

1908-1914 Yılları Arasında Anadolu'da Devlet, Köylü ve Üretim
Yüksek Lisans Yeterlik Tezi

Müge YÜCE

ESKİŞEHİR 2020

**1908-1914 YILLARI ARASINDA ANADOLU'DA DEVLET, KÖYLÜ VE
ÜRETİM**

Müge YÜCE

YÜKSEK LİSANS YETERLİK TEZİ

TARİH Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Kemal Yakut

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ağustos 2020**

ÖZET

1908-1914 YILLARI ARASINDA ANADOLU'DA DEVLET, KÖYLÜ VE ÜRETİM

Müge YÜCE

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos 2020

Danışman: Prof. Dr. Kemal Yakut

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan itibaren devam eden değişim/dönüşüm hareketi, 1908 yılında Meşrutiyet'in II. kez ilanı ile birlikte önemli bir evreye girmişti. Meşrutiyet rejiminin öncü örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti; askeri, ekonomik, idari ve toplumsal anlamda birçok reform projesini gündeme getirmişti. Bu projeler "bu devlet nasıl kurtulur?" sorusuna verilen yanıtların planlı bir bütünü niteliğindedir. Öne sürülen argümanlara göre Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sıkıntıların en önemli nedeni ekonomi olarak görülmüştü. Bu nedenle Meşrutiyet idarecilerine göre yapılacak reformlar, devletin ekonomik gücünü artırmaya yönelik hamleler olmalıydı. Bu bağlamda öncelikle ekonominin temel sac ayaklarından olan köylü ve köylülüğün durumu ele alınmıştır. Köylü; vergiler, mültezimler, üretim-dağıtım organizasyonu, alet-edevat eksikliği ve hayvan hastalıkları gibi birçok sorunla mücadelede yıllardır yalnız bırakılmıştı. Bu doğrultuda devlet-köylü ilişkisi, merkezi yönetimin öncelikleri arasına alınmıştı. Nüfusunun büyük çoğunluğu kırsalda yaşayan Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet rejiminin yöneticileri, ekonomik atılımı gerçekleştirmek için üretimi artırmak; üretimi artırmak için de köylülüğün durumunun düzeltilmesi gerektiği inancındaydı. Nitekim 1910 yılında "Memalik-i Osmaniye'nin Zirai Programı" açıklanmış ve atılacak adımlar belirlenmişti. Fakat yüzyılların biriktirdiği toplumsal bir sorun olarak köy/köylülük ve köylüler, belirlenen "zirai üretimin ticari kapasitesinin artırılmasına" yönelik hedefe bir türlü ulaşamamıştır. Bu başarısızlığın nedenlerinin derin kökleri bulunmaktaydı. Çiftçilerin eğitimi, tarımsal üretim için verilen kredilerin üretime yönelik kullanılmaması, taşrada yerel güç odaklarının etkisinin kırılmaması, alet-edevat konusunda istenilen modernitenin yakalanamaması ve toprağın yapısının ticari tarıma uygun hale getirilememesi hedeflenen tarım reformunun gerçekleşmemesinin en önemli nedenleriydi.

Anahtar Sözcükler: II. Meşrutiyet, Köy, Köylüler, Tarım, Üretim.

ABSTRACT

STATE, VILLAGE AND PRODUCTION IN ANATOLIA BETWEEN 1908-
1914

Müge YÜCE

History Anniversary

Anadolu University, Institute of Social Sciences, August 2020

Supervisor: Prof. Dr. Kemal Yakut

The change / transformation movement that had been going on in the Ottoman State since the 19th century had entered an important phase with the second declaration of the Constitutional Monarchy in 1908. Union and Progress Society, the leading organization of the constitutional regime; It brought up many reform projects in the military, economic, administrative and social terms. These projects were asked, "How is this state get rid of?" The answers to the question were a planned whole. According to the arguments put forward, the most important reason for the troubles experienced by the Ottoman Empire was seen as the economy. For this reason, the reforms to be made according to the Constitutional Managers should have included moves to increase the economic power of the state. So much so that the peasantry, which is one of the basic trivet of the economy, and the situation of the peasantry were discussed. Peasant; for years, he has been left alone in the fight against many problems such as taxes, tax farming, production-distribution organization, lack of tools and equipment and animal diseases. Accordingly, the structure of the state-peasant-individual relationship has been determined by the steps taken by the central government regarding the peasants situation. The rulers of the Constitutional regime in the Ottoman State, the majority of whose population live in the countryside, increase production to achieve economic progress; He believed that the situation of the peasantry had to be improved in order to increase production. As a matter of fact, "Agricultural Program of Memalik-i Osmaniye" was announced in 1910 and the steps to be taken were determined. However, as a social problem accumulated by centuries, villages/peasants and peasants have not been able to reach the target for "increasing the commercial capacity of agricultural production". The causes of this failure had deep roots. The training of farmers, the fact that the credits given for agricultural production could not be used for production, the effect of local power focuses in the provinces could not be broken, the desired modernity in the field of tools and equipment could not be achieved, and the structure of the land could not be adapted to commercial agriculture, and the most important reasons were the failure of the agricultural reform to be realized.

Keywords: II. Constitutional, Village, Villagers, Agriculture, Production.

ÖNSÖZ

II. Meşrutiyet dönemi, yakın Türkiye tarihinin en çalkantılı dönemlerinden biridir. Siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri değişimleri tetikleyen çok zengin ideolojik bir tartışmayı bünyesinde barındırır. Fakat son yıllarda gelişen toplumsal tarihçilik anlayışı, kırsalın; merkez-kaç faktörlerin, toplumsal tabakanın en altındaki grupların ve bunların etki ettiği faktörlerin de yoğun bir şekilde ele alınmasına neden oldu. Bu bağlamda II. Meşrutiyet'in köy-köylülük ile ilgili sorunları ve bu sorunların devletle olan bağı, dönemin kırsal yapısına dair birçok veri sunmaktadır. Meşrutiyet idaresi göreceli bir "halkçılık" ilkesiyle iş başına gelmişti ve kırsala dair reform projelerinde köylülerin durumlarının düzeltilmesini amaç edinmiştir. Fakat dönemin kendine has inişli-çıkışlı durumu diğer alanlarda olduğu gibi köy-köylülük ile ilgili konuları da karmaşık ve tartışmalı hale getirmiştir. Bu araştırmamızda, dönemin köylü-devlet ilişkisine çok yönlü bir açıklama getirilmeye çalışılacaktır. Tarım ilişkileri ve üretimin niteliği değerlendirilecektir.

Her bilimsel araştırmanın büyük özveri ve birçok kişinin katkısı ile ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu çalışma da desteklerini esirgemeyen birçok insanın katkısıyla şekillendi. Böylesine özgün bir konuda araştırma yapmamı sağlayan, çalışmam sırasında her türlü yardımı esirgemeyen, araştırmanın her aşamasında katkıda bulunan ve yönlendiren, değerli danışman hocam Prof. Dr. Kemal Yakut'a sabrından dolayı şükran borçluyum. Araştırmanın ortaya çıkmasında emek sarfeden, hazırlanan metinler üzerinde titizlikle düzeltmeler yapan değerli meslektaşım ve yol arkadaşım Mustafa Yaşar Özoyumlu'ya teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak tüm eğitim hayatım boyunca desteklerini benden esirgemeyen, her fırsatta araştırma yapmam için teşvikte bulunan annem ve babam başta olmak üzere bütün aileme minnettarım.

.../.../20....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan "bilimsel intihal tespit programı"yla tarandığını ve hiçbir şekilde "intihal içermediğini" beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

M.Ş.Ç. YÜCE

(İmza)

(Öğrencinin Adı Soyadı)

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLOLAR DİZİNİ	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLANI VE TAŞRA	22
1.1. II. Meşrutiyet'in İlanı Öncesi Taşrada Genel Durum	22
1.2. II. Meşrutiyet'in İlanı	29
1.2.1. Meşrutiyet'in İlanının Taşraya Yansıması	33
1.3. Köylülerin Sorunları	41
1.3.1. Köylünün Sırtındaki Büyük Yük: Ağnam ve Aşar Vergisi	47
1.3.2. Tarımsal Teknolojinin Geri Kalması: Alet-Edevat Eksikliği	53
1.3.3. Hayvan Hastalıkları	58
1.3.4. Üretim, Dağıtım ve Organizasyon Eksikliği	63
1.3.5. Çiftçinin Tohumluk İhtiyacı	67
1.4. Tarımsal Yapının Geliştirilmesine Yönelik Öneriler	71

İKİNCİ BÖLÜM

2. II. Meşrutiyet Döneminde Tarım (1908-1914)	80
2.1. Meşrutiyet Dönemi Hükümetlerinin İktisadi Politika Tercihleri	80
2.2.Hükümet Programlarında Bir İktisadi Gelişim Yolu Olarak: Tarım ..	80
2.3.Tarım Reformunda İzlenecek Yolların Belirlenmesi	90
2.3.1. Tarımda Makineleşme	93
2.3.2. Tarımsal Üretimin Nakliye Kolları Olarak Demiryolları	100
2.3.3. Tarımsal Kredinin Sağlanması: Ziraat Bankası	106
2.4. 1908 Umur-u Nafia Pogramı ve Sulama Projeleri	114
2.4.1. Konya Ovası Sulama Projesi	116
2.4.2. Adana Ovası Sulama Projesi	119
2.4.3. El-Cezire (Mezopotamya) Ovası Sulama Projesi	122
2.5. Tarım Kooperatifleri	123
2.6. Tarımsal Gelişime Yönelik Eğitim Faaliyetleri	132
SONUÇ	142
KAYNAKÇA	148
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

TABLÖLAR DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo: 2.3. Nüfus, ekili arazi ve tarımla meşgul hane sayısı, 1909.....	91
Tablo: 2.3.2. Demiryolu İşletmeleri, 1911.....	103
Tablo: 2.3.3. Ziraat Bankası'nın Sermayesi ve Verdiği Kredi Miktarları 1889-1910.....	112

KISALTMALAR DİZİNİ

A.g.k	: Adı geçen kaynak
B	: Belge
Bkz	: Bakınız
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
D	: Devre
DH. MKT	: Dahiliye Mektubi Kalemi
DH. MUI	: Dâhiliye Nezâreti Muhâberat-ı Umûmiyye Müdüriyyeti
DH. MTV	: Dahiliye Mütenevvi Ma'rûzât
DH.- İ. Um	: Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiyye-i Dâhiliyye Müdüriyyeti
DH. İ. UM	: Dahiliye İdare-i Umumiye
Der	: Derleyen
Ed	: Editör
Haz	: Hazırlayan
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
No	: Numara
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
İ	: İçtima
S	: Sayfa
TFR. I. UM.	: Rumeli Müfettişliği Umum Evrak
Vd	: Ve diğerleri
Y.PRK.UM	: Yıldız Perakende Umum Evrak

GİRİŞ

Devletlerin siyasal egemenliklerinin en önemli aygıtlarından biri toprak üzerinde kurdukları örgülenme biçimidir. İlk çağlardan modern zamanlara dek toprak üzerinde örgütlenmenin en temel toplumsal unsuru olan “kır” ya da “köy” gruplarının düzenlenme biçimi, söz konusu devletin ya da siyasal yapının karakteristiğini ortaya koymuştu. Bu karakteristik sonraki dönemlerde yapılan araştırmaların en önemli tartışma konusu haline gelmiş ve barındırdığı zengin iktisadi, siyasi ve sosyal özellikler ampirik ve spesifik çıkarımların da kaynağı halini almıştı. Altıyüz yıl dünya sahnesinde varlığını sürdürmüş olan Osmanlı Devleti söz konusu araştırmaların önemli bir alanı ve eşsiz malzemelerin sunucusu konumunu halen korumaktadır. Nitekim tarih yazımının daha çok siyaset ya da savaşlar dışı anlatımı barındırması gerektiğine dair yaygın görüşün kabul görmesiyle Osmanlı toplumsal yapısının incelenmesi daha değerli ve merak uyandırıcı bir hale gelmişti.¹

Osmanlı Devleti'nin tüm tarihi boyunca toprak üzerinde örgütlenmesinin anlatımı, bu bölümün sınırlılıklarını ve boyutunu aşacağından burada yapılacak olan Osmanlı Devleti'nin klasik çağından II. Meşrutiyet dönemine kadar uzanan dönemin devlet-köylü ilişkilerini etkileyen; daha da önemlisi ziraî üretimin kapsamını belirleyen tarihsel dönüm noktalarının neler olduğu ve bu dönüm noktalarına dair tarihçilerin (özellikle mülkiyet ilişkilerine dair başat eserler ortaya koyanların) yorumlarının bir karşılaştırması ve toplu bir bakış ortaya koymak olacaktır. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin klasik çağı üzerinde durulmasının bir başka nedeni daha vardır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde tarımın ticari bir meta haline gelip gelememesi/gelmemesi ile ilgili 19. yüzyıldan II. Meşrutiyete uzanan bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte atılan bazı adımlarda klasik çağ ile devam eden ideolojik ve fiili süreklilikler; bazı durumlarda ise ticari tarımın yerleştirilmesine dair klasik çağdan bir kopuş gözlemlenmiştir. Çalışmaya öncüllük kazandıran bu bölümde klasik çağı takip eden kopuş ve süreklilikler, II. Meşrutiyet dönemine kadar ortaya konmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafyada birbirinden farklı toplumsal grupları, sistemli bir şekilde idare eder bir hale gelerek imparatorluk yaratımının temel özelliklerini

¹Siyasal anlatının dışında toplumsal yapı analizlerinin coğrafya, ekonomi, demografik yapı ve sosyal statülerin katkısıyla yapılması gerektiğine dair tarih anlatısının kaynağı Annales Okulu'dur. Marc Bloch ve Fernand Braudel tarafından başlatılan akımın Türkiye'deki temsilcileri olarak Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ, Halil İnalçık gösterilmektedir. Bkz. E. Sönmez (2010). *Annales okulu ve Türkiye'de tarih yazımı*, Ankara: Tan Yayınları.

başarılı bir şekilde uygulayabilmesinin en önemli nedeni, esnek bir toplumsal örgütlenme biçimi takip edebilmesinde yatmaktaydı. Kendisinden önceki imparatorluk miraslarının dikkatli bir biçimde tetkik edildiğini gösteren bu durum aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne, “özgün bir yönetim biçimi” ortaya koyma fırsatı da vermişti. Osmanlı Devleti'nin “nevi şahsına münhasır” bir yapı olarak ortaya koyduğu toplumsal düzeni “farklılıklar imparatorluğu” olarak tanımlayan Karen Barkey, Osmanlı Devleti için bir imparatorluk modeli önermişti;²

“(Osmanlı) imparatorluğu, imparatorluk makamları ile çevre bölgeler arasındaki ilişkilere özgü temel yapısal biçimin, her çevre bölge için farklı bir şekilde parça parça inşa edildiği; çevre bölgeler arasında bulunan yapısal boşluklarla yamalı bir ilişkiler örüntüsü deseninin yaratıldığı ‘müzakere edilmiş’ bir müessese görünümü sunmaktadır.”

İmparatorluğun inşası bu çerçevede taşrada yatay; merkezde ise dikey bir örgütlenme oluşturmuştur. Bu sistem Osmanlı Devleti'nin “klasik çağı” olarak tanımlanan 1300-1600 yılları arasında kurulmuş ve başarılı bir şekilde pekiştirilmişti. Sistemin en önemli işlevselliği; yeni ya da ayrı ayrı bir yönetim biçimi uygulamak yerine; kendi “meşru” egemenlik haklarını tesis ettiği ölçüde, kırsalın/taşranın mevcut toplumsal mekanizmasını değiştirmemektir. Bu durum Osmanlı merkezi yönetiminin taşraya/kırsala doğru gidildikçe birden farklı toprak örgütlenmesi ve vergi toplama biçimi uygulamasının nedenlerini de açıklamaktaydı. Birden farklı toprak sistemi ve buna mukabil farklı üretici/köylü gruplarının varlığı, taşradaki ilişkilerin incelenmesini daha zor bir hale getirmişti.³ Yine de Ömer Lütfi Barkan, Halil İncalcık gibi tarihçilerin ön açıcı çalışmaları, söz konusu toprak sistemi karışıklığını giderecek genellemelere ulaşmamıza yardımcı olmaktaydı. İncalcık, klasik çağdan, devletin ortadan kalkışına kadar geçen sürede daimî surette izlenen bir (parçalı) toprak sisteminin varlığından bahsetmişti. Buna göre “miri” toprak rejimi, devlete bütün köylü reayayı ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi vermişti.⁴ Devletin, mutlak mülkiyet hakkını elinde tuttuğu bu arazi türü, bütün tarım topraklarını kapsamamaktaydı. Miri arazi, yalnızca hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazileri barındırıyordu. Bağlar ve bahçeler bu arazilerin dışında

²K. Barkey (2011). *Farklılıklar imparatorluğu Osmanlılar- bir karşılaştırmalı tarih perspektifi*, İstanbul: Versus Yayıncılık, s.9.

³H. İslamoğlu-İnan (1991). *Osmanlı imparatorluğunda devlet ve köylü*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.12-13. Ayrıca bkz; Ç. Keyder (2017). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.9-17.

⁴H. İncalcık (2009). Köy, köylü ve imparatorluk. *Osmanlı imparatorluğu toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler*, içinde, İstanbul: Eren Yayıncılık, s.3.

bırakılmıştı.⁵ Miri rejim üzerine kurulan bu yapı aynı zamanda biri ideolojik diğeri ise pratik iki amaç taşıyordu. Geleneksel Türk yönetim anlayışında halk, devlete/hükümdara emanetti ve onun korunması, yaşatılması tamamen devletin/hükümdarın sorumluluğundaydı. Hububat ziraati olarak elde edilen en temel ürünler olan arpa ve buğday reayanın açlığının ve kıtlığının en büyük önleyicisi olarak görülmekte ve üretimi, denetim altında tutulmaktaydı. Pratik sonuç ise pazar için üretimin henüz gelişmediği bir çağda “geçimlik” ekonominin temel dayanağını bu ürünlerin oluşturmasıydı. Ayrıca bu hububat, savaş zamanı ordunun iaşesi için de vazgeçilmez bir nitelikteydi. Bu nedenle tarlaların istikrarlı bir biçimde işletimi, devlet tarafından kanunlarla kontrol altında tutulmuştu. Osmanlı klasik çağında toplumsal yapının temel taşı, miri arazi üzerinde üretim yapan çift-hane sistemine bağlı ailelerdi. Çift-hane sistemine dayalı miri rejimde, köylü aile birimi; bir çift öküz ve bu öküzlerin sürebileceği kadar toprağa sahip evlenmiş, çocuk sahibi olmuş erkek köylü tarafından temsil ediliyordu.⁶ Devletin bu birimin parçalanmaması, işletilen toprakların boş bırakılmaması için aldığı önlemler hem üretimin devamını hem de devletin meşruiyetini sağlayan önemli amaçlara hizmet ediyordu. Miri arazinin topraktaki temel örgütlenme biçimini oluşturması küçük köylü üreticiyi de vazgeçilmez kılmıştı. Nitekim köylü küçük üreticinin vazgeçilmezliği, sistemin devamlılığının sembolize unsurlarını oluşturmasının yanında köylüye devletin koruma perdesini de kazandırıyor. Devlet, böylece köylüyü ‘ekâbir’ denilen geniş çiftlik ve vakıf sahiplerinden koruyabiliyordu. Böylece köylüler, devlet aygıtıyla miri rejim sayesinde direkt temas halinde bulunuyordu. Söz konusu doğrudan etkileşim köylülerin, ‘ekâbir’ karşısında devlet tarafından bir denge unsuru olarak kullanılmasının da yolunu açmıştı.⁷

“...Bizans’ta ‘dynatoi’, Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘ekâbir’e karşı köylüler daima ‘fakir’, ‘yoksul’ tabiri ile himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır. Bu sebeple, bu imparatorlukları ‘köylü imparatorlukları’ diye karakterlendirmekte bir abartma yoktur.”

Klasik çağın devlet-köylü ilişkisi karşılıklı ideolojik ve ekonomik bağımlılık esasına göre düzenlenmişti. Bu bağımlılık ancak kapitalist tarımsal üretimin yaygınlaşması ve toplumsal yapının “klasik özelliklerini” tehdit eder hale gelmesi sonucu başka bir şekle bürünecekti.

⁵H. İnalçık (2012). *Devlet-i ‘Aliyye-Osmanlı imparatorluğu üzerine araştırmalar-I (klasik dönem 1302/1606)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.247.

⁶Ö. L. Barkan (1980). *Türkiye’de toprak meselesi*, İstanbul: Gözlem Yayınları, s.789.

⁷İnalçık, 2012, **a.g.k.**, 248.

Miri topraklar kendi içinde tapulu ve mukataalı topraklar olarak ikiye ayrılmıştı. Tapulu topraklar, Osmanlı iktisadi hayatının temel birimi olan “köylü aile birlikleri”ne “tapu rejimi” adı verilen özel bir sistem içindeki arazilerden oluşuyordu. Mukataalı topraklar ise tapu sisteminden tamamen başka bir düzeni ifade ediyordu. Tapu rejimiyle verilmeyen yani “köylü aile birlikleri”nin tasarrufunda bulunmayan arazinin, devlet tarafından belli bir “kira” karşılığında kişilere ihale edilmesiyle mukataalı topraklar ortaya çıkmıştı. Bu topraklar genel anlamda iltizam olarak adlandırılmıştı. İnalçık, bu mukataaların verilme nedenini şu şekilde açıklamıştı;⁸

“...bunun sebebi şudur: Tapu rejimine göre, reâya tasarrufu dışında, devlet elinde, doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen birçok arazi vardır. Örneğin; bir köy halkı çeşitli nedenlerle köyünü bırakıp kaçar. Yahut, bir köyde bir aile raiyyet çiftliğini terk edip gider ve bu arazi işlenmemiş kalır. Bunların harap durumda kalmaması, başka bir deyişle devlet, gelir kaynaklarını kaybetmemek için bu tür toprakları mukata'a ile vermeyi ve işletmeyi en iyi yol olarak bulmuştur.”

Osmanlı Devleti, yukarıda sözü edilen miri rejim ile mali bir ünite ortaya koyarak devlet-köylü ilişkisini iktisadi bir temele oturtmaya çalışmıştı. Bu ünite; aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği; çift resmi ile vergilendirilen bir birimi temsil etmekteydi. Bu mali ünitenin, Asya’da kurulmuş devletlerin temel toplumsal yapısını oluşturan iktisadi bir birim olduğu tezi uzun yıllar tartışılmıştı. Marksist yazın “Asya Tipi Üretim Tarzı” olarak nitelediği bu iktisadi sistemi, Asya’ya özgü “ekonomik durağanlığın” dolayısıyla kırsal/köylü yapılanmasının geri kalmışlığının nedeni olarak görmüştü.⁹ Fakat araştırmalar Marksist yazının, Osmanlı toplumunu Asya Tipi Üretim Tarzı’na dahil etmesinin yanlışlığını ortaya çıkarmıştı. Her ne kadar toprakta üretim yapan çiftçi, geçimlik ve pazar için olmayan bir döngü içinde bulunsa da “Osmanlı çiftçisi söz konusu toprağa tapuyla tasarruf etmekte ve tasarruf hakkı çocuklarına da geçebilmekteydi.”¹⁰ Ayrıca Asya tipinden farklı olarak belli bir çiftliği tasarruf edebilen ve farklı

⁸İnalçık (2009). **a.g.k.**, 5-6.

⁹D. Avcıoğlu, Marksist yazının, bu konudaki ilk öncülünün, Doğu’da uzun yıllar doktorluk yapan Fransız yazar François Bernier’e dayandığını söyler; “...François Bernier (1625-1688) Türkiye, İran ve Hindistan’da özel toprak mülkiyetinin olmadığını söylüyordu. Bunu okuyan Marks, 2 Haziran 1853’te Engels’e yazdığı mektupta “işte Doğu cennetinin gerçek anahtarı” diye yazıyordu. D. Avcıoğlu (2017). *Türkiye’nin düzeni (dün-bugün-yarın)*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, s.12. Sencer Dıvıçoğlu, Marx ve Engels’in yazınlarının öncülüğünü yaptığı “Asya Tipi Üretim Tarzı” teorisinin, Osmanlı toplumsal yapısına tam olarak uymadığını (sınıfsal bilinç açısından), ayrıca Osmanlı toplumsal yapısını Batı feodalitesinden ayıran kendine özgü şartları olduğunu açıklamaktadır. Bkz; S. Dıvıçoğlu (2015). *Asya üretim tarzı ve Osmanlı toplumu*, İstanbul: Alfa Yayınları, s.63-67.

¹⁰Avcıoğlu, 2017, **a.g.k.**, 15.

büyükliklerde mülk edinilebilen köylü, (genel olarak) köylü topluluğuna karşı ekonomik bir bağımlılık taşımamaktaydı.¹¹

“...Osmanlı İmparatorluğu köylüleri arasında da tamamen serf vaziyetinde olan birtakım çiftçi zümrelerinin mevcudiyetini isbat etmek mümkündür. Fakat bu hal adı geçen imparatorluğun umumî nizamı içinde asıl köylü tipini teşkil etmiş bulunan ve Hristiyan veya Müslüman tefrik edilmeksizin reaya ismi altında muamele gören köylü kalabalıklarının hukuki statü bakımından serflerden tamamen farklı bir kategori teşkil eden ‘hür’ insanlar olduğunu kabul etmeye mani olmaz.”

Bir diğer tez ise Osmanlı Devleti’nin mevcut köylü-çiftçi sisteminin “geçimlik ekonomi”nin başındaki tımarlı sipahinin özelliği nedeniyle batı feodalitesine olan benzerliği üzerineydi. Osmanlı tımarlı sipahileri, tüm yönleriyle araştırılmadan Avrupalı bazı tarihçiler tarafından “Avrupa Orta Çağ feodal senyörlerine” benzetilmişlerdi.¹² Türk araştırmacılar bu durumun hatalı bir yaklaşım olduğunu açıkça ortaya koymuşlardı. Özellikle Ömer Lütfi Barkan gibi tarihçiler, Türk toplumunun topraktaki örgütlenmesi için feodalitenin; bir yapısal tanım ya da hipotez olarak sunulamayacağını ortaya koymuştu. Fakat Barkan, bu noktada önemli bir hatırlatmayı da yapmadan geçmemişti. Buna göre Osmanlı toplumsal yapısı, bir genelgeçerlik kazanmasa da feodal unsurlar barındırmaktaydı.¹³

“...son derece teşkilâtli bir devlet nizamının hükümran olduğu Osmanlı İmparatorluğun’da; çiftçi sınıfların hukuki statüsünü tayin eden en karakteristik kaidelerden birisi, şüphesiz ‘toprak köleliği -ser vage de la glebe’ hali denilen tabiiyet şeklidir... kendisine mahsus bir nizamı yaratmak için kadirikül bir devlet iradesi dahilinde nesiller için değişmez ve ebedi bir mevki vardı. Bu esas prensip karşısında, fert için doğup büyüdüğü zümrenin sosyal mukadderatına ölünceye kadar tabii kalmamak ve ölümler de bu sosyal mevki ve ihtisaslaşmış fonksiyonun bir mükellefiyet olarak evlatlarına geçtiğini görmemek mümkün değildi... böyle bir rejimde şahsi hürriyetine ve emeğinin mahsulüne tamamen tasarruf edemeyerek, Garbi Avrupa memleketlerinin Ortazaman’larda tesadüf edilen toprak köleliğini hatırlatan bir tabiiyet vaziyetine düşmekteydi...”

Geçimlik ekonomiyi gerçekleştiren köylü-çiftçinin bağlı bulunduğu tımar sistemi; başında sipahinin bulunduğu ve asıl görevi vergileri toplamak ve karşılığında asker yetiştirmek olan “imparatorluk memurlarının” yer aldığı bir yapıydı. Tımar sahibi

¹¹Barkan (1980), **a.g.k.**, 325.

¹²Mustafa Akdağ, bu benzetmeye örnek olarak; H. Gibb- H. Bowen, “İslamic Society and the West” eserini göstererek şöyle der; “zaten bazı oryantalistler tımar sahibine de sahib-i arz denmenin yanlış yerleşmiş bir deyim olduğunu anlayamadıkları için, Türk tımar rejimini bir çeşit feodalizm sistemi sanmışlardır.” Bkz. M. Akdağ (2010). *Türkiye’nin iktisadi ve içtimaî tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.401-405.

¹³Barkan, 1980, **a.g.k.**, 738-739.

sipahiler, kendilerine verilen topraklardaki köylü üreticiden vergileri topladığı gibi kendisine ayırdığı gelirden kalan kısmını devlete asker yetiştirmek için kullanmakla görevlendirilmişti. Sipahiler bu toprakların hukuki tasarruf hakkına sahip bulunmadıkları gibi söz konusu toprakları köylüye istedikleri şartlarla kiralama yetkisinde de tam bir serbestliğe sahip değillerdi.¹⁴ Buna göre Osmanlı toplumunda; tımar sahibi ne toprağın mülkiyetine ne de tasarruf hakkına sahipti; tımar veraset yöntemiyle el değiştiremediği gibi sultan tımar verip almak konusunda da mutlak yetkiliydi.¹⁵ Bu durum küçük/sınırlı köylülük için devlet güvencesi altında bir üretim garantisi sağlamıştı.

Osmanlı klasik dönem toprak sistemi ve köylülük üzerine etkisi açısından belirtilmesi gereken bir başka husus; “toprak rejimi”nin temel kaideler dışında her bölgeye eşit ve mutlak bir surette uygulanmadığıdır. Devlet temel olarak çekirdek “aile ünitesi” olan köylü çiftçiyi, merkez idaresi tarafından koruma altına almıştı. Köylü kendi üzerinde devletin “meşru” istek ve gereksinimleri dışında bir âyân ya da tımarlı sipahinin tasarruf sahibi olmadığını bilmekteydi. Bu durum daha önce belirtildiği gibi ideolojik bir amaca hizmet ediyordu. Devlet özel durumlarda ortaya çıkabilecek merkez-kaç kuvvetlerin oluşmamasını amaç edinmişti. Üstelik bu Osmanlı “adalet çemberi”nin kendisiydi ve “adâletnâmeler” ile somutlaştırılmıştı.¹⁶

Her ne kadar kanunlar ve düzenlemeler ile toplumsal yapının kontrol altına alınması ve istikrar kazanmasına çalışılsa da sistem gerçek hayatta bürokratik çerçevede düzenlenen yapıya uygunluk göstermiyordu. Örneğin; Balkanların fethinin ardından burada uygulanan toprak rejimi ile Anadolu kırsalında uygulanan rejim farklıydı. Bu durum tektip bir ‘Osmanlı köylüsü ya da köyü’ tanımını çıkarılmasını imkânsız kılmıştı. Bu nedenle devlet, ortaya çıkan her yeni duruma göre kanun ve düzenlemeler yapıyordu. Vergilerin her bölgede aynı ölçüde toplanamaması, yerel güç odaklarının benzer veya denk kuvvetlere/güce sahip olmaması gibi farklı sonuçlar ortaya çıkarmıştı. Devlet klasik dönemde bu durumu genel olarak olumlu bir şekilde idare edebilmişti. Özellikle Balkanların yakın bölgeleri ve Anadolu “çekirdek vilayetler” olarak görülmüştü. Aynı zamanda Balkanlardaki yerleşik eşraf ve sonradan ayân adını alacak yerel aktörlerin yaşadığı yerler merkez ile “ılımlı bir bütünleşme halinde tutulabilecek” bölgeler olarak tanımlanmıştı. Sonradan Bulgaristan, Yunanistan olarak anılacak bölgelerdeki vilayetler

¹⁴Barkan, 1980, **a.g.k.**, 805-817.

¹⁵Divitçioğlu, 2015, **a.g.k.**, 70.

¹⁶İnalçık, 2012, **a.g.k.**, 254. ayrıca adâletnâmeler üzerine ön açıcı bir kaynak olarak bkz. H. İnalçık (2005). *Osmanlı’da devlet, hukuk, adalet*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

tımar yöntemi ile merkeze tam bağlı hale getirilirken, Moldovya, Eflak, Transilvanya ve Dubrovnik gibi Balkan bölgeleri, özerk bir yönetim ile idare edilen prenslikler olarak “salyaneli vilayetler”i oluşturmuştu.¹⁷ İncalcık, söz konusu “ılımlı bağlaşık” olan salyaneli vilayetlerdeki köylerde gerçekleştirilen çiftlik ve mezra satışlarına bakılarak miri arazinin geniş ölçüde özel mülkiyete geçtiği yorumunun da yanlış bir genelleme olduğunu söylemişti.¹⁸

“bu satışlar, çoğu tasarruf hakkının satışından ibaret feragatlardır veya mukataalı arazi satışları, daha doğrusu kiralamalardır. Osmanlı İmparatorluğu’nda çeşitli bölgelerde çeşitli köy tipleri vardır. Fiziki ve etnik şartlar, yerleşim şartları, kültür, politik-askeri faktörler köylerin büyüklüğünü, nüfusunu, yerleşim modelini ve ekonomik faaliyetlerini belirler...”

Genel olarak Balkanlar ve Anadolu’da klasik çağın köylü/çiftçi örgütlenmesi hem siyasal hem de toplumsal-ekonomik sonuçları açısından başarılı bir süreç geçirmişti. Bu dönemde Balkanlardaki özerk bölgeler de dahil olmak üzere Osmanlı köylülüğü toprak üzerinde çiftlikler halinde istikrarlı bir idareye sahip olmuştu. Osmanlı merkezinin askeri çıkarlarının yanında, toplumsal hedefleri gerçekleşmiş ve köylülük reel hayatta farklılıklar arz etse de uzun sürecek bir devlet çarkının en önemli dişlisi haline getirilmişti. Bu dönemde köylülerden aynî olarak toplanan vergiler, devlet görevlileri tarafından pazarlarda nakite çevriliyordu. Dolayısıyla köylü üreticinin vergisi, imparatorluğun ticari faaliyetlerini birinci derecede etkiliyordu. Köylü, devlete verdiği vergiden artakalan ürününü iç pazarlarda değerlendirebiliyor, dahası tüccarlara vererek onların pazara olan etkisine de katkıda bulunuyordu. Huricihan İslamoğlu, özellikle yanlış bilinenin aksine devlet müdahalesi ve örgütlenmesinin köyü, dinamik bir güç haline getirdiğinin altını çizmişti:¹⁹

“... merkezi devlet ve kurumları gerek tarım ekonomisi gerekse kırsal ve kentsel zanaatkarlar için büyük bir pazar oluşturmaktaydı... devlet, imparatorluk içinde malların dolaşımını düzenlemek için müdahale etmekteydi ki bu da toplumda oldukça karmaşık bir ticaret ve pazar örgütlenmesinin yer aldığına işaret etmekteydi... sorun ticari gelişimin sistemle nasıl bütünleştiğinde idi... Osmanlı sisteminde bu bütünleşme merkezi devletin politik denetimi ile oluşmaktaydı.”

¹⁷H. İncalcık (2018). *Osmanlı imparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi-I (1300-1600)*. Çev: Halil Berktay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s.121-149.

¹⁸İncalcık, 2012, **a.g.k.**, 255.

¹⁹İslamoğlu-İnan, 1991, **a.g.k.**, 27-28. Yalnız unutulmamalıdır ki İslamoğlu’nun bu ifadesi 16. yüzyıla özgüdür. Nitekim İslamoğlu da 16. yüzyıl sonrası Osmanlı İmparatorluğu’nun ticaret ve pazar yapılarının Avrupa ticari hacmine göre nasıl dönüştürüldüğü sorusunu sorar. Cevap olarak devletin, Avrupa kapitalist sistemi tarafından “içerilmesi”ni gösterir. İmparatorluk bu (değişim-dönüşüm) süreçte Avrupa merkez pazarları için hammadde üreten ve bu pazarlardan sanayi malları alan bir “çevre” haline dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti'nin köylü toplumsal yapıyı organize etmesindeki merkezi etkisinin köy iktisatında bir durağanlığa sebep olmadığı, Anadolu köylüsünün kendi içinde dinamik bir ekonomik yapıyı temsil ettiği gözlemlenmişti. Huricihan İslamoğlu, değişim-dönüşüm yüzyılları olan ve “gerileme paradigması” ile değerlendirilen 18 ve 19. yüzyıllarda dahi Anadolu köylü gruplarının geliştirdiği ekonomi ve verimliliğin toplanan artı ürün açısından büyük gelişme gösterdiğini iddia etmişti.²⁰

Osmanlı köylülüğü, devletin yönetim sisteminin merkezi unsuru olmuştu. Fakat bu görece “istikrarlı” durumun kendisi 18. yüzyıla gelindiğinde dünyada değişen sermaye ve ticaret ilişkilerine yanıt verememenin de nedeni haline gelecekti. Köylü tebaasına ve onun ürettiği artık ürüne dayanan devlet, Avrupa kapitalist baskısı karşısında bir seçenek belirleme sürecine itilmişti. Bu seçeneklerden biri “kadim devlet geleneği”nin devam ettirilmesine yönelik köylülüğün korunması ve beraberinde pazar için üretim yapmasını sağlayabilecek önlemlerin alınması; II.sı korumacı köylülüğün tasfiyesi başlatılarak özel mülkiyetin pazar için üretime dokunacak faydaları nedeniyle teşvik edilmesiydi. Osmanlı idarecileri bu seçeneklerin her ikisini de ülkenin ihtiyaçları çerçevesinde dönem dönem dengeleri gözeterek uygulamaya çalıştı. Bu durum aynı zamanda çelişik görünümün sürdürülmesi anlamı taşıyordu. Dünya kapitalist sistemine entegre olmanın gerekliliği özel mülkiyetin teşvikiyle sonuçlanabilirdi.²¹ Aynı zamanda devletin varoluş ideolojisine göre idare edilen tebaa; yerel güçler, ayânlar ve özel girişimcilerin karşısında konumlanmıştı. Nitekim bu çelişki, 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin uğraşmak zorunda kaldığı sorunları yaratmıştı. Bu sorunlar köylülüğün durumuna doğrudan etki edecekti.²²

“... klasik Osmanlı dengeleri, Avrupa ile ekonomik bakımdan bütünleşme sonucu (18 ve 19. yüzyıllar) etkili olmaya başlayan dinamikler nedeniyle çözülmeye uğramıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalist sistemi ile nasıl bütünleştiğine ilişkin soruların odağında yine çiftlik vardır. Dünyanın birçok yerinde ticaret olanakları gelişince pazara yönelik büyük ölçekli tarım yapan, serfleştirilen ya da bağımlı köylüleri istihdam eden tarım işletmeleri ortaya çıkmıştır. Çiftlik bu kategorinin Osmanlı'ya özgü biçimi olarak görülebilir.”

²⁰İslamoğlu-İnan, 1991, a.g.k., 11.

²¹Nitekim İlber Ortaylı 19. yüzyıl devlet adamlarının tarımsal alanda attığı adımları tam bir liberal idoloji yansıması olarak görmektedir. Bkz. İ. Ortaylı (1995). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 109.

²²Çağlar Keyder burada çiftliği, İnalıcık'ın tanımından farklı olarak 18.yüzyıl sonrası kurulan geniş çaplı malikânelerin karşılığı olarak kullanmıştır. O'na göre 18 yüzyılda yaygınlık kazanan çiftlikler geniş ve pazar için üretim yapılan köylü ortaklıklar tarafından sistemleştirilen bir özel girişim türüdür. Bkz; Ç. Keyder (1998). Osmanlı imparatorluğunda büyük ölçekli tarım var mıydı? *Osmanlı'da toprak mülkiyeti ve ticari tarım*. Ed: Ç. Keyder ve F. Tabak, Çev: Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.3.

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda "plantasyon" benzeri ticari tarıma yönelik büyük ölçekli ve tek bir kişinin sahibi olduğu çift-hane (küçük köylü birimi) dışında tarımsal işletmeler ortaya çıkmıştı. Bu işletmeler "mevat" olarak adlandırılan atıl durumlardaki bölgeleri "şenlendirme" nedeniyle devlet görevlilerine 16. yüzyılda verilen arazilerin genişletilmiş bir devamı niteliğindedir. 17. yüzyılda Celâli isyanları sırasında köylülerin terk ettikleri toprakları, taşradaki kapıkullarının da aralarında bulunduğu nüfuz sahibi kişiler, kendi özel arazileri haline getiriyorlardı.²³ Bu arazilerde nüfuz sahiplerinin tarım işçileri ya da köylü ortakçılar üretim yapıyorlardı. Söz konusu üretim faaliyeti, toprağını terk ederek nüfuzlu çiftlik sahibinin yanında "ortakçı" olan yeni bir köylü zümresini ortaya çıkarmıştı. Dahası bu durum, terk edilen köyler ve toprakların yeniden üretime kazandırılması amacıyla olağan hale getirilmişti. Devlet "temel üretim birimi"nin sarsılması ile karşı karşıyaydı. Suraiya Faroqhi yaşanan bu süreci şöyle özetlemiştir:²⁴

"...özellikle gerileme dönemindeki idari bozukluklar sonucunda, büyük miktarda miri kökenli arazi, vakıflara veya özel şahıslara ait çiftliklere dönüşmüştü. Borcu olan pek çok köylü, yerel kadının bir kararıyla topraklarını o bölgedeki âyâna ve sipahilere vermek zorunda kaldı. Dolayısıyla çoğu kasabalarda yerleşik sipahi ya da ulema olan tefeciler, reayanın miri arazi üzerindeki tasarruf haklarını devraldılar. Zaman içinde idari bozukluklar nedeniyle bu topraklar köylüler aleyhine özel mülkiyete dönüştü."

Devletin sahip olduğu toprakların mukataa edilerek büyük işletmeler haline getirilmesi yöntemi, miri topraklar üzerinde ve dolayısıyla küçük köylü üreticilerini 'sürdürülmesi gerektiğine inanılan' koruma politikasının zorunlu değişikliğine sebep olmuştu. Köylü-devlet ilişkilerinin değişimindeki en önemli gelişmeler mukataa sistemindeki "suiistimaller" nedeniyle yaşanmıştı. 17. yüzyılda uzun süreli Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlar, devlet hazinesini mali sıkıntıya sürüklemişti.²⁵ Bu nedenle devlet gittikçe daha fazla miri araziye kişilere, önce ömür boyu geçerli bir biçimde ardından miras bırakma hakkıyla birlikte malikâne şeklinde mukataa olarak vermişti.

²³Akdağ, 2010, **a.g.k.**, 672-674.

²⁴Faroqhi'den aktaran; İnalçık (1998). Çiftliklerin doğuşu: devlet, toprak sahipleri ve kiracılar. *Osmanlı'da toprak mülkiyeti ve ticari tarım*, s.23. Ayrıca Faroqhi gerek nüfuz sahiplerinin oluşturdukları çiftliklerin devlet nezdinde meşrulaştırma çabalarını ortaya koyar. Bkz. S. Faroqhi (2016). *Devletle başa çıkmak- Osmanlı imparatorluğunda siyasal çatışmalar ve suç (1550-1720)*. (Çev: Hamide Koyukan Bejsovec), İstanbul: Alfa Yayınları, s.45-62.

²⁵Ali Akyıldız, uzun süreli savaşların devlet maliyesini içine düşürdüğü sıkıntı nedeniyle "Osmanlı parasının mali dönüşümüne" neden olan gelişmeler içinde değerlendirmiştir. Bkz; A. Akyıldız (1996). *Osmanlı finans sisteminde dönüm noktası kağıt para ve sosyo-ekonomik etkileri*, İstanbul: Eren yayıncılık. Ayrıca dönemin mali özelliklerinin ayrıntılı incelenmesi için bakz; Y. Cezar (1986). *Osmanlı maliyesinde bunalım ve değişim dönemi (XVIII. Yy. dan Tanzimat'a mali tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Hukuken genel bir kural olmamakla birlikte (çünkü padişahın geleneksel olarak tüm imparatorluk arazisi üzerinde mutlak hakkı bulunuyordu) fiilen bu topraklar özel mülk, mukataa sahipleri de gerçek birer toprak sahibi, köylüler de onların kiracıları durumuna sürüklenmişti. Devlet, malikâne sisteminin ortaya çıkış amacını, köylüyü korumak ve buna aykırı durumların (mahsulün az olduğu yıllarda yardıma muhtaç köylünün kendisine gerek olan tohum, hayvan vs. ihtiyaçları için tefecilerin eline düşmesi) önlenmesi olarak belirlemişti.²⁶ Devlet, köylülerle ilişkisinin amacını ve gerekçesini bu argümanlar üzerinde oturtsa da fiili durum, çift-hane sistemine dayalı geleneksel-yapısal durumun çözümlüşüne doğru evriliyordu. Devletin, tebaayı 'kayıtsız-şartsız' koruyup kollayarak köylü ile arasına aracı bir sınıfın girmemesine dayanan ideolojik katmanda delik açılmıştı.²⁷

“bütün bir eshab-ı mukataa sınıfı, devlet ile köylülerin arasına girdi. Çift-hane, bu topraklardaki tarımsal üretimi düzenleyen sistem olarak varlığını sürdürdü ama toprağın denetimini elinde tutan kişi ile çiftçi arasındaki ilişki esaslı bir değişime uğradı. Devletin yerini alan mukataa sahipleri doğal olarak, üretimden alacakları payı artırma ve hedeflerine ulaşmak için reaya emeğini sonuna dek sömürme eğilimindeydiler.”

Devletin nakdî ihtiyacının giderek daha da artışı, mukataa olarak verilen arazi miktarını artırıyor ve bu durum çift-hane sisteminin katı bir şekilde uygulanamadığı ve merkezi yönetimin görelî bir özerklik tanıdığı Balkan coğrafyasının önemli bölümünde âyânların meydana gelmesine neden olmuştu.²⁸ Aynı şekilde Anadolu'nun ve Arap coğrafyasının bazı bölgelerinde de âyânlar meydana gelmiş fakat Balkan coğrafyasının mali zenginliğinin neden olduğu gelirden kaynaklı askeri güç, Balkan âyânlarını daha tehlikeli bir hale getirmişti. Fakat buradaki ekonomik hareketlilik âyân yönetimi altındaki köylüler için önemli bir refah dönemini de başlatmıştı. Balkanlarda âyânlar dönemi olarak adlandırılan 18. yüzyıl, Avrupa pazarlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal ürünlerine olan dikkatlerinin artmaya başladığı bir evreyi işaret etmişti. Örneğin, yüzyılın II. yarısında Makedonya'da Serez ovasında üç yüz kadar köy, birkaç âyân arasında paylaşılmış ve üretim alanında pamuk, önemli bir ihraç ürünü haline gelmişti. Bu gelişim

²⁶Mehmet Genç, malikâne sisteminin ortaya çıkış amacının köylüyü korumak olduğunu iddia eder; “sistemin gayesi, ihdasını ilan eden fermanın da tespit ve ifade ettiği gibi, sık sık değişen mültezimlerin mümkün olduğu kadar fazla kâr sağlamak uğruna tahrip ettiği vergi kaynağını (köylüyü) ihya ve idame etmek üzere değişmez bir mültezimin (kayd-ı hayat şartıyla malikâne sahibinin) tasarrufuna bağlamaktı.” Bkz. M. Genç (2000). *Osmanlı imparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.101.

²⁷İnalçık, 1998, a.g.k., 23.

²⁸Y. Özkaya (2014). *Osmanlı imparatorluğunda ayanlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.141-153.

aynı dönemde devletin “şenlendirme” faaliyetleri ile paralel ilerliyordu ve Mısır, Suriye, Güney ve Batı Anadolu’da da kıyı ovaları gözle görülür bir gelişim/değişim geçirmişti.²⁹ Fakat kıyı ovalarının gösterdiği bu gelişim iç bölgelere yansımamıştı. İç bölgeler hala geleneksel çift-hane sistemi, küçük köylü birimleri için egemen toplumsal yapının dayanağıydı. Yani ortaya konulan çelişik toplumsal durum, varlığını 18. yüzyılda pekiştirmişti. Kıyı bölgeleri, liman kentleri ve bunların hinterlandını oluşturan ovalar “sınırlı” da olsa pazar için üretime katılıyordu; fakat iç bölgeler bu gelişim dışında yerel pazarlarda geçimlik ekonomilerini idame ederek hantal bir ekonomik görünüm sergilemişti. Yine de devletin müdahil görüntüsü eski görünümünden yoksun olsa da geçerliydi ve zaman zaman özel teşebbüsün sermaye birikimine imkân vermeyecek askeri ve idari düzenlemeleri de kapsamıştı. Devletin, merkez-kaç güçlerin daha da kuvvetlenmesini önleyici düzenlemeleri, bir başka durumu, köylüye dayalı ekonominin sekteye uğraması sonucunu doğurmuştu. Bu duruma ilaveten dış etkenler de kendini göstermişti; Avusturya ve Rusya savaşlarının Balkan nüfusuna etkileri ve mültezimlerin Anadolu coğrafyasında neden olduğu üretim istikrarsızlığı baş göstermişti.³⁰

“... kırsal nüfusu göçe zorlayan huzursuzluklar, çok geçmeden Balkan şehirlerini de etkiledi. Belgrad gibi önemli merkezler, Türk ve Arnavut âyânlar tarafından sık sık saldırıya uğrayıp, yağmalandı. Şehirlerdeki nüfus da işlerini bırakıp dağlara ya da sınırın öte tarafına Avusturya ve Rusya’ya kaçmak zorunda kaldı... devletin denetiminin yok olduğu ortamda tüccarlar, mültezimler ve bunların yardımcıları daha önceleri İstanbul’a yolladıkları vergileri kendi kulları için ellerinde tutmaya başlamışlardı...”

Bu kaotik ortam hem Anadolu kırsalında hem de Balkanların “çekirdek” bölgelerinde, köylülerin daha çok mültezim insafına terk edilmesi sonucunu doğurdu. Devlet, sâdik tebaası olan küçük köylü üreticiyi yeniden kazanmalı, korumalı ve merkezileşme sürecine girmeliydi. Üstelik iltizam nedeniyle gelişen “kişisel mülki haklar” beklenenin aksine tarımsal üretim kesiminde büyük ölçüde bir yatırım oluşturmamıştı. Bunun nedeni yerli sanayinin yokluğunun üretilen ziraî ürünün niteliğini, hammadde ile sınırlı tutmasıydı.³¹ Âyânların köylüler üzerinde uyguladığı üretim baskısı

²⁹Reşat Kasaba söz konusu dönemde Makedonya ve Anadolu’da pamuk üretiminin 1720-1800 yılları arasında üç kat arttığını, çoğu üretimin ihracata yöneldiğini ifade eder. Bkz. R. Kasaba (1993). *Osmanlı imparatorluğu ve dünya ekonomisi- on dokuzuncu yüzyıl*. (Çev: Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları, s.23.

³⁰Kasaba, 1993, **a.g.k.**, 26.

³¹Reşat Kasaba, daha önemli bir neden olarak iltizam sahiplerinin mallarının mülkiyetini edinirken bankerlere büyük ölçüde borçlanmalarını gösterir. Bu borçlar mültezim idaresindeki üretici köylünün daha fazla üretim için baskı görmesine ve sonucunda çatışmalara neden olmuştur. Bkz. Kasaba, 1993, **a.g.k.**, 29.

ve adem-i merkeziliklerini artırma isteğinin yol açtığı çatışma sonucu II. Mahmut döneminde Osmanlı merkeziyetçiliğini yeniden sağlama adına ordu, âyânların üzerine gönderilmişti. Köylüden yeterli desteği göremeyen âyânların karşı koyuşu, devlet güçleri karşısında zayıf kalmıştı. Sonuç olarak âyânlar ya yenilmişler ya da merkezi bürokrasinin temsilcisi haline gelerek “memurlaştırılmışlardı”. Âyân ve mültezimlerin mallarına bu olay sonucu el konulmuştu. Devlet yeniden toplumsal dayanak merkezinin küçük çift-hane sistemi içerisindeki çiftçiye kaymasının yolunu açmıştı. Böylece küçük köylü Osmanlı tarımının bir kez daha en yaygın üretici birimi haline gelmişti.

18 ve 19. yüzyıllar ise artık iktisatta bambaşka fikirlerin ve üretim ilişkilerinin geliştirildiği bir dünyaya açılmıştı. Bu yeni dünya, kelimenin tam anlamıyla kapitalist üretim ilişkileriyle şekillenmekteydi. Kapitalizme entegre olan ilk sanayi kolları, tarımsal ürünlere bağımlıydı. Pamuk ya da tekstil endüstrisi bunların başında geliyordu ve İngiltere, Fransa gibi kapitalizmin lokomotifliğini üstlenen ülkeler, tarım üretimini sanayi kollarına entegre ederek gelişmişti. 18. yüzyıl, özellikle İngiltere’nin dünyanın birçok noktasında olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de kapitalist girişimlerde bulunmasına sahne oldu. İngiliz şirketleri, Batı Anadolu’nun verimli tarım arazilerinde hammadde ihtiyacını karşılamaya yönelik pamuk yetiştirilmesini teşvik etmişti. Öyle ki Orhan Kurmuş’un bulgularına göre 18. yüzyılın ilk yarısında 667.279 (Ibs)³² olan Osmanlı Devleti’nin İngiltere’ye pamuk ithalatı, yüzyılın II. yarısında 4.406.892 (Ibs) gibi yüksek bir miktara ulaşmıştı. Orhan Kurmuş, bu verileriyle kapitalizmin Türkiye’ye girişinin Batı Anadolu’daki bu yabancı şirketler aracılığıyla olduğunu iddia etmiştir. Esasen bu ifade, İngiliz klasik iktisatçıların görüşlerini de sorgulama fırsatı vermiştir. Nitekim Oya Köymen, “Kapitalizm ve Köylülük-Ağalar, Üretenler, Patronlar” adlı eserinde Adam Smith ve Ricardo’nun görüşlerinin aksine Karl Marks ve takipçilerinin görüşleri doğrultusunda tarımsal üretimin kapitalizmle ilişkisini ortaya koymuştur. Buna göre uzun vadede kapitalizmin gelişim yasaları, tarım için de geçerlidir. Sermaye birikimi için bir toprak işçisi sınıfı, geniş topraklar üzerinde örgütlenmiş “girişimciler”, tarımın ticarileşmesi ve kapitalistleşmesinin en önemli unsurları arasında gösterilmiştir.³³ 19. ve 20. yüzyılın kapitalist gelişmeye açık dünyasında Osmanlı Devleti’nin tarıma dayalı ekonomisinin temel çıkması bu doğrultuda gelişmiştir. 19. yüzyıldan itibaren devlet

³²Ibs ağırlık tanımı, pamuk gibi bazı endüstriyel ürünlerde kullanılan bir ölçü birimidir. Pamuk için 1 kilogram, 220.462 Ibs’ye eşittir.

³³O. Köymen (2017). *Kapitalizm ve köylülük, ağalar, üretenler, patronlar*. İstanbul: Yordam Kitap, s.42.

adamları, devletin ekonomik gelişimini sağlamak; Avrupa ülkeleriyle rekabet edebilir bir düzeye ülkeyi yükseltmek amacıyla tarım arazilerinde özel mülkiyeti teşvik edici hamlelerde bulunmuşlardı. Kırsal nüfusun oldukça yoğun yapısı, devletin kalkınması için tarım alanında gelişim göstermesini zorunlu kılıyordu. Arazi Kanunnamesi, Vilayet Nizamnamesi, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı gibi bütün adımlar, devlet-köylü ilişkisinin 19. yüzyılın modern çağına ayak uydurma hamleleri olarak düşünülmüştü. Bu adımların olası kapitalist sonuçları ile Osmanlı Devleti'nin gözetmeye çalıştığı katı merkezîyetçilik ve tebaasına “klasik” ya da “geleneksel” bakışı arasındaki çelişki, ticari tarım ve getirilerinin başarılı olmasındaki en önemli engeli oluşturmuştu. Söz konusu çelişik durum, somut bir olguya eşlik etmişti. Ekonomik teorilere göre Osmanlı Devleti'ndeki ayanların (ki Balkanlarda istenilen kapitalist üretim düzeyi kısmen bu ayanlar sayesinde yakalanmıştı.) durumu kapitalist üretimi geliştirebilecek nitelikteydi.³⁴ Fakat ayanların merkez-kaç durumlarının “devletin bekasına gölge düşürücü” niteliği, bu grupların tasfiyesini getirdi. Bu aşamadan sonra devlet gerekirse iktisadi gelişmeyi de kendi uhdesine alarak geliştirmeye karar vermişti. Böylelikle hem siyasi ideoloji olarak merkezîyetçilik korunacak, devletin ihtiyaç duyduğu gelirler yaratılacak hem de kırsal nüfusun yapısını geliştirerek köylülüğün durumunu düzeltilecekti. Oysa ticari tarımın şartları, dünya kapitalist sisteminin koşulları, Osmanlı Devleti gibi hantal yapıların altından kalkamayacağı kadar etkin bir dinamizm barındırıyordu. Yine de devlet, tarımı geliştirmeyi (en azından kendi şartları içerisinde) bir devlet politikası haline getirmiştir. Batı Anadolu ve kıyı bölgelerindeki liman kentleri hinterlandında bulunan köyler, ticari tarımın koşulları ile sınırlı da olsa tanışabilmişti. Batı Anadolu bölgesindeki farklı kapitalist yatırımlar, yabancı şirketlerin menfaatine gelişerek Osmanlı Devleti'nin temel çıkarlarına hizmet etmemişti. Gayrimüslimlerin bu bölgelerde geniş toprak sahipliği, 1860 yılından beri başlamıştı ve Meşrutiyet yönetiminin kıramayacağı bir tabaka oluşturmuştu. İngiliz Konsolosu, 1860 yılında büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e şöyle yazmıştı:³⁵

“bölgenin (Batı Anadolu'nun) genel durumu gün geçtikçe iyileşmekte ama bu iyileşmeden yararlananlar aslında Türkleri soyup soğana çeviren Hristiyanlar. Gülhane Hattı Şerifi'nin öngördüğü reformlarla beraber Hristiyanlar tarımla ilgilenmeye başladılar ve yeni gelenlerle birlikte sayıları her gün daha da arttı. Askerden dönen Türkler, köylerini, kentlerini

³⁴Kapitalist teoriye göre tarımsal alanda; büyük toprak, büyük sermaye ve köylülerden oluşan büyük bir tarım işçisi grubuna ihtiyaç vardı. Ayanlar bu hususları sağlayacak şartlara sahipti.

³⁵Kurmuş, 2012, a.g.k., 147.

tanınmayacak kadar değişmiş bulmaya başladılar. Eskiden olduğu gibi tarlalarını işlemek isteyen Türkler, hemen Hristiyan bir tefecinin pençesine düşüyor ve eninde sonunda da toprağını satmak zorunda bırakılıyor...”

1860 yılında Batı Anadolu’da görünen bu durum II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde neredeyse bütün Balkanlarda hâkim durum haline gelmiştir. Meclis-i Mebusan’da Anadolu kırsalından gelen mebuslar bu nedenle reformlarda hâlâ Balkan vilayetlerinin gözetilmesini oldukça sert bir şekilde eleştirmişti.

19. yüzyılın II. yarısı Osmanlı Devleti’nin dünya ekonomik sistemi içindeki konumunu belirleyen gelişmelere sahne olmuştu. 1820’lere kadar Osmanlı iç pazarları (yerel pazarlar) ithal mallara büyük ölçüde kapalıydı. Bu nedenle şehir ve kırsal bölgelerdeki üretim faaliyetleri radikal bir değişiklik göstermemişti. Kırsaldaki küçük köylü üretici şehir merkezi ve limanlara kökten bir bağımlılık taşıyordu. 1830 ve 1840’lı yıllar Avrupa’da ve özellikle İngiltere’de ekonomik ve toplumsal açıdan bunalım ve ekonomik daralma dönemi idi. Bu bunalımdan çıkış yolu İngiltere için serbest ticaret politikası uygulamaktan geçmekteydi. Tahıl ithalini yasaklayan Mısır Kanunu 1846’da; gemiciliği düzenleyen kanun ise 1849’da iptal edildi. 1854’te artık yabancı gemilerin İngiltere’nin kıyılarında ticaret yapmasına izin veriliyordu. Korumacılığın kaldırılması sadece İngiltere için değil tüm dünya ekonomisi için yeni bir düzenleme getirmişti.³⁶ Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu ile kapitalist dünya ekonomisi arasındaki ilişki güçlenmeye başlamıştı. Söz konusu ilişkiyi güçlendiren bir diğer etken tarım alanındaki düzenlemelere “liberal bir görüşle” girişilmesi idi. Tanzimat idarecileri, tekelci ve baskıcı geleneksel tarım düzeninin geniş köylü kitlelerinin hayatını güçleştirdiğini, “onların çalışmalarının karşılığını alamayıp fakirleştiklerini” görmüşlerdi: “Bir bölgenin tarım ürünleri alımı tekelle ordu müteahhidlerine ve iaşe nazırlarına bırakılıyordu.” Tanzimattan sonra terk edilen bu sistem kimi yerlerde toprakların, mütegalibenin elinde kalması ve küçük köylülerin mülkiyeti (ticari tarıma katılamayacak küçüklükte geçimlik üretim yapılan yerler) elde tutmasından dolayı istenen değişikliği gerçekleştirmemişti. Bu nedenle 20. yüzyıla kadar küçük köylülük kapitalist üretim karşısındaki varlığını güçsüz de olsa korumuştur.³⁷ Bu nedenle imparatorluk 19. yüzyılın sonlarına doğru kapitalist sistemin ancak bir “uç bölgesi” konumuna sürüklenebilmişti.³⁸

³⁶Ş. Pamuk (2018). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme 1820-1913*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.7-21.

³⁷Ortaylı,1995, **a.g.k.**, 215.

³⁸Kasaba, 1993, **a.g.k.**, 45.

“1870’lerin başında Osmanlı ihracatının %27’si İngiltere’ye yönelmişti. Ayrıca Osmanlı ithalatının %30’u da İngiltere’den yapılıyordu. Pamuk, yünlü tekstiller, tarım ve tarım dışı makineler, demir, kömür, gaz ithalatının çoğunluğunu oluştururken, Osmanlı İmparatorluğu, tahıl, pamuk, doğal boyalar, ipek, afyon, çeşitli meyveler ve yemiş gibi tipik uç bölge ürünlerini (hammadde) ihraç etmekteydi.”

Osmanlı Devleti, dünya kapitalist sisteminde; sanayisinin gelişmemiş olması nedeniyle hammadde tedarikçisi konumunu aşamamıştı. 19. yüzyılın sonlarına doğru artık devlet idarecileri sanayileşme çağının “kaçırıldığının” farkındaydılar ve devletin eski haline dönebilmesinin yolu olarak eldeki en önemli kaynağı daha iyi organize etmeye karar vermişlerdi. Bu kaynak tarımsal üretimdi ve temel hedef tarımsal üretimin arttırılmasına yönelik reformları hayata geçirmekti. Tarım hem artan ihtiyaçların en önemli karşılayıcısı hem de gelir kapısıydı.³⁹ Bu anlamda, tarımsal üretim ve bunun kaynağı olan köylülük konusunda 19. yüzyıl, klasik çağ ile (küçük üreticinin korunması anlamında) bir süreklilik gösteriyordu. Fakat temel çelişki devam etmişti. Tarımsal üretimin Avrupa pazarları ile rekabet edebilecek seviyeye çıkarılması gerekliliği vurgulanırken; diğer yandan devlet, kendi kendine yetebilecek “geçimlik bir ekonomi” sağlama ve üreticiyi rekabetten koruma politikası güdüyordu.⁴⁰

“Mc Gowan’ın belirttiğine göre 19. yüzyıla girildiğinde Balkanlarda ziraat belirli ölçüde ticarileşmiş ve sonuçta çiftlik çok cüz’i bir fenomen olarak kalmıştı. Çağlar Keyder’e göre 19. yüzyılda çiftliklerin sayısı 16. yüzyıla göre belki daha fazlaydı ama bunlar milyonlarca küçük işletme arasında boğulmuşlardı. daha da önemlisi toprakların çitlenerek az sayıda elde toplanmamış olması, ücretli işçiliği veya boğaz tokluğuna çalışmayı kabul edecek mülksüzleşmiş bir köylülüğün mevcut olmaması demektir. Dolayısıyla kapitalist tarıma veya plantosyanlara elverişli şartlar yoktu.”

Mc Gowan’a göre devlet, küçük üreticiyi veya köylüyü korumak adına elinden toprağı almadığı veya yeni topraklar üzerinde köylü üretim yapabildiği (bu durum köylüleri başka topraklara yönelme konusunda özgür hale getiriyordu) sürece hem ücretli işçi hem de ortakçı kıtlığı devam edecekti. Dolayısıyla tarımda büyük ölçekli kapitalist üretim döngüsü sağlanamayacaktı. Mc Gowan, kapitalist tarım üretimin vazgeçilmez unsuru olarak ücretli işçi ve ortakçılığın yaygınlaşmasını görmüştü. Ayrıca temel çelişkinin bir

³⁹D. Quartert (2008). Anadolu’da Osmanlı reformu ve tarım (1876-1908). Çev: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s.33.

⁴⁰Bu dönemde zirai ürünlerle ilgili birçok “narh sistemi” benzeri kanun çıkarılıyordu. Ayrıca köylünün mütesellim ve âyân altında ezilmemesi için devlet, küçük köylüden belli miktarlarda alım yapacağını garantisini vererek üretime teşvik ediyordu. Bkz.; Quartert, **a.g.k.**, 34-35. M. M. Kenanoğlu (2002). *1858 Arazi kanunnamesinin Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısı üzerine etkileri (1858-1876)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 49.

başka boyutu olarak köy düzeninden başlayarak büyük ticari limanlara kadar yayılmış olan tüccarların; köylülerin ürettiği artı ürünün ticaretiyle uğraştıklarına dikkat çekmişti. Köylü üreticilerin ihracata dönük (küçük çaplı hububatlarda) ticarileşmesi, siyasi otoritenin desteği ile değil siyasi otoriteye rağmen tüccar lehine gerçekleşmişti.⁴¹ Yani küçük üreticiler bir anlamda tüccarla işbirliği yaparak geçimlik ekonominin yanında ürettikleri az miktarda artık ürünün ticaretiyle yetinmekteydi. Bu döngü devletin küçük üreticinin kendisinin doğrudan piyasada yer alarak ürün arzını artırmasına yönelik politikasına ters düşmekteydi. Köylü ticari korkaklık yaşamış ve tüccarla zorunlu işbirliğine yönelmişti. Köylü için tek sorun tarımsal üretim nedeniyle ortaya çıkmıyordu. Köylünün tarımsal üretimin yanında hayvancılık alanında da vergiler başta olmak üzere önemli sorunları vardı. Ağnam vergisinin yükümlülük oranı bölgeden bölgeye farklılık gösterse de üretici yoğunluğu açısından Doğu Anadolu bölgesinin konar-göçer grupları olan Türkmen, Yörük ve Kürt aşiretleri bu vergiden, en fazla etkilenen grupları oluşturuyordu. 18 Nisan 1840 tarihli nizamnameye göre, ağnam vergisinin ‘aynî’ alınması terkedilmiş, ‘Ağnam Mukatıcılığı’; ‘Ağnam Müdürlüğü’ne dönüştürülmüştü. Her koyun ve keçiden eşit olarak beşer kuruş ve yirmi beşer para alınması kararlaştırılmışsa da koyunların değeri bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği için 1856-1857 yıllarında bu nizamnamede yeniden düzenlemeye gidilmişti. Yeni düzenlemeye göre, koyun veya keçinin yılda, sağladığı gelir hesaplanıp aşara göre hasılatın yüzde onu oranında alınması kararlaştırılmıştır. Fakat mali sıkıntıların artması sonucunda belirlenen vergi oranında artış yaşanmıştı. Her ne kadar 3 Ocak 1898 ve 14 Ocak 1905 tarihli nizamnamelerle düzenlemeler⁴² yapılmışsa da ağnam vergisi köylü üzerinde bir yük olmaya devam etmişti.

19. yüzyıldaki Osmanlı köylülüğünü dolayısıyla taşrayı ve toprak sistemini en çok etkileyen düzenleme 1858 tarihli Arazi Kanunnamesiydi. Bu Kanunnamenin idari ve hukuki boyutundan ziyade köylülüğü ve devlet-köylü ilişkisini inceleyen özellikleri konumuz açısından daha önemli görünmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki Kanunname ile ilgili ileri sürülen görüşler genellikle olumsuz olmuştur. Nitekim Kanunnamenin öngördüğü amacı gerçekleştiremediği kanısı yazarlar arasında hâkimdi:⁴³ “bu kanun bir *reform agrer* yani toprakları büyük arazi sahiplerinin elinden alarak

⁴¹Keyder, 2017, **a.g.k.**, 30-32.

⁴²F. Emecen (1988). Ağnam Resmî. *İslam Ansiklopedisi.*, C:1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.478-479.

⁴³İ. H. Tökin (1990). *Türkiye’de köy iktisadiyatı*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.173.

köylüye tevzi eden bir ictimai müdahalenin teyidi değildi. Bu kanun da evvelki ıslahatlar gibi zahiri eşkâle temas etmiş toprak üzerindeki derebeylik mülkiyetini tasfiye edememişti.”

Bu görüş doğru noktalar barındırsa da eksik kalmıştı. Çünkü devlet özellikle 19. yüzyılda geniş arazi mülkiyetine yönelik eğilimi “askeri müdahalelerle de olsa” tersine çevirerek küçük köylünün etkili olduğu toprak sistemini yeniden kurabilmişti. Arşiv belgelerinden elde edilen istatistikler, 1870 yılında bütün ekili arazinin %80’i ortalama büyüklükleri 6-8 hektar olan küçük toprak parçaları, %20’si ise ortalama 120 hektar büyüklüğündeki büyük topraklar şeklinde bölünmüştü.⁴⁴ Fakat yine de Osmanlı Devleti’nde toplumsal yapı, kapsamlı bir arazi yasası veya eyalet yasası gibi düzenlemelerle “çevrilemeyecek”, “yönlendirilemeyecek” veya “örgütlenemeyecek” bir aşamaya gelmişti. Reşat Kasaba’ya göre “Osmanlı devlet örgütü artık Osmanlı toplumunda tek iktidar kaynağı olmaktan çıkmıştı.” Kapitalist ekonomi ile olan “göreceli bütünleşme” bazı sosyal grupların etkinliklerini genişletmesine yol açmıştı. Bunlar arasında yerel eşraf, vergi toplayıcılar, tüccarlar ve sarraflar en önemli grubu oluşturmuştu.⁴⁵ Arazi Kanunnamesi’nin kırsalda yarattığı devlet-köylü ilişkisine yönelik Haim Gerber’in analizleri dikkat çekmekteydi. Gerber, Arazi Kanunnamesi’nin özellikle Osmanlı Ortadoğu’sunda tarımsal ilişkiler konusunda “devrim etkisi” yarattığını iddia etmiştir. O’na göre kanun, toprakla ilgili bütün meseleleri düzenleme amacı taşıyordu. Kanunun hedefi, bütün toprak kayıtlarının gerçek tasarruf sahiplerine göre kayıt altına alınmasıydı. Ardından toprak üzerinde devlete ait haklar ile özel ayrıcalıkların bir uyumu sağlanmaya çalışılacaktı. Gerber, II. amacın gerçekleştiğini ve 1858’den sonra özel mülkiyetin yaygınlaşmadığını aynı zamanda devletin toprakların küçük çiftçiler adına kaydedilmesi konusunda başarısız olduğunu ifade etmişti. Topraklar, geniş mülk sahipleri adına kaydediliyordu çünkü küçük köylü birçok nedenden dolayı toprağın kendi adına kaydedilmesinden endişe duymaktaydı.⁴⁶ Yine de Arazi Kanunnamesi, büyük ölçüde özel mülkiyetin artmasına yol açtı. Bu özel mülkiyetin sahipleri küçük köylüler olmasa da daha sonraları mütegalibe sınıfını oluşturacak olanlar bu dönemde geniş toprak mülkleri edinmişlerdi. Bu nedenle kanunun küçük ve orta sınıf çiftçiliği (hedeflenen ölçüde) güçlendiren etkileri görülmemişti. Fakat tarım topraklarının mülkiyeti ve miras

⁴⁴Kenanoğlu, 2002, a.g.k., 177.

⁴⁵Kasaba, 1993, a.g.k., 53.

⁴⁶Kenanoğlu, 2002. a.g.k., 178-179.

konularında bazı yenilikler getirebilmişti. Bu kanunun “kırsal kesimdeki büyük aileyi parçalayacak bir süreci başlattığı da” iddia edilmişti.⁴⁷

Arazi Kanunnamesi’ne yönelik olumlu-olumsuz görüşler bir yana klasik çağ ile göreceli bir süreklilik gösteren 19. yüzyılın temel kaidesi, bu alanda da kendini göstermişti: Kanunname çiftçi işletmeleri için bireysel tasarruf esasını açıkça kabul etmekteydi. Kanun bu toprak tasarrufunun ortadan kalkmasının önüne geçmek için kanuni yollardan alınması gereken bütün önlemleri almayı hedeflemişti. Kanuna göre ortaklaşa tasarruf edilen orman ve meralardan yalnız o köyün sakinleri istifade edebileceklerdi. Bu hedeflerde özellikle tarımsal ve iktisadi kalkınmanın toprak mülkiyeti sahasında mutlak bir liberalizmin uygulanmasıyla mümkün olabileceğine ülkenin “ricali devleti” artık tamamen inanmış veya inandırılmıştı.⁴⁸ Böylelikle geleneksel küçük toprak üreticisini korumakla tarımsal kalkınmanın liberal yönü başarılarak aynı anda iki hedef gerçekleştirilmek istenmişse de bu çelişki aşılamayarak uzun vadede kanun başarı getirmemişti.

19. yüzyılın ilk yarısındaki gelişmeler Arazi Kanunnamesi ile doruğuna ulaşmıştı. Yüzyılın II. yarısı ülkede siyasi krizlerin başgösterdiği bir dönemdi. Bu krizlerle birlikte iktisadi kalkınma fikirleri, “çiftçiliğin” geliştirilmesinde kesişiyordu. 1876’da başlayan II. Abdülhamid yönetimi, tarımsal alanda da gelişmelere sahne olmuştu. 1884 yılında II Abdülhamit’e tarımsal reformlara dayanak oluşturması düşünülen aralarında iki ciltlik “Çiftlik” adlı bir kitap da bulunan eserler sunulmuştu. Bu kitaplarda Avrupa’da görülen modern çiftliklerin işletilmesi ile ilgili teknik bilgiler (modern tarım aletlerinin kullanılması, tohum ıslahı, hayvan hastalıkları vb.) yer alıyordu.⁴⁹ II. Abdülhamid döneminde tarıma yönelik teşvikler tarımsal üretimde önemli bir artışı beraberinde getirirken köylüler üzerindeki öşür vergisinin ağırlığını da artırmıştı. Avrupa’nın yoğun ham madde talebi köylülerin söz konusu üretiminden karşılanıyordu. Fakat vergilerin çeşitliliği gelişen tarımsal ticaretin, köylü üzerinde olumlu etkilere yol açmasına engel oldu. Bu dönemde öşürün yanı sıra ek olarak gümrük vergisi, hayvan, temettü ve emlak vergileri de getirilmişti.⁵⁰ Bu vergilerin köylü üzerindeki ağırlığını arttıran bir başka etken; henüz mültezimler aracılığıyla vergi toplama usulünden tam olarak

⁴⁷Ortaylı, 1995, **a.g.k.**, 250.

⁴⁸Barkan, 1980, **a.g.k.**, 376-387.

⁴⁹Quartert, **a.g.k.**, s.46. II. Abdülhamidin, imparatorluğun farklı coğrafyalarında kendi adına tapulatırdığı ve örnek çiftlik uygulama alanı olarak da kullandığı birçok çiftliği bulunmaktaydı. Bkz.; H. Soydan. (2015). *Zirai matbuat I-II-III*. Ankara: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.

⁵⁰Quartert, **a.g.k.**, 51.

vazgeçilmemesiydi. Bu durum köylülerin farklı farklı ve ağır vergileri bir arada ödemesine ve borçlanmasına, borçları arttıkça toprak işçisi konumuna ve dahası toprağı terk etmesine kadar varmıştı. Devlet kendi borçları karşılığında halktan toplanan vergileri teminat olarak gösterdiğinden vergi yüküne kalıcı bir çözüm bulamıyordu. Elinden gelen; arazi reformu uygulamalarını ardı sıra getirmek ve nispeten uygulamaktan ibaret kalmıştı. Bu dönemde köylü üreticilere yönelik yapılan reformları şu şekilde sıralamak mümkündür; 1876 yılında İstanbul ve taşra vilayetlerinde Ticaret ve Ziraat Odaları kuruldu. 1880 yılında İstanbul başta olmak üzere vilayetlere ziraat müfettişleri gönderildi; 1880-1888 yılları arasında ziraat eğitimi almak üzere Fransa'ya öğrenciler gönderildi ve dönüşlerinde ziraat müfettişleri olarak görevlendirilmişlerdi.⁵¹ 1892'de Halkalı Ziraat Mektebi açıldı; bundan başka numune tarlaları, ziraat mektepleri ve çiftçiye kredi vermek üzere Ziraat Bankası kuruldu. Tüm bu reformların tek bir amacı bulunmaktaydı; o da devletin Avrupa devletleri karşısındaki durumunun düzeltilmesinin ve “devletin kurtarılabilmesinin” tek yolunun tarımsal üretimin arttırılması gerekliliğinde görülmesiydi. Gerçekten 1908 yılına gelindiğinde, devletin elinde iktisadi anlamda geniş çaplı hamle yapabileceği tek alan tarımsal gelişimin sağlanabilmesi vardı. Tarımsal üretim arttırılırsa; sanayi, bayındırlık ve diğer sektörlerdeki gelişimlerin tamamlanabileceği konusunda genel bir inanç oluşmuştu. II. Meşrutiyet idarecileri tarımsal reform konusunda bir sürekliliği takip etti. Fakat bir farkla ki bu alanın devletin elde kalan tek yaşamsal kaynağı olduğunun bilincine erişmişlerdi. Tarımsal üretimin ya da küçük çiftçi köylünün geliştirilmesi, geleneksel “nizam-ı alem”in bir gereği değil, içinde bulunulan ağır şartların tek pratik çıkış noktası olarak görülmüştü. Bu nedenle konuya pragmatik nedenlerle yaklaşmışlar ve kısa vadede alınacak önlemler ve reformlar ile uzun vadeli yatırımların ikileminde kalarak dönem dönem her ikisini de uygulayabilmişlerdi.

II. Meşrutiyet döneminde geçmişle devamlılık arz eden bir diğer yön; tarımsal kalkınmanın tamamen devlet desteği ile geliştirilebilecek bir alan olarak görülmesiydi. Fakat bu durum klasik çağdaki “köylüyü mültezime ezdirmeme” politikasının yanında “köylüyü geliştirebilecek en ilkel düzeyde dahi bir özel girişimin” bulunmamasının sonucuydu. Her ne yapılacaksa devlet tarafından yani onun temsilcisi hükümet tarafından yapılacaktı. Uzun merkezietçi hamleler döneminin bir sonucu olarak devlet, köylü ile

⁵¹Quartert, a.g.k., 94-95.

baş başa kalmıştı. Fakat bu köylü 16. yüzyıldan çok farklı olarak tarımın en temel gereksinimlerine dahi çoğu yerde sahip olamayan bir kitle halini almıştı. Meşrutiyet dönemindeki zorluğa Birinci Dünya Savaşı'nın da eklenmesi Osmanlı köylüsü için durumu daha da ağırlaştırmıştı. Tekin Alp, 29 Ağustos 1918'de Yeni Mecmua dergisinde harpten önceki iktisadi durumun köylüler için de geçerli olan bir özetini çıkarmıştı.⁵² “...muharebeden evvel memleketimiz Avrupa memleketlerine nisbetle fakir, kuvve-i istihsalıyesi pek mahdut, terakki istidadı adeta mevkut idi... Avrupa'da icra-i tahribat eden kapitalizm usul-ı iktisadîsi bizde henüz ahz-ı mevki edememişti. Binlerce, yüzbinlerce efrad-ı beşerin bir iki sermayedarın tahakkümü altında bulunduğunu görmüyorduk...”

Birinci Dünya Savaşı, İTC'nin iktisadi alandaki hamlelerini bir ileri safhaya taşımasına olanak tanıdı. İlk olarak kapitülasyonların kaldırılması ve 1913'ten beri izlenen milli iktisat politikası, daha organize bir şekilde işlenecekti. Fakat 19. yüzyıldan beri iktisadi atılımlarda ortaya çıkan çelişki/paradoks burada da kendini göstermiştir. Şerif Mardin, savaş yıllarında tesanütçülük felsefesiyle “sozial-politik” karışımı bir düşüncenin ortaya çıktığını ve bunun söz konusu çelişik durumu devam ettiren yönünü ortaya koyuyordu: “Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla İTC hem iktisadi hayatı kontrole giderek Müslüman-Türk nüfusun korunması yoluna gitmiş ve hem de bir parti içi harp zenginleri çıkmasına müsaade etmiştir.”⁵³ Bu dönemde özellikle tarımda gelişimin yolunu açacak adımlardan ziyade ticaret ve sanayinin yolunu açacak girişimlerde bulunulmuştur. 1915-1916'da sanayiciler için iktisadi meslek eğitimine büyük önem verilmeye başlandı. Sanayiciler, Osmanlı Devleti'nin artık sınai atölyeleri olan “idadi” lerle meydana gelebileceğini düşünmüştü. Öte yandan sanayi okullarının ıslahına gidilmişti. Tam da bu sırada tarımsal gelişim, için kurulmuş olan Ziraat Bankası'nda yeniden yapılanmaya gidilmiş ve İtibar-ı Milli bankası tesis edilmişti. Sanayi alanında, milli burjuvazinin yüksek kâr ve girişimlerini hızlandıran hamlelerin yanında Osmanlı çiftçisinin durumunu daha da zorlaştıran bir adım atılmıştı. 1915'te Şerif Mardin'in ifadesiyle Kara Kemal “iaşe diktatörü” yapılmıştı. Kendisine verilen yetkiler her alanda olduğu gibi ticari tarım konusunda da çiftçilerin büyük çoğunluğunun aleyhine

⁵²Toprak, 2012, **a.g.k.**, 551.

⁵³Ş. Mardin (1985). Tanzimattan cumhuriyete iktisadi düşüncenin gelişmesi (1838-1918). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt:3. İstanbul: İletişim Yayınları, s.632.

işliyordu. Ahmet Emin Yalman bu dönemde buğday konusunda işleyen sistemi şöyle tanımlamıştır:⁵⁴

“sistem şöyle işliyordu: tüccarlar uzaklardaki pazarlardan tahıl satın alıyor ve bunları gayri resmi yiyecek tekel idaresine satıyorlardı. Kendilerine tahılı şehre getirmeleri için yük vagonları tahsis ediliyordu. Tahıl ticareti Türk olmayanların çoğunlukla da Rumların elinde olduğundan bu tekelden yeni bir Türk tüccar sınıfı yaratılması için yararlanıldı. Birçok kereler nüfuzlu politikacılar Türk olmayan tüccarların kuklaları olarak iş gördüler. Tekel savaş sırasında halkın nasıl beslendiği ve (çiftçinin nasıl ürettiği) ile ilgilenmiyordu. Gelecekte ticaretin Türkleştirilmesi ya da parti çıkarları ön plandaydı... İTC savaş sonrasında büyük ticari tekeller kurarak kendisine büyük bir sermaye birikimi yaratmayı amaçlıyordu.”

Meşrutiyet idaresinin tarımsal reformlarla ilgili kapsamlı ve ayrıntılı bir planının olmaması 1908 sonrası köylünün durumunu incelemeye, analiz etmeye duyulan ihtiyacı bir kat daha artırmıştır. Bu nedenle araştırmanın sınırları Meşrutiyet döneminin devlet-köylü-üretim ilişkilerini ortaya koymak ve daha çok Meşrutiyet köylüsünün “ahvalini” incelemek olacaktır. Araştırmaya neden olan temel soru/sorunsal, Meşrutiyet rejiminin kırsala ya da köylüye yönelik birçok iktisadi ve toplumsal hedefinin gerçekleşmemesine neden olan etmenlerdir. Bunun yanında araştırmanın amacı; dönemin hükümetlerinin konuyla ilgili attığı adımların içeriği, karşılaştıkları güçlükler ve Osmanlı tarımının kapitalist bir döngüye dahil olamamasının nedenlerini hem devlet hem de köylü açısından ortaya koymaktır. Meşrutiyet döneminin siyasal anlatımının dışında toplumsal olgulara, özellikle de devlet-köylü ilişkisine yer vermenin önemli bir açığı kapatacağını düşünmekteyiz. Bu bağlamda birinci bölümde Meşrutiyet’in hemen öncesi ve ilanında köylünün durumuna bir projeksiyon tutulmaya çalışılacaktır. Bunu takip eden bölümde bu duruma çözüm olarak üretilen hükümet politikaları, izlenen programlar, kanun ve layihalar incelenecektir. Bu bölümler, köylü ve tarımsal üretimin geliştirilmesine yönelik atılan adımların hangi oranda gerçekleştirilip gerçekleştirilemediğine dair istatistikî tablolar aracılığıyla desteklenecektir.

⁵⁴A. E. Yalman (2013). *Birinci dünya savaşında Türkiye*. (Çev: Birgen Keşoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.144-145.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Taşra

1.1. II. Meşrutiyet'in İlanı Öncesi Taşrada Genel Durum

Endüstri Devrimi'nin evrelerini tam anlamıyla geçirmemiş/geçirememiş her devlet gibi Osmanlı Devleti'nde de siyasî, idarî ve ekonomik ilişkiler taşrada yoğunlaşmaktaydı. Devlet-halk, devlet-birey ilişkisi buna göre biçim kazanmaktaydı. Osmanlı-Türk toplumunda radikal bir reform dönemi olarak adlandırılan II. Meşrutiyet; nedenleri, etkileri ve sonuçlarıyla taşrayı yakından ilgilendirmişti. Nitekim II. Meşrutiyet'ten önce önemli Anadolu kentlerinde, siyasî çalkantılara sebep olacak olaylar yaşanmıştı. Osmanlı Devleti'nin taşra üzerindeki nüfuzunun ve meşruiyetinin sarsılmasının en önemli nedenlerinden biri hiç kuşkusuz, önlenemez iktisadi gerilemeydi. Söz konusu iktisadi gerilemenin birçok nedeni bulunmaktaydı. Ülkenin uluslararası iktisadi sisteme entegre olamaması ve 17. yüzyıldan itibaren uzun süren savaşların maliyeti öne çıkan etkenlerdi. Bu gerilemenin sonucu olarak vergilerin orantısız artışı taşra halkının omzuna ek yükler bindiriyordu.

Orta Çağ'ın tipik bütün 'tarım imparatorlukları' gibi Osmanlı Devleti'nin de bereketli topraklara sahip olması; halkın büyük çoğunluğunun tarım merkezli bir iktisadi yapıda konumlanması sonucunu doğurmuştu. Bu yapı taşra halkının vergi kaynağı olarak görülmesinin (ve gerçekten de öyledir) nedenini açıklamaktaydı. Buna ilaveten taşra nüfusunun yoğunluğu, onu asker kaynağı olarak vazgeçilmez kılıyordu. Asker ve vergi kaynağını neredeyse tek başına karşılayan taşra halkı, Osmanlı Devleti'nin adeta "bel kemiği" idi.⁵⁵ Fakat bu etkin kaynak, Osmanlı tarımına gerekli önemin verilmemesi ve istenilen reformların uygulanamaması nedeniyle geliştirilememişti.⁵⁶ Klasik Çağ'dan II. Meşrutiyet'e gelinceye dek tarım alanında bir takım hukuki ve fiili düzenlemeler yapılmışsa da "temel çelişkilerin" devamı istenilen üretim seviyesine gelinmesine engel olmuştu. II. Meşrutiyet'e doğru siyasî krizlerin ve uluslararası konjunktürün gelişimi toplumsal huzuru daha da tehdit eder hale gelmişti. Bu durum kırsalın mevcut sorunlarının artmasına neden olmuştu.

⁵⁵Asıl adı Alexander Israel Helphand olan fakat Osmanlı Devleti'nde bilinen adıyla Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve iktisadi anlamda esaret altında bulunduğu vurgu yaparak, bu esareten kurtulmanın tek yolunun taşra halkının omuzlarındaki tarımsal üretimin artırılmasında görmüştür. Ayrıca Parvus Efendi, tarımsal üretimin artırılması için üretimin kaynağı olan köylüye önem verilmesi ve öncelikli olarak ihtiyaçlarının giderilmesi gerektiğini savunmuştur. Bkz. Parvus. (22 Mart 1912). Köylüler ve Devlet. *Türk Yurdu*, Yıl: 1, sayı:9, s.146-148.

⁵⁶B. Levis (2017). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev: Boğaç Babür Turna), Ankara: Arkadaş Yayınları, s.234.

II. Meşrutiyet'e giden süreçte taşra halkının yaşam koşullarının geri kalmışlığı, idarecilerin keyfiliği ve merkezi otoritenin eksikliği ile daha da artıyordu. Büyük bir tarımsal potansiyele sahip ülkede, istenilen üretimi gerçekleştirmek imkânsız hale gelmişti. Büyük toprak sahiplerinin aynı zamanda mültezimlik rolünü üstlenmesi mevcut durumun olumsuzluğunu II. Meşrutiyet'in hemen öncesinde dahi gözler önüne seriyordu. Köylünün mültezimler nedeniyle yaşadığı sıkıntıyı Enver Ziya Karal şu şekilde aktarmıştır;⁵⁷

“...iltizam usulü ile mültezim tarafından emanet usulü ile de hükümet memurları tarafından soyulmuştu. Buna rağmen halkın şikâyeti mültezimlerden idi. Bunlar kasıt veya ihmal sebebiyle öşürü almakta geç kalmakta, bu esnada mahsul uzun müddet harmanlarda beklemekte idi. Öşür alırken de çeşitli çeşitli hileler yapmakta paylarını zorla ambara ve kasalara götürmek için köylüyü angaryaya tâbii tutmakta idiler. Köylü, aşârı ödeyemediği takdirde sapanı, öküzü, yatağı, kap ve kacağı satılmakta idi. Böylece vergi bir zulüm aleti haline gelmiş bulunuyordu.”

Meşrutiyet öncesi genel durum, taşra halkının büyük bir tarımsal üretim krizi ile karşı karşıya kaldığını gösteriyordu. Devletin tarımı geliştirecek, halkın refahını yükseltecek araçlardan yoksunluğu, sorunu sürekli hale getirmekteydi. Özellikle tarımı geliştirecek gerekli sermayenin yoksunluğu ciddi derecede hissediliyordu. Bunun yanında köylünün acil ihtiyaçlarından olan alet–edevat eksiliğinin giderilmesi çoğu kez söz konusu olmuyordu. Fakat devlet, ordu için asker ihtiyacı ortaya çıktığında yine birçok mahrumiyet sahibi olan bu halka başvuruyordu. Hem devlet müdafaası hem de üretimin ağırlığını taşıyan köylü, bu ağırlığı karşılayabilmek için ihtiyaç duyduğu unsurlardan mahrum bir halde kendi kaderine terkedilmişti. Bu durum birçok toplumsal huzursuzluğun ve vergi ayaklanmalarının ortaya çıkmasına neden olmuştu.

Toplumsal huzursuzlukların artmasında devletin neden olduğu sorunlar bir yana bir diğer etken de halkın “devlet tahayyülü” idi. Bu algının ortaya çıkmasında yine devletin kendisi başat rol oynuyordu. Taşradaki halk için devlet sadece vergi alan, bundan başka hiçbir sorunla ilgilenmeyen bir gücü temsil ediyordu. Vergilerin toplanması için gönderilen memurlar da devletin söz konusu “meşrutiyetin” uygulayıcılarıydı.⁵⁸

“İnsan sığınakları oldukları, ancak kapıları önünde kışın karlar yazın gübreli çamurlar içinde görülen, çıplak insan ayakları izlerinin yardımı ile anlaşılabilir bu pek miskin taş, toprak çalı-

⁵⁷E. Z. Karal (1995). *Osmanlı tarihi- birinci meşrutiyet ve istibdat devirleri*. C:8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 442.

⁵⁸Ebubekir Hazım Tepeyran (1946). *Küçük Paşa*. İstanbul: De Yayınevi, s.12. 20. Yüzyılın başında kaleme alınan bu roman, dönemin taşra halkının aynası niteliği taşıyordu.

çırpı yığınlarından hane diye vergi almak bu acıklı manzaraları görüp de iyi bir iyileştirme çaresi düşünmemek asırlar da geçse hiç affolunamaz bir cürümdür.”

Halkın devlet denilince aklına gelen şey şuydu,⁵⁹ “Köylerden vergi, asker alır fakat kendisi gelmez; kuduz gibi zaptiyeleri saldırır, zift gibi yapışkan tahsildarlar gönderir.”

Bu iki tespit devletin halk nezdindeki uç bir tanımını verse de önemli ipuçları içermektedir. Devletin bu gibi olgularla özdeşleştirilmesi devlet-köylü ilişkisinin geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir. Taşradaki devlet algısı bu durumda iken “Vergi ayaklanmaları” adını verebileceğimiz olaylar, 1903 yılında alınan kararla toplanacak olan iki yeni vergi nedeniyle ortaya çıkmıştı. Bunlar; biri tüm ehli hayvanlardan alınacak olan “Hayvanatı Ehliye Rüsümü”, diğeri de şehir veya köy halkı ayırt etmeksizin herkesin gelir düzeyine göre alınacak olan “Vergi-i Şahsî” idi.⁶⁰ 1904 yılı baharında köylünün sırtına yeni bir vergi yüklenmişti. Temettü Vergisi adıyla toplanacak olan bu vergi mevcut durumu daha da dayanılmaz bir hale sokmuştu. Vergi genel olarak her türlü kazanç üzerine konulmuş bir vergiydi. Halihazırda yalnızca hububat üretimi yapan ve bunun ticari gelirinden yüksek bir kazanç elde edemeyen küçük üretici ve tüccarlar, vergiye karşı tepki göstermekteydi. Özellikle liman kentlerinin hinterlandında bulunan ve tüccarla sıkı ilişki içerisinde bulunan üreticiler için vergi daha da yıkıcı olmuştu. Bu tepki İzmir’de verginin toplanmasının süresiz olarak askıya alınması ile sonuçlandı. Temettü dışındaki diğer vergiler nedeniyle de yaşanan benzer olaylar Osmanlı Devleti’nin çeşitli bölgelerinde görülmekteydi. 25 Mart 1905’te İşkodra’da, Basra’da ve 28 Haziran 1905’te Trablusgarp’ta bölgenin ileri gelenleri “Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü”nun kaldırılmasına yönelik taleplerini İstanbul’a telgraflarla iletmişlerdi.⁶¹

Yeni vergiler üzerine Anadolu’da patlak veren olayların ilki, Ocak 1906’da Kastamonu’da “Vergi-i Şahsî” nin kaldırılması talebi ile meydana gelmişti. Kastamonu halkı, vergilere karşı hoşnutsuzluğunu ilk olarak belediye seçimleri sırasında göstermişti. Seçimler planlandığı tarihte Ocak 1906’da yapılacaktı. Fakat Kastamonu halkı vergilendirme konusunda hiçbir isteklerinin yerine getirilmemesi ve şehrin ileri gelenlerine söz hakkı tanınmaması nedeniyle seçimlerde tercih yapmayı anlamsız buluyordu. Bu nedenle idareyi protesto ederek seçimlere katılmadılar. Şikayetlerini de aralarından belirledikleri kişiler aracılığıyla şehirdeki askeri birliklerin kumandanı olan

⁵⁹Tepeyran, 1946, a.g.k., 34.

⁶⁰Bahsi geçen vergilere dair nizamnameler için bkz: (20 Ağustos 1903). Vergi-i Şahsi Hakkında Nizamname. *Düstur*, tertip:1, cilt:7, s.1064-1067. (19 Ağustos 1903). Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü İhdasına Dair Nizamname. *Düstur*, tertip:1, cilt:7, s.1060-1063.

⁶¹A. Kansu (2011). *1908 devrimi*. (Çev: Ayda Erbal). İstanbul: İletişim Yayınları, s.39-40.

Ali Rıza Paşa'ya iletmışlerdi. En büyük şikayetleri de adaletsiz olarak alındığını düşündükleri “Vergi-i Şahsî” idi. Tepkilerini büyüten bir diğer husus; Kastamonu Valisinin yörenin zengin tüccarlarıyla iş birliği yaparak mal varlığını olağanüstü bir şekilde artırmasıydı. Ali Rıza Paşa'nın bu durum karşısında bir şey yapamayacağını ifade etmesi üzerine Kastamonu halkı şikayetlerini otuz iki esnafın adı bulunan telgraf ile 16 Ocak 1906'da Bab-ı Alî'ye bildirdi.⁶² Telgrafa bir cevap gelmemesi üzerine halk 21 Ocak'ta telgrafhaneye yürüyerek burayı işgal etti.⁶³ 23 Ocak'ta gelen cevapta verginin kaldırılması kabul edilmeyip, gösterilerin sorumlularının da kovuşturmaya tabi tutulacağı ifade ediliyordu. Halk bu cevap nedeniyle telgrafhanenin işgaline devam kararı aldı ve Vali Enis Paşa'nın görevden alınmasını isteyen telgrafı Bâb-ı Âlî'ye gönderdi. Halkın kararlığı karşısında Sultan II. Abdülhamit önce Vali Enis Paşa'yı görevden almış, 25 Mart 1907'de de söz konusu vergileri kaldırmıştı.⁶⁴

Taşranın söz konusu yeni vergilere tepki göstermesinin en önemli nedeni; bunların mevcut vergilere gerekçesiz bir şekilde eklenmesiydi. Köylüler halihazırda ödedikleri vergilerin türlerine benzer yeni bir vergi konulmasına tepki gösteriyordu. Örneğin Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü, 4 Ağustos 1904'te kaldırılan Ağnam Vergisi'nin yerini almış ve kapsamı genişletilmişti. Bu durum Anadolu'daki bazı kentlerde büyük tepkilere yol açtı. Öyle ki bazı yerlerde halk, yerel idarecilere doğrudan zor kullanarak müdahale ediyordu. Vergilerin oluşturduğu baskılara bir de idarecilerin rüşvet ve yolsuzlukları eklenince yerel idarecilere nefret daha da büyümüşü.

Kastamonu'da vergilerin kaldırılması için gösterilen tepkilerin olumlu sonucu üzerine 1906 yılında Sinop'ta da kalabalık bir grup kaymakamlığa yürümüş, telgrafhaneyi basmış ve Sinop kaymakamını, İstanbul'a giden bir gemiye zorla bindirmişti. Musul'da da Ocak 1907'de halk sokağa çıkarak vergilerin toplanmasını ve yeni vergi yükümlülüklerini protesto etmişti.⁶⁵

Anadolu'da görülen en etkili vergi ayaklanması, Şubat 1906'da Erzurum'da gerçekleşmişti. Erzurum, Ermeni nüfusun yoğunluğu nedeniyle kozmopolit bir yapıya sahipti. Ermenilerin Abdülhamit idaresine karşı olan tavrı, kentte doğal bir muhalefetin oluşmasına neden olmuştu. Yeni vergiler, bölgedeki temel iktisadi faaliyet alanı olarak

⁶²M. S. Yılmaz (2011). II. Meşrutiyet öncesi Kastamonu'da bir ayaklanma girişimi (1906). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. Sayı:30, s.127-128.

⁶³M. Demirel (1990). *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri (1906-1907)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.7.

⁶⁴Yılmaz, 2011, **a.g.k.**, 129-140.

⁶⁵Kansu, 2011, **a.g.k.**, 43.

tarım ve hayvancılığın varlığı nedeniyle daha etkili bir konumdaydı. Nitekim uzun süren kış mevsimi ve tarımsal üretimde yaşanan zorluk, yeni vergilerle birlikte dayanılmaz bir hal almıştı.⁶⁶ Erzurum'da halkın idarecilere karşı memnuniyetsizliği 1902'den beri devam ediyordu. Erzurum Valisi Nazım Paşa'nın keyfi idaresi ve halka yeni ödeme yükümlülükleri getirmesi halihâzırda bir hoşnutsuzluk nedeniydi. Nâzım Paşa'nın toplanan vergileri bölgenin ihtiyacına yönelik kullanmayarak büyük bir çoğunluğunu İstanbul'a göndermesi tepkiye neden olurken; "Vergi-i Şahsî" ve "Hayvanatı Ehliye Rüsümü" nun yeni vergiler olarak açıklanması halkın yönetime karşı harekete geçmesinin fitilini ateşlemişti. Başta bölgenin varlıklı kişileri olmak üzere halkın çoğunluğu, yeni vergilerin toplanmasına karşıydı. Özellikle "Vergi-i Şahsî" konusunda kişilerin gelir düzeylerinin doğru saptanmadığı düşünülüyordu. Söz konusu vergiyle ilgili nizamnameye bakıldığında, vergi mükelleflerinin üç gruba ayrıldığı ve vergi yükünün büyük kısmının, nüfus yoğunluğu nedeniyle kırsal gruplara bırakıldığı görülmekteydi. Bu durum kırsal nüfusun zor durumda kaldığını gösteriyordu.⁶⁷ Erzurum halkının vergilere karşı tepkisi, bölgede gergin bir havaya neden olurken Müslüman nüfus ile Ermenileri de bu konuda bir araya getirmişti.⁶⁸

Erzurum halkının vergilere ilk tepkisi, valiliğe bir dilekçe ile başvurmak olmuştur. 20 Şubat 1906'da verilen dilekçede halk, "Hayvanat-ı Ehliye" vergisinin kaldırılmasını talep etmişti. Verilen bu dilekçeye bir cevap alınamayışı, halktan ileri gelenleri kaygılandırmış ve hareketin önde gelen kişilerinden Hacı Akif Ağa ile birlikte onbeş kişinin saraya telgraf çekerek taleplerini yeniden dile getirmelerine neden olmuştu. Saraya çekilen telgrafta yeni vergilerin kaldırılması isteği yineleniyordu.⁶⁹ Merkezi yönetimin bu çağrılara tepkisiz kalmasının ardından halkın katılımıyla birlikte isyanın örgütleyicisi olan "Can Veren" adlı grup, postaneye el koymuş ve valinin görevden alınmasını istemişti. Merkezi hükümet isyanın giderek büyüdüğünü ve meşruiyetini sarstığını düşünerek Vali Nazım Paşa'nın yerine Zeki Paşa'yı Erzurum'a atayacağını ifade etmişti. Fakat II. Abdülhamid yönetimi Zeki Paşa yerine Diyarbakır Valisi Mehmet Atabeyi, Erzurum Valiliği'ne atamıştı. Nazım Paşa'nın görevden alınmasının nedeni Erzurum'da yaşananları yanlış naklettiği iddiasıydı. Üstelik valinin bu yaptıkları, Telgraf

⁶⁶Demirel, 1990, **a.g.k.**, 6.

⁶⁷(20 Ağustos 1903). Vergi-i Şahsi Hakkında Nizamname. *Düstur*, tertip:1, cilt:7, s.1065.

⁶⁸Kansu, 2011, **a.g.k.**, 46.

⁶⁹H. Z. Kars (1997). *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*. İstanbul: Kaynak yayınları, s.27 – 28.

ve Posta Başmüdüğü Suphi Bey tarafından açığa çıkarılmış; ardından telgraf hattı kesilmiş ve halk, olanlardan haberdar olmuştu.⁷⁰

Erzurum'da yaşanan halk hareketinin ilk başarılı sonucu valinin görevden alınmasıydı. Yeni gelen Vali Mehmet Atabey, ilk iş olarak memur ve asker maaşlarının ödenmesini sağladı. Rüşvet aldığı iddia edilen memurları görevden uzaklaştırarak otoritesini yerleştirdi. Ardından Erzurum isyanının örgütleyicileri ve destek verenlerini tutuklattı. 1906'da Erzurum'da başlayan ayaklanma, merkezi otoritenin vergi konusunda geri adım atmasıyla sonuçlandı. Nihayet 26 Mart 1907'de hükümet, daha fazla dayanamayarak tepkiye neden olan iki verginin de tamamen kaldırıldığını ilan etti.⁷¹

Erzurum isyanının başarılı olmasında ve halkın örgütlenmesinde, Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi kurucusu Hüseyin Tosun ile "Can Veren" örgütünün üyeleri önemli rol oynamıştı. Erzurum'daki isyan Anadolu'da en uzun süreli isyan olmuş; Sivas, Bitlis, Denizli, Sinop ve Van gibi kentleri de etkileyerek buralarda da vergilere karşı tepkinin doğmasına neden olmuştu.⁷² Erzurum isyanına verdiği destekle bilinen Teşebbüsü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin kurucularından Prens Sabahaddin, "Terakki" gazetesine yazdığı makalede vergilerin kaldırılması ile sonuçlanan Erzurum isyanı ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktaydı:⁷³

"Bakınız! Erzurum'da bir avuç halkın ittihadı nasıl koca memleketi yeni bir zulümden kurtardı! Bu kurtuluş kalbimizde Erzurumlu vatandaşlara karşı derin bir muhabbet; daimi bir minnettarlık uyandırmıyor mu? Ecnebler vatanımızın taksimi çarelerini arar, biz yine korkunç ve iğrenç bir atalet içinde uyurken birdenbire haysiyeti milletimizi müdafaa ile uyanan ve cümlemizi uyandıran Erzurumlulara karşı, minnettarlığımızın tevhit ettiği vazifeyi inkâr edebilecek miyiz? Hepimiz, zürra, tacir, esnaf, ulemâ, eşraf, memur, asker, Müslim ve gayri Müslim hepimiz bütün varlığımızla birleşip zulmü ezmeğe, esaretler içinde pâyimâl edilen hukukumuzu kurtarmağa azmetmeyecek miyiz?"

Meşrutiyet'in ilanına giden süreçte halkın yeni konulan vergilere göstermiş olduğu tepki, Erzurum'da örgütlü hale gelerek rejim karşıtı bir hal almıştı. Diğer kentleri de etkileyen bu isyan, Meşrutiyet öncesi, halkın içinde bulunduğu sıkıntıların önemli bir göstergesi durumundaydı. Merkezi otoritenin, taşrada köylülere yüklediği ağır vergiler ve yaptığı baskı büyük bir tepki yaratmıştı. Taşradaki toplumsal kesimlerin durağan yapısı, vergiler nedeniyle dinamik bir muhalefete sebep oldu. Bu muhalefet, kırsalda basit

⁷⁰Kansu, 2011, a.g.k., 45-47.

⁷¹Kars, 1997, a.g.k., 37.

⁷²Demirel, 1990, a.g.k., 7-8.

⁷³A. B. Kuran (2012). *Osmanlı imparatorluğunda inkılâp hareketleri ve milli mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.440-441.

istekleri ifade ederek profesyonel olmaktan uzak olsa da Meşrutiyet'in ilanına giden süreçte önemli bir parametre olmuştu. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile Teşebbüsü Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, kırsalda oluşan bu itirazların örgütlü bir harekete evrilmesi için çalışacaklardı. Özellikle İTC'nin taşra örgütlenmesinde, topraktan alınan vergilerden önemli ölçüde etkilenen ağa, eşraf ve tüccar grubu etkili olmuştu.

Taşranın sorunlarını gerçekçi bir biçimde dile getiren ve köylülerin hayat şartlarının iyileştirilmesinin yeni düzenin yapması gereken en önemli iş olduğunu savunan ve Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İTC'den ayrılan, Tunalı Hilmi'nin görüşleri aydınlatıcıydı.⁷⁴ Hilmi Bey, Meşrutiyet'in ilanından sonra İTC'den ayrılmasının nedeni olarak Cemiyet'in, "bütün anasırları birleştirici bir planı ve ileriye dönük bir projesi" olmamasını göstermişti. O'na göre Meşrutiyet'in ilanı ile yıkılan yalnızca "çatı" dır. Asıl problemin yani "içtimai istibdadı"nın ise yol açtığı sorunların varlığı devam etmekteydi.⁷⁵

"Bu vesile ile fırkacılara bir söz; yıkılan istibdat da çatıdır, siyasidir. Şimdi iş temeli içtimai istibdadı yıkmamıza, asıl işe kaldı. Bu da: prensçilikle, ağacılık, paşacılık, falancılıkla değil, demokrat, demokrasi denilen halklı, halklılık yoluna dökülmemizle olur. Böyle bir fırkaya temel atacak olana can kurban."

Ayrıca Tunalı Hilmi Bey, "Mebuslar Meclisi Kapısında Bir Köylü, Memiş Çavuş: Bu Meclise Girmeliyim" adlı eserinde köylünün yeniden açılacak olan Meclisi Mebusan'da mutlaka temsil edilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Köylülere önem verilmesini, onların her şeyin "başı olduğunun" bilinmesini, şehirli ile köylünün bir arada bulunması gerektiğini vurguluyordu.⁷⁶

"Öyle artık ayaklanmalar değil siz köylüler için artık şen şakır çalışmalar... bol bol kazanıp devlete bol bol vergi vermeler... Hakkınızı ileriye sürmeler...köylüyü düşünür, birçok halk avukatları, vekiller, Mebuslar, hatta köy Mebusları da gerek! Nitekim Osmanlı eline, başta sonda her iş için köylü gereklidir... çünkü benim zikrim, fikrim, hep köylülerim!.. Halk, herkes öğrensün kim: Köylü'de derman varmış her derde!... şehir köysüz yaşayamaz. Yoksa öksüz, pek besinsiz kalır ölür."

⁷⁴Tunalı Hilmi; 1871 yılında Bulgaristan'da dünyaya gelen Tunalı Hilmi Bey, eğitimini Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisinde devam ettirirken, siyasi faaliyetine "Teşvik" isimli bir gazete çıkararak başlamıştı. 1895'de İsviçre'ye giderek İttihat ve Terakki Cemiyetine katılmış, Cemiyet'in propagandasını yaymak için Hutbe adında risaleler yazmış ve dağıtmıştı. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İTC'den ayrılan Hilmi Bey, Cumhuriyet döneminde milletvekilliği yapmıştır.

⁷⁵S. Ateş (2009). *Tunalı Hilmi bey- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir aydın*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.116.

⁷⁶Ateş, 2009, **a.g.k.**, 148-149.

Meşrutiyet döneminde köylülerin durumunun nasıl ele alınması gerektiği ile ilgili fikirler öne süren bir başka aydın ise Parvus Efendi idi. Dönemin önemli dergilerinden olan Türk Yurdu'nda yayınlanan yazılarında Parvus Efendi;⁷⁷

“İktisatça istiklâl kazanabilmek, sanayi ve ziraatin terakkisine bağlıdır. Zürrân hemen hepsi, Türkiye ahâlisinin büyük ekseriyeti köylülerdir. Binaenaleyh en evvel onları düşünmek iktiza eder. Türkiye’de köylüler meselesi, Osmanlı Devleti’nin iktisadi kudreti yani müstakil hayatı meselesidir”

diyerek devletin ilk önce köylülere yönelik ciddi politikalar benimsemesi gerektiğine vurgu yapıyordu. Parvus Efendi, aynı zamanda Meşrutiyet’ten önce köylülerin buldukları duruma da değiniyordu. Türk köylüsü Meşrutiyet’e kadar kimsenin (ne devlet ne de şahısların) ilgilenmediği, göz ardı edilen bir kesim olmuştu. Devlet veya şahıslar, köylüyü tek başına bırakıp fakir ve aciz kalmalarına sebep olmuştu. “Onlar hakkında bilinen bir şey varsa o da kendilerinin muttasıl asker ve vergi verdikleridir. Köylüleri başka bir şey için düşünen olmamıştır”⁷⁸ diyerek köylünün içinde bulunduğu durumu anlatmıştı:⁷⁹

“Şüphesiz köylü cahildir, zira mektepten mahrumdur. Köylü âcizdir, çünkü parası yoktur. Devlet ise ondan yalnız vergi alıyor, fakat ona hiçbir şey vermiyor... Köylünün gözünü açınız! Ona muhtaç olduğu zaman muâvenet ediniz! Ona malûmat ve sermaye veriniz! Köylüye mektep ve ucuz faizle itibar-ı mâlî bankaları açınız! Zira memleketiniz ancak o zaman teceddüd edecek ve devletiniz ancak bu sâyede kesb-i kuvvet eyleyecektir.”

1.2. II. Meşrutiyet’in İlanı

23 Temmuz 1908 yılında ilan edilen ve Kanuni Esasi’nin yeniden yürürlüğe konulmasını sağlayan II. Meşrutiyet, Türk siyasal tarihinin dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu siyasi, iktisadi ve mali sorunların giderek daha da derinleşmesine ve söz konusu kötü gidişatın sorumlusu olarak (ülkenin uzunca bir zamandır iktidar yöntemi olan) mutlakiyetçi rejim gösterilmekteydi. Meşrutiyet’in yeniden ilan edilmesinde kilit bir rol oynayan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülkenin içinde bulunduğu durumun vehametini ortaya koyan “bu vatan nasıl kurtarılır?”⁸⁰ sorusu etrafında birleşen, bir grup genç tıbbiyeli öğrenci tarafından 1889

⁷⁷Parvus, 1912, **a.g.k.**, 146.

⁷⁸Parvus, 1912, **a.g.k.**, 147.

⁷⁹Parvus (3 Şubat 1914). Köylüler ve Devlet. *Türk Yurdu*, sayı:58, s.171.

⁸⁰Daha sonra Prens Sabahattin’in aynı isimle eseri yayımlanacaktır. Bkz. P. Sabahattin (2018). *İttihat ve Terakkiye açık mektuplar: Türkiye nasıl kurtarılabilir ve izahlar*. (Der: Ahmet Zeki İzgöer). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.

yılında kurulmuştu. Nitekim Şerif Mardin, cemiyetin amacının Meşrutiyetin ilanından daha çok; devletin parçalanmasını önlemek olduğunu ileri sürmektedir. Mardin bu düşüncesini Cemiyet'in "İttihad" kelimesi etrafında birleşme konusunda ısrarcı olmasından ileri geldiğini belirtmekteydi.⁸¹ Bu öğrenciler arasında; İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukûti ve Mehmet Reşit gibi geleceğin önemli fikir adamları arasında yer alacak olan kişiler vardı.⁸²

Mutlakiyetçi yönetimin son bulması ve anayasanın yeniden yürürlüğe konması için gerek Balkanlarda gerekse Anadolu'da muhalif grupları örgütleyen İTC, tarihsel süreçte önemli bir görev üstlenmişti. İTC'nin etkin olduğu muhalif grubun isteği, devletin kötü yönetiminin engellenmesi için Meclis'i Mebusan'ın yeniden açılması ve anayasanın yürürlüğe konması idi.

1904 yılından itibaren başlayan vergi ayaklanmaları ve devam eden huzursuzluklar, Cemiyet'e önemli bir toplumsal dayanak sağlamaktaydı. Öte yandan yabancı devletlerin her fırsatta Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesi ve Makedonya'da yaşayan gayrimüslimler için ıslahat talebinde bulunması, Makedonya sorununa uluslararası bir boyut katacaktı. Özellikle İngiltere'nin Haziran 1908'de Makedonya ıslahatlarını bahane ederek Rusya ile Reval'de görüşmeler yapması Meşrutiyet'in ilanının en önemli siyasal nedenlerinden birini oluşturacaktı. Nitekim Makedonya sorunu ile ilgili İngiltere ve Rusya'nın Reval'de yaptığı görüşmeler, istibdat rejimi karşıtı grupları harekete geçirdi. İTC Makedonya'daki duruma hâkim olabilmek için ilk iş olarak Avrupalı Büyük Devletlere varlığını ve nüfuzunu açıklama kararı aldı. İttihatçılar hazırladıkları bildirimleri Avrupalı Büyük Devletler'in konsolosluklarına gönderdi. Bildiride Cemiyet, Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden ayrılma nedeni olarak görülen ıslahatların, ancak kendileri tarafından yapılabileceğini, bunun tek yolunun da istibdat devrine son vermektir geçtiğini belirtmişlerdi. Ayrıca Makedonya'nın huzur ve mutluluğu isteniyorsa Büyük Devletler'in sonuç vermeyen ıslahat çabalarından ve Makedonya'ya müdahale isteklerinden vazgeçip kendilerini desteklemeleri isteniyordu.⁸³

Ekonomik sorunlara yönelik tepki yalnızca kırsalın üretici gruplarından gelmiyordu. Özellikle ordu içerisindeki ekonomik sıkıntılar, önemli bir soruna işaret

⁸¹Ş. Mardin (2012). *Jön Türklerin siyasi fikirleri (1895-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.76-77.

⁸²M. Ş. Hanioglu (1986). *Siyasal bir örgüt olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.173-175.

⁸³F. Ahmad (2013). *İttihat ve Terakki (1908 – 1914)*. (Çev: Nuran Yavuz), İstanbul: Kaynak Yayınları, s.16-17.

etmekteydi. Maaşlarını aylarca alamayan subaylar, tepkilerini her alanda göstermekteydi; Makedonya sorunu gibi uluslararası boyut kazanmış bir dış politika meselesinde Abdülhamit yönetiminin çaresizliğini ve yetersizliğini daha da sert eleştirmişlerdi.⁸⁴

Ordu içindeki huzursuzluklar önemli taşra kentlerinde de baş göstermekteydi. Örneğin; Eylül 1907’de Bitlis, Erzurum, Trabzon, Diyarbakır ve Elazığ’da bazı ordu mensupları maaşlarını alamadıkları ve kötü şartlar içinde askerlik görevlerini yerine getirdikleri için seslerini yükselmişti. Manastır Vilayetinde ise askeri huzursuzluğun temel nedenlerinden biri yine maaşların düzenli ödenememesiydi. Durum öyle bir noktaya gelmişti ki vilayetin önemli şehirlerinden olan Florina’da askerler telgrafhaneyi basarak Selanik’teki 3. Ordu Komutanı ve İstanbul’daki ordu komutanlarına telgraflar göndermişlerdi.⁸⁵ Ordudaki bu huzursuzluklar, Makedonya’daki meşrutiyetçi subayların da etkisiyle daha da artacaktı.

Asker, memur ve toplumun diğer kesimlerinin gösterdiği tepkinin altında ekonomik problemler, artan fiyatlar ve mali baskı önemli bir yer tutmaktaydı. Ocak 1907’de İstanbul’un bazı sokaklarında sıkı polis denetimine rağmen rejim karşıtı afişler asılmakta ve gösteriler görülmekteydi. Yüksek un ve ekmek fiyatları, İstanbul halkının tepkisine neden olmuş, kısa sürede tepki bir protesto halini almıştı.⁸⁶ Mutlakiyetçi yönetimin halk üzerindeki baskısı arttıkça, rejimin yıkılması için İTC ve Teşebbüsü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti gibi muhalif gruplar aralarındaki görüş ayrılıklarını bir kenara bırakarak mevcut idareye karşı birlikte hareket etme kararı almışlardı. Bu amaca yönelik olarak 1907 yılında Paris’te II. Jön Türk Kongresi, toplanmıştı. Kongrede birçok görüş ayrılıkları ve tartışmalar yaşanmakla birlikte baskıcı yönetime karşı ortak hareket edilmesi doğrultusunda güçlü bir inanç da vardı. Bu tavır kongre beyannamesine de yansımıştı.⁸⁷ Beynamede, Sultan Abdülhamit idaresine karşı birlikte hareket edilmesi, padişahın tahttan feragat etmeye mecbur bırakılması, mevcut idari düzenin değiştirilmesi ve halihazırda bulunan hükümete vergi verilmemesi yönünde kararlar yer almaktaydı.⁸⁸

⁸⁴S. Akşin (1980). *100 soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, s.68.

⁸⁵Kansu 2011, **a.g.k.**, 112.

⁸⁶Kansu, 2011, **a.g.k.**, 96-102. Osmanlı başkentinin un ve ekmek fiyatları ile ilgili istikrarsızlık sorunu, meşrutiyet sonrasında da devam edecektir. 1908 sonrası Tanin gazetesinde İstanbul’un un ve ekmek fiyatlarının borsayı andırırçasına fiyat değişikliklerine sahne olması ile ilgili haberlere çok sık rastlanacaktır. Bkz. (5 Temmuz 1909). Ekmek meselesi. *Tanin*. no:302, s.2; (8 Ağustos 1909). Ekmek fiyatı. *Tanin*, no:335, s.3.

⁸⁷A. B. Kuran (1945). *İnkılâp tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası, s.147-153.

⁸⁸Kongrenin maddeleri için Bkz. Kuran, 2012, **a.g.k.**, 448.

Paris'teki kongrenin yankıları sürerken Makedonya sorununun aldığı şekil, Rumeli'deki rejim karşıtlarının harekete geçmesine neden oldu. İngiltere ve Rusya'nın Reval'de Makedonya sorununu ele alması, uzun süredir hazırlık yapan İTC'yi harekete geçirdi. 1908 Devrimi'nin önemli liderlerinden biri olan Kolağası Resneli Niyazi Bey, Reval Görüşmelerine tepki olarak gerekli mühimmatı sağladıktan sonra mahiyetindeki bir grup askerle 3 Temmuz'da bölgedeki çeteleri izleme bahanesiyle dağa çıktı.⁸⁹ Resneli Niyazi beklenen günün geldiğine işaret ederek yayınladığı bildirimlerde bütün memleketin isteğinin anayasanın yeniden yürürlüğe konması olduğunu söyledi.⁹⁰

“Tüm ulusun isteği Anayasa'nın yürürlüğe konmasıdır. Erzurum'da yapılan zulüm, milleti korkutmamıştır. Aksine daha da bu yolda direnmeye itici olmuştur... Amacımız bundan sonra uygar milletlere benzeyecek bir yönetimin kurulmasıdır. Kanımız pahasına koruduğumuz vatanın otuz yıldan beri uğraşmakta olduğu bölünmeden kurtarmak için yurt çapında yayılmış olan dünün ayrılıklarını kaldırmak ve bugün karanlık olan geleceğimizi aydınlığa kavuşturmak ve sağlam bir temele oturtmak kararındayız.”

Niyazi Bey'in dağa çıkması sarayı telaşa düşürmüştü. İsyanı bastırmak için II. Abdülhamit, Şemsi Paşa'yı görevlendirerek bölgeye gitmesini istemişti. Padişah'tan isyan bölgesine gitme emri alan Şemsi Paşa, derhal bölgeye hareket etmek için hazırlıklara başladı. Manastır'a oradan da Resne'ye gitmek isteyen Şemsi Paşa'nın geleceği haberi bölgede endişe yarattı. Fakat Manastır'dan ayrılacağı esnada 7 Temmuz'da İttihatçı bir subay olan Mülazım Atıf Bey tarafından öldürüldü.⁹¹ Rumeli'de Niyazi Bey'in başlattığı direniş ateşi, Ohri'de Sınıf-ı Sâni Redif Alayı Kumandan Vekili Eyyüb Sabri Bey'in dağa çıkması ile devam etti. Olayların bu şekilde cereyan etmesi ve Şemsi Paşa'nın katli, saray yönetimini başka önlemler almaya itti. Rumeli'de kontrolün sağlanması ve isyanın bastırılması için Müşir Tatar Osman Paşa kumandanlığında Anadolu'dan birlikler gönderilmişti.⁹²

İTC, Temmuz ayında Rumeli'de gelişen olaylara paralel olarak bölge halkının eylemleri desteklemesi için bir bildiri yayınladı. Bildiride halkın vergilerden şikayetçi olduğu, mahkemelerin adil çalışmadığı, bu düzenin ancak anayasal rejim kurulması ve

⁸⁹R. Niyazi (1975). *Balkanlarda bir gerillacı: hürriyet kahramanı Resneli Niyazi Bey'in anıları*. (Çev: İhsan Ilgar). İstanbul: Çağdaş Yayınları, s.79-94.

⁹⁰Resneli Niyazi, 1975, **a.g.k.**, 95.

⁹¹Meşrutiyet öncesi Rumeli'de yaşanan olaylar hakkında bkz: M. Ragıp (2007). *Meşrutiyet'ten önce Manastır'da patlayan tabanca*. İstanbul: Bengi Yayınları.

⁹²İ. H. Uzunçarşılı (1956). 1908 yılında ikinci meşrutiyetin ne suretle ilan edildiğine dair vesikalar. *Belleten* cilt: 20, sayı: 77, s.107-118.

parlamentonun açılması ile giderilebileceği, bu yüzden de bölge halkının kendilerini desteklemeleri gerektiği belirtiliyordu.⁹³

Merkezi yönetim de bir yandan isyancı subaylara karşı hamleler yapıyordu. Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa, Atina ve Belgrad'a gönderilerek, Yunan ve Sırp hükümetlerinden Abdülhamit yönetiminin yanında yer almalarını ve isyancılara karşı askerlerinin savaşmasını istemekten çekinmemiştir.⁹⁴ Bu sırada Makedonya'dan oldukça radikal bir adım geldi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik, Manastır ve Preşeva şubeleri, 23 Temmuz'da anayasal rejimin ilan edildiğine dair telgrafları Sultan Abdülhamit'e çekmişlerdir.⁹⁵

Makedonya'da Meşrutiyet'in ilan edildiği haberini alan, Selanik'teki Binbaşı Enver Bey de Meşrutiyet'in ilanını yabancı basına telgraf çekerek bildirdi. Bu durum karşısında Hükümet, Selanik'teki Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya, Sultan'ın halkın isteklerini kabul ettiğini ve Meclis'in yeniden açılacağını bildiren bir telgraf gönderdi. Bu haberin doğruluğunun teyidi amacıyla 24 Temmuz'da halk, Hilmi Paşa'nın konağının önünde toplanarak açıklama yapılmasını istedi. Hilmi Paşa hükümetten gelen telgrafi okudu ve bütün ülkede Meşrutiyet'in ilan edildiğini bildirdi.⁹⁶ 30 yıllık aradan sonra 24 Temmuz'da II. Abdülhamit'in, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girdiğini, Meclis-i Mebusan'ın açılacağını ve seçimlerin yapılacağına dair iradesi, gazetelerde yayımlandı.⁹⁷ Böylece ülkede mutlakiyetçi yönetim sona ermiş ve Meşrutiyet yönetim sistemi yeniden kurulmuştu.

1.2.1. Meşrutiyet'in İlanının Taşraya Yansıması

II Abdülhamit'in, 24 Temmuz 1908 günü ilân edilen Meşrutiyet'in "gerekçelerini" ve seçimlerin yapılacağını ilan ettiği iradesi, 25 Temmuz günü tüm ülkeye duyuruldu. Meşrutiyet'in ilanı otuz yıldır devam eden istibdat rejiminden, ağır vergilerden ve yerel yöneticilerin yetersizliklerinden muzdarip olan halkta büyük bir şaşkınlığa yol açtı. Bu nedenle Meşrutiyet'in ilanına "özgürlük" anlamı yükleyen kitleler "vergi vermemeyi" ve "yasal sorumluluklardan azade tutulmayı" talep etmeye başladı.⁹⁸ Meşrutiyet'in getirdiği

⁹³Kansu 2011, **a.g.k.**, 122- 124.

⁹⁴Salih Münir Paşa'nın Balkanlar'dan İstanbul'a gönderdiği raporlar ve Makedonya'daki faaliyetleri ile ilgili bkz. V. Marttin (2006). Balkan savaşına gidilen süreçte Makedonya Sorunu ve bir Osmanlı diplomatının faaliyetleri. Eskişehir: *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, sayı:2.

⁹⁵Telgraf metni için bkz. Uzunçarşılı, 1956, **a.g.k.**, 122.

⁹⁶Kansu 2011, **a.g.k.**, 135- 137.

⁹⁷Ahmad, **a.g.k.**, 29.

⁹⁸Hüseyin Cahit (19 Ağustos 1908). Taşralarda. *Tanin*, no:19, s.1

özgürlüğe dair halkta oluşan algı, kısa sürede değişmiştir. Öyle ki Meşrutiyet rejiminin vaad ettiği reformlar için hem daha katı yükümlülükler hem de bu reformların finanse edilebilmesi için yeni vergilerin ihdası gündeme gelecekti. Meşrutiyet'in ilanının taşrada uyandırdığı vergi konusu ile ilgili yanlış algı, İTC'nin yayın organı niteliğindeki Tanin gazetesinde de gündeme gelmiştir. Gazetede çıkan makale “Vergi verecek miyiz?” başlığını taşımaktadır. Bu yazı içeriği itibariyle, Meşrutiyet rejiminin halka anlatılması gereken özelliklerinin yansıtıldığı bir “muhtıra” niteliğindedir. Yazı öncelikle uzun uzadıya meşruti rejimlerde, hükümete meşruiyet sağlayan olguları içermekteydi. Makale bu durumu; “Fransız İhtilal-i Kebiri” üzerinden örneklendirerek; meşrutiyetin yurttaşlık esasına dayalı bir yönetim biçimi olduğu, bu yurttaşların temel gereksinim ve haklarının “umum-u kavanin” ile belirlendiği, halkın bu ihtiyaçlarının karşılanması görevinin hükümette olduğu sonucuna varıyordu. Halkın hükümetten beklentilerinin karşılığı olarak, hükümetin tüm yurttaşlardan saptayacağı “vergi”lere muhtaç olduğu belirtilmişti. Makaleye göre, Meşrutiyet rejimi sanılanın aksine her zamankinden çok, her dönemden daha ziyade halkın “vergi”sine muhtaçtı. Fakat halk, vergilerinin karşılığında aldığı hizmeti, yurttaşlık görevi olarak sorgulamalıdır; “Hükümet, halktan alacağı bu paraları yine onların menfaatlerini istihsal edebilmeleri için sarf edeceğinden vergilerin lüzum ve meşruiyetinde iştibaha mahal yoktur...” Makale vergilerin meşruiyetini ve halkın vergiler üzerinde, Mebusları aracılığıyla kuracağı denetimi belirterek şöyle der; “... bu sarfiyat Mebusan-ı Millet tarafından ayrı ayrı tedkik olunacak, bir paranın bile mahal-i sarfi araştırılacak olduktan sonra hükümetin yine menafi-i umumiyyeye hizmet edebilmek için istediği paraları vermemek kadar cemiyetsizlik tasvir olunamaz”. Yazı açıkça halkın meşrutiyet hükümetine verdiği vergilerin yine kendi menfaatleri için kullanılacağını kanıtlamaya çalışmaktaydı:⁹⁹

“... şer’en aklen ve ahlâken mecbur ve mükellef olduğumuz vazife-i muavenet ve müzaheretini takdir etmemek, şurada bir sınıf ahalinin vergi vermek istememesi, daha ötede meşrutiyet idaresinin bir hükümet-i müstebideden daha büyük mesuliyetleri deruhde etmiş olduğundan dolayı herkesten daha büyük fedakarlıklara intizar edeceğine takdirden aciz olan bir sürü halkın bütün mükellefatı lüzümsüz ve faidesiz görecektik kadar duçar-ı zelalet olmaları bizi müteessüf ediyor...”

İmparatorluğun hemen her kentinde Meşrutiyet'in ilanı kutlanmıştı. İstanbul'da Meşrutiyet'in ilanı aynı zamanda şaşkınlık ve kuşku uyandırmıştı. Bu kuşkunun nedeni,

⁹⁹(25 Ağustos 1908). Vergi Verecek miyiz? *Tanin*, no:25, s.1-2.

İstanbul halkının çoğunluğunun Rumeli’de gelişen olaylardan haberdar olmamasıydı. Ayrıca bizzat Meşrutiyet rejimine son verip, meclisi kapatma kararı alan padişahın, istibdat yönetimi devam ederken bir sabah meşrutiyeti ilan ettiğini söyleyen tebliği “düşündürücüydü”. Nitekim gazeteler, ilk günlerde “Padişahım Çok Yaşa” manşetiyle çıkmışlardır.¹⁰⁰ İkdam gazetesinin söz konusu manşeti Meşrutiyet’in, padişahın isteği ve onayı doğrultusunda ilan edildiğini kanıtlamaya yönelik bir çabayı simgeliyordu. Gazete manşeti sonrasında insanlara güven gelmiş ve sokağa dökülmüşlerdi. Uzun yıllar sonra gelen Meşrutiyet rejiminin, yine aynı kişi tarafından (istibdat rejiminin sorumlusu II. Abdülhamit tarafından) ilanını gerçekçi bulmayanlar da vardı. Nitekim dönemin yazarlarından Cemil Bey, Meşrutiyet’in ilanının yarattığı kuşkuyu şu şekilde ifade edecekti:¹⁰¹

“Acele etmeyiniz, sevinmeyiniz. Sultan Hamid 1876 senesinde de Meşrutiyet ilan etmişti... Bana kalırsa Sultan Hamit yine bir oyun oynuyor. Oynamamış olsa da ne fayda var? Millet kan döküp de hürriyeti bizzat kendi alırsa o hürriyet payidar olur yoksa askeri ihtilalden sonra elde edilen hürriyet çok devam etmez. Sultan Hamit yerine başkaları meydana çıkar yeniden memleket istibdat pençesi altına girer bundan sonra da memleketimize daha çok seneler hürriyet giremez sözlerime inanınız, beyhude yere sevilmeyiniz”.

Cemil Bey, Meşrutiyet’in ilanına bir anda sevinilmemesi gerektiğini, padişahın bu hareketi ile bir oyunun içinde olabileceğini söylüyordu. Aynı zamanda Cemil Bey, baskıcı düzenin sona ermesi ile ilk iş olarak yapılması gerekenin, hafiyelerin cezalandırılması olduğunu, halkın bu beklentiler içinde bulunduğunu fakat tam aksine ünlü hafiyelerden Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey’in Zaptiye Nezareti’ne tayin edilmesinin “manidar” olduğunu ifade etmişti. Hafiyelerin cezalandırılmamasının altında Sultan’ın bir planının olduğu düşüncesine kapılan Cemil Bey, ünlü hafiye Hamdi Bey’in başka bir birime tayin edilmesini eleştiren bir yazı kaleme alınması gerektiğini ifade etmişti. Cemil Bey’in mevcut rahatsızlığı ifade ettiği makalesinin yayınlanması üzerine halkın katıldığı gösteriler düzenlenmişti. Bu tepkinin ardından Hamdi Bey ve Sadrazam Sait Paşa istifa etmeye mecbur kalmışlardır.¹⁰²

İstanbul’da düzenlenen gösteri ve kutlamalara katılan Yusuf Kemal (Tengirşenk), Meşrutiyet’in ilanı haberini alınca Abdülhamit’in Meşrutiyet’i geri alma endişesine kapıldığını ve sokağa çıkarak gösterilere katıldığını, “meşrutiyetin millete nasıl mal

¹⁰⁰(25 Temmuz 1908). Padişahım çok yaşa. *İkdam*, no:5088, s.1.

¹⁰¹C. Topuzlu (1982). *İstibdat, meşrutiyet, cumhuriyet devirlerinde 80 yıllık hatıralarım*. İstanbul Cerrah Paşa Tıp Fakültesi Yayınları, s.66.

¹⁰²Topuzlu, 1982, **a.g.k.**, 67-68.

edilmesi” gerektiği üzerine düşündüğünü belirtmişti.¹⁰³ Rıza Nur anılarında gazetelerde yer alan, Meclis-i Mebusan’ın yeniden açılacağı haberi üzerine şunları söyler: “Oyun var!... Abdülhamit sıkıştı. Bu ilanı yapmaya mecbur oldu. Bununla oyalayacak. Sonra evvelki gibi tepeliyecek. Derhal emr-i vaki yapmak, meşrutiyeti yerleştirmek lâzımdır.”¹⁰⁴ Rıza Nur ardından İstanbul’da düzenlenen gösterilere katılmıştır. Ayrıca bu gösterilerin amacının halkın Meşrutiyet’i içselleştirmesi için yapıldığının da altına çiziyor, meşrutiyetin ilanının bir “ihtilal” olduğunu söylüyordu. “Düşünüyorum da şimdi korkuyorum. Ben galiba deli imişim. Bu bir ihtilâldi. Abdülhamit cesaret edip üzerimize bir müfreze asker gönderse iş bitmişti. Bizim birimizde silâh yoktu. Ölecektik.”¹⁰⁵

Başkentte Meşrutiyet’in ilanı ara sıra taşkınlıklara varacak düzeyde gösterilerle kutlanırken Anadolu’da Meşrutiyet coşku ve sevinçle karşılanmıştır. Çoğu vilayette ortak olarak yapılan ilk iş, eski rejimin memurlarının görevden uzaklaştırılmasını sağlamak ve bazı “mimlenmiş” yöneticilerin linç edilmeye çalışılmasıydı. Halk Meşrutiyeti kendilerine rahatsızlık veren kişi veya olaylardan kurtulmak olarak görüyordu.

İzmir’de Meşrutiyet’in ilanı, halkın sokaklarda gösteriler düzenlemesi ile başlamıştı. Bu gösteriler esnasında istibdat sembolleri sayılan yapılara saldırılar düzenleniyordu. Nitekim İzmir Saat Kulesi, Abdülhamid’in tahta çıkışının 25. yıl dönümü anısına yapılmış olması nedeniyle saldırıya maruz kalmıştı. Eski rejime duyulan ilk tepkinin, fiili anlamda ilk yansıması, Saat Kulesi’nin taşlanması olmuştu.¹⁰⁶ Yaşar Aksoy İzmir’de yaşanan olayı şöyle ifade ediyor:¹⁰⁷

“1908 meşrutiyeti üstüne kent özgürlük havası ile kendinden geçince, gösteriler sırasında birkaç kişi Saat Kulesini de taşa tutmaya başlamıştı. Giderek istibdat ile özdeşleştirilmek istenen saat kulesi balyoz, çekiç ve kancalarla yıkılma girişimi ile karşılaşacaktı. Olay, ancak bir görevlinin tabancasını çekip havaya kurşun sıkmaya başlaması ile durdurulabilmişti.”

İzmir’de Meşrutiyet’in ilanı sonrasında idari anlamda da istikrarsızlık yaşanmıştı. Atanan valilerin istikrar sağlayamaması birçok yönetici değişikliğine neden olmuştu. Hilmi Uran anılarında, İzmir’de Maiyet Memuru olarak çalıştığı üç yıl boyunca eski Mısır Fevkalade Komiseri Rauf Paşa, eski Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa gibi kişilerin

¹⁰³Y. K. Tengirşenk (1981). *Vatan hizmetinde*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.101-103.

¹⁰⁴Rıza Nur (1967). *Hayat ve hatıralarım*. C:1-2, İstanbul: Altındağ Yayınları, s.244 – 245.

¹⁰⁵Rıza Nur, 1967, **a.g.k.**, 248.

¹⁰⁶K. Emiroğlu (1999). *Anadolu’da devrim günleri – II. Meşrutiyet’in ilanı Temmuz – Ağustos 1908*. Ankara: İmge Yayınevi, s.128.

¹⁰⁷Y. Aksoy (1986). *Bir kent, bir insan – İzmir’in son yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı’nın yaşamı ve anıları*. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, s.88.

İzmir’de valilik yaptıklarını fakat istikrarlı bir yönetim sergileyemediklerini ifade etmişti.¹⁰⁸

Manisa’da bazı subaylar ve belediye başkanı, halkı mutasarrıfa karşı kışkırtmaya çalışmış, mutasarrıfı şehri terk etmeye zorlamışlardı.¹⁰⁹ Bursa’da ise Meşrutiyet’in ilanı bütün kentte büyük sevinçle karşılandı, kutlamalar, ziyafetler düzenlendi. Halk kendilerine kötü davranan eski yönetimin memurlarına tepki göstererek, işlerini kaybetmelerine neden olmuştu. Ayrıca halk, İstanbul’da genel hapishanenin boşaltıldığı haberini alınca Bursa’da da hapishaneleri boşaltmaya başlamış, tutukluları serbest bırakmışlardı. İstanbul’dan Bursa’ya Meşrutiyet’in ilanından hemen önce sürgün edilen Abdülhamit’in yaveri Çerkez Sakallı Mehmet Paşa, halk tarafından linç edilmek istenmişti.¹¹⁰ Ankara’da da halk meşrutiyet gösterilerine yoğun ilgi gösterdi. Vehbi Koç anılarında şenlikleri şöyle tasvir etmektedir: “Bir hafta şenlik yapıldı hükümet meydanında efeler oynadı, herkes içti içti, hürriyet ilan edildi, kimseye bir şey yapılmaz diye silahlar atıldı insanlar birbirlerini yaraladılar.”¹¹¹ Bolu’da ise Meşrutiyet kutlamaları önemli birlikteliklere sebep oluyordu. İstanbul’dan Meşrutiyet’in ilanını bildiren telgraf sonrasında Müslüman ve Gayrimüslimler kucaklaşıp meşrutiyeti coşkuyla karşılaşmışlardı.¹¹²

“İki üç gün geçtikten sonra Bolu’ya İstanbul gazeteleri gelince her şey anlaşıldı. Bolu’da hürriyet gösterileri yapılmaya başladı. Hristiyan Ermeniler ile Müslüman Türkler birbirleri ile kucaklaşıyor ‘Yaşasın Hürriyet Yaşasın Meşrutiyet’ sesleri yükseliyordu. Fakat coşkunluk birdenbire arttı sokaklarda içki masaları kurulmuş hürriyetin ne demek olduğunu bilmeyenlere hürriyet, bağırıp çağırmak sokaklarda açıktan açığa içki içmek şeklinde gösterilmek istenmişti. Bu suretle Müslüman halkın öteden beri dinen haram bildiği içkinin açıktan açığa içilmesi gibi hoş gitmeyen hareketler baş göstermişti. Bu taşkın olayların ne olduğunu sonu nereye varacağını kimse kestiremiyordu.”

Kastamonu da Meşrutiyet’i büyük sevinçle karşılayan kentler arasındaydı. Halk arasında meşrutiyete yönelik görülen yoğun ilgi sonrasında, şehirde İTC şubesi açılmış ve üye kayıtları hızlı bir şekilde yapılmıştı.¹¹³ Meşrutiyet’in Kastamonu halkında yarattığı şaşkınlığı Ziyaettin Demircioğlu şöyle yazmaktadır: “...tamam 33 senedir istibdat

¹⁰⁸H. Uran (2008). *Meşrutiyet, tek parti, çok parti hatıralarım (1908-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.31.

¹⁰⁹Emiroğlu 1999, **a.g.k.**, 130.

¹¹⁰Emiroğlu, 1999, **a.g.k.**, 141-142.

¹¹¹V. Koç (1983). *Hayat hikayem*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, s.10.

¹¹²M. Z. Konpara (1964). *Bolu tarihi*. Bolu: Vilayet Matbaası, s.604-605.

¹¹³Emiroğlu, 1999, **a.g.k.**, 162-163.

zincirine bağlanmış hakk-ı kelam, hürriyet-i matbuat gibi bütün insani ve medeni haklardan mahrum kılınmış olan millet bugünün nasıl kutlanacağını nasıl şenlikler yapacağını bilmiyordu. Herkes İstanbul'dan gelecek gazeteleri bekliyordu.”¹¹⁴ Merzifon'da da Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte gazeteler basılmaya başlanmış, yerel idareciler İTC'nin kentteki etkisiyle tasfiye edilmeye başlanmıştı. İTC özellikle halkın nefretini kazanmış idarecilerin görevden uzaklaştırılması konusunda mesai harcıyordu. Bu durum taşrada, istibdat kadroları yerine İTC taraftarı kişilerin kurumlarda görevlendirilmeleri sonucunu doğuruyordu. Rejim değişikliğinin taşradaki ilk somut göstergesi bu kadro değişiklikleriydi. Bu sayede İTC, taşrada etkin bir güç olmayı hedefliyordu. Taşrada halkın en çok şikayetçi olduğu konular arasında yerel yöneticiler ve ağır vergiler bulunmaktaydı. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Dahiliye Nezareti'nde Mektupçu olan Ali Fuat Türkgeldi anılarında halkın memurlara karşı tepkilerini dile getiren anlatılara sahiptir:¹¹⁵

“...o zamanlar bir valinin kaldırılması için iradesiz emir vermek müstahil olduğu halde ihtiyar adam mes'uliyeti deruhte ederek valinin vilayetten çıkarılmasına hemen telgrafla emir îta etmek cesaretinde bulundu. Bilâhare bu gibi vukuat sair yerlerde de zuhûr ederek memurlardan kimisini döverek, kimisini söverek ve kimisini de birer merkebe bindirerek memleket haricine çıkarıyorlardı.”

İstanbul'daki gazetelerin hedefinde de “istibdat döküntüsü” denilen memurlar vardı. Ünlü şair Tevfik Fikret, Abdülhamid rejiminden kalma memurlar hakkındaki tepkisini şu mısralara dökmüştü:¹¹⁶

Hep levs-i riyâ, levs-i hased, levs-i teneffu;
Yalnız bu... ve yalnız bunun ümmîd-i tereffu.
Milyonla barındırdığın escâd arasından
Kaç nâsiye vardır çıkacak pâk u drahşan?
Örtün, evet, ey hâile... Örtün, evet, ey şehri;
Örtün ve müebbed uyu, ey fâcîre-i dehr!..”

Taşradaki kentlerin birçoğunda Meşrutiyet, yeni düzen, yeni idare ve özgürlük anlamı taşıyordu. Bu beklentiler içerisinde devletin büyük oranda yükünü sırtlamış olan köylü grupların yeni düzene dair algıları, toprak mülkiyetinin yeniden düzenlenmesi ve topraktan alınan vergilere dair iyileştirmelerdi. Örneğin bu bağlamda Ordulu köylüler

¹¹⁴M. Z. Demircioğlu (1968). *Kastamonu'da meşrutiyet nasıl ilan olundu*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, s.14.

¹¹⁵A. F. Türkgeldi (1987). *Görüp işittiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.4.

¹¹⁶Ahmet Şerif Efendi (1985). *Tarih musahebeleri*. (Sadeleştiren: Enver Koray), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.284.

özellikle yarıcı olarak çalışan çiftçiler,¹¹⁷ Meşrutiyet'in getirdiği "hürriyeti" toprak kazanımı olarak değerlendirmişlerdi. Nitekim Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Ordu'ya gönderilen Mekteb-i Mülkiye mezunu memur Ahmet Faik (Günday), kentte birkaç memur dışında hiç kimsenin kalmadığını, kırsalda asayişsizlik ve kargaşanın hüküm sürdüğünü, aşar vergisinin toplanamadığını ifade etmişti. Günday Ordu'daki yarıcı köylüler hakkında ise şöyle demektedir:¹¹⁸

"Ordu köylüleri hemen ekseriyetle yarıcıdırlar, arazileri yoktur. Ordu mülhakatını gezen bir Kızılbaş dedesi; 'meşrutiyet demek bu arazileri yarıcılara vermek demektir. İstanbul'da intihabla toplanacak Meclis bu tapuları kesecektir. Her tapu için bir mecdiye harç vermek lazımdır. Binaenaleyh bana ev başına birer mecdiye verin ben gideyim tapularımızı getireyim" diyerek ahaliden böylece para toplamış ve... Fatsa'dan vapura binerek firar etmiştir."

Ordu'daki yarıcı çiftçilerin Meşrutiyet algısı tamamen toprak mülkiyetine kavuşmak yönündeydi. Erzurum'da da halk Meşrutiyeti coşkuyla karşılamış, İTC'nin önde gelenlerinden Ömer Naci ve Nazım Beyler Erzurum'a gelerek gösterilere katılmıştı.¹¹⁹

Taşradaki şehirlerde Meşrutiyet'in ilanı gösterilerle kutlanırken köylüler, hürriyetin ilanını tarlalarını borçları nedeniyle gasp etmiş ağa ve eşraftan geri alabilme olarak yorumlamıştı. Mihâlic'te bu durumun bir örneğini gözlemleyen ve Anadolu'ya yaptığı gezileri aktaran Ahmet Şerif şöyle ifade ediyordu:¹²⁰

"Burada zorba takımından Galip Paşa adında biri eski idâre zamanında âdeta bütün hükümet işlerini ele geçirmiş bütün me'mûrlar bu adamın etkisi ile onun zulümlerine alet oluyorlarmış. Meşrutiyet'in ilanı ile kamuoyu bu adama karşı galeyana gelmiş fakat kurnaz bulunan Galip Paşa, on beş – yirmi gün için ortadan kaybolmuş. Mihâlcik ahâlisine ait iken ele geçirdiği bir mera için halk tarafından devlet dairelerine başvurulmuş, fakat sonuç adı geçen meranın halkın saldırılarından korunması ve Paşa'nın tasarruf hakkının zâbita aracılığı ile güven altına alınması ve bunun halka bildirilmesi hakkında bir emrin gelmesinden ibaret olmuştur. Bu bakımdan halk, Galip Paşa'nın bazı devlet daireleri ile büyük me'muûrlar tarafından korunduğuna inanmaktadır."

¹¹⁷Yarıcı çiftçiler: Ortakçı olarak da bilinen mülkiyet hakkı kendisine ait olmayan toprakları, kira bedeli karşılığında tasarruf hakkı bulunan toprak işçilerine denir.

¹¹⁸S. Beyoğlu (2011). *İki devir bir insan- Ahmet Faik Günday ve hatıraları*. İstanbul: Bengi Yayınları, s.27-30.

¹¹⁹Erzurum'da 1906 – 1907'de yaşanan vergi ayaklanmaları nedeniyle tutuklu bulunan doksan iki kişi meşrutiyetin ilanı haberiyle serbest bırakıldılar. Bkz: Kansu, 2011, **a.g.k.**, 151. Ayrıca İTC üyelerinin geldiğine dair; Emiroğlu, 1999, **a.g.k.**, 215.

¹²⁰A. Şerif (1999). *Anadolu'da tanin*. Cilt: 1. (Haz: Mehmet Çetin Börekçi). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.5.

Köylülerin meşrutiyetle birlikte gasp edilen topraklarını geri almak için harekete geçtiklerini dair bir örnek de Çayırhan köyünde bir köylü tarafından şöyle anlatılıyordu:¹²¹

“Köylü diyor ki: Ankara’da Sevdâviyye ve Seyfiye medreseleri vakıflarından, yüz kırk bin dönüm meramız vardı. Burada vakti ile yirmi bin hayvanımız otlardı. Fakat vakfın mütevellisi olan Tevfik Efendi vakfiyenin şartları gereğince, alım ve satımı yetkisi olmadığı hâlde burasımı beş yüz liraya Hilmî Efendi’ye sattı... Hilmî Efendi’nin cesareti gittikçe arttı, tarlalarımızı zorla ele geçirdi. Her sene tarlaların vergisini biz veririz. Fakat o eker biçer faydalanır. (Söz buraya gelince bir ihtiyâr gözlerinden yaş aktığı hâlde, ah efendi, şurada bir tarlam vardır. Bu kadar zamandır her sene yirmi kuruş vergisini benden alırlar, içine giremem, Hilmi Efendi istediği gibi kullanır, diye söyleniyordu) ... üç yüz on dokuz yılında, (1903- 1904) vilâyetten bir heyet geldi. Bunların içinde şimdi Ankara meb’ûslarından olan Kasım Efendi de bulunuyordu. Bize ‘sâderetten emir geldi sizin mer’ânızı, hududunuzu, genişleteceğiz’ dediler. Yüz kırk bin dönüm olan mer’ânın, güya doksan beş bin dönümünü bizi ayırdılar. Fakat ne çıkar, bunlar, zâten bizi aldatmak için idi... İşte böyle uğraşır dururken hürriyet oldu. Biz artık her şeyin yoluna gireceğini, hakkımızın meydâna çıkarılacağını Hilmi Efendi’nin zulümlerinden kurtulacağınızı zannederek sevindik. Cesaret bularak efendinin, zorla, mer’âmıza soktuğu, davalarını çıkardık.”

İlk günlerde yapılan gösterileri kendi lehine gören ve halkın desteğini alarak daha da güçlenen İTC, halkın “hürriyeti” genel bir asayişsizlik ve kaos ortamına dönüştürmemesi için harekete geçti. Bu doğrultuda İTC’nin İzmir şubesi bir beyanname yayınladı. Beyanname, meşrutiyetin anlamının düzensizlik olmadığı ve İTC’nin amacını anlatması bakımından önemlidir. Beyannameye göre;¹²²

“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmir Merkezinden;

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin başlıca maksadı, Kanun-i Esasi’nin ilanı ve bilatefrik-i cins ve mezhep her ferd hakkında icab-ı madaletin ifası hususunda ibaret olup elminnetullah bu maksat fi 10 Temmuz 1324 tarihinden itibaren kabul ve ilan edilmiştir. Şimdiye kadar icra edilen gelen nümayiş suver-i milliyeye artık nihayet verilmelidir. Bil cümle mülkiye, askeriye ve adliye ve maliye me’murini vaktü zamanıyla vazifelerini ifada ikdam-ı tam etmelidir ve bir şahsın memurin aleyhinde bir şikâyeti var ise kanun dairesinde makam-ı aidine müracaat etmesi lazımdır. Şayet bunun hilâfında her kim hareket edecek olursa hükümetçe mesul tutulacağı gibi cemiyetçe de şediden mücazat edilecektir. Cemiyetimizin umur-ı hükümete kat’iyyen müdahaleye salahiyeti olmayıp maksadı ancak

¹²¹Şerif, 1999, **a.g.k.**, 93-94.

¹²²(18 Ağustos 1908) Ahenk, no:3679, aktaran; Z. Arıkan (2017). 24 Temmuz 1908’e İzmir’den bir bakış. *100.yılında Jön Türk devrimi*. (Ed: S. Akşin- S. Balcı- B. Ünlü), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.411.

muamelâtın hüsn-i suretle ve Kanun-ı Esasiye tatbikan cereyanına muavenet etmekten ibaret olunduğu ilân olunur.”

Yine İTC İzmir Şubesi'nin yayınladığı bir başka beyannamede “hürriyetin hükümsüz yaşamak yahut memurun-i hükümeti tehdit ile iş gördürmek demek olmayub... şikayetler var ise merci'-i âidine beyan ve icraât-ı kanuniyeye intizar eylemeleri lâzım geleceği...” ifade ediliyordu.¹²³ İTC yurdun her yanında yaşanan asayişsizliğe ve “hürriyet sarhoşluğuna”¹²⁴ son vermek için beyannameler yayınlıyordu. Halkı sükunete ve taşkınlarını sona erdirmesine çağırın nasihatlerden biri Trabzon'da çıkarılan ‘Feyz’ gazetesindeki bir makalede yer alıyordu. Makalede;¹²⁵

“Erbab-ı mütalaa halkın cahil kısmına daima nasihatte bulunsunlar... bu adamların hürriyeti mana-ı hakikisiyle anladıklarında nasıl inanırız? Birçoklarıyla vuku bulan müsahabemizde, hürriyeti insan her istediğini yapabilir manasında telakki ettiklerini anlıyoruz...”

deniliyordu. Meşrutiyet'in ilanının taşrada uyandırdığı etki, ilk günlerde coşku ve sevinç iken zamanla hürriyetin yanlış anlaşıldığı görülmektedir. İTC, halka hürriyeti getirmiş fakat meşrutiyetin ne anlama geldiğini tam manasıyla anlatamamıştı. Eski düzenin sona ereceği düşüncesi, devletin bütün alanlarında sorunların çözüme kavuşturulacağı beklentisini ortaya çıkarmıştı. Düzen, kanun ve hükümet işlerinin aksaması, yeni rejimin yöneticilerini, hızla düzenleme yapmaya ve kanun çıkarmaya sevk etti. Bu yeni düzen ve reform isteği her ne kadar kâğıt üzerinde kendisini gösterse de reel politika, dış ilişkiler ve ekonomi, Meşrutiyet yöneticilerinin istedikleri dönüşümü gerçekleştirmelerine imkân vermeyecekti. Özellikle köylülerin toprak mülkiyeti, vergilerin yumuşatılması, ihtiyaç duydukları ziraî aletlere ve kredilere istedikleri gibi ulaşma gibi isteklerinin yeni rejimin yöneticileri tarafından tam anlamıyla giderilemeyeceği ve köylülerin istikrarlı bir üretim döngüsüne sahip olamayacakları ilerleyen yıllarda ortaya çıkacaktı.

1.3. Köylülerin Sorunları

Meşrutiyet ile gelen hürriyet sevincinin sarhoşluğu geçtikten sonra yeni rejim, halkın beklediği reformları nasıl ve nereden başlatacağı sorusuyla karşı karşıya kalmıştı. 1908 hareketi kadrosunun önünde devasa sorunlar vardı. Halkın yeni rejimden

¹²³(2 Ağustos 1908). Osmanlı İttihat ve Terakki cemiyeti İzmir merkezi beyannamesi. Ahenk'den aktaran F. Demir (1994). İzmir sancağında 1908 Meclis-i Mebusan seçimleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt:2, sayı:4, s.141.

¹²⁴K. Yakut (2011). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşra politikası. *I. Uluslararası LAÜ Tarih Kongresi, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Tarihli Bildiri Kitabı*, 6-9 Nisan 2011, s.164.

¹²⁵(12 Eylül 1908). Feyz. no:8'den aktaran Emiroğlu, 1999, **a.g.k.**, 333.

beklentileri, özellikle kırsal üreticilerin umutları tazeydi. Önemli olan yeni iktidar aygıtının bunlara nasıl cevap vereceğiydi. Hükümet, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler hedeflediği taşrada, köylünün sıkıntılarının çözümü için önceliği, merkezi otorite boşluğunun önlenmesi ve düzenin sağlanması konularına vermişti.

Baskılara dayanamayarak istifa etmek zorunda kalan Sait Paşa yerine hükümeti kurmakla görevlendirilen Kamil Paşa, yayınladığı hükümet programında amaçlarını ortaya koymuştu. Hükümet, programda mevcut ekonomik sıkıntılar nedeniyle var olan vergilerin tahsil edileceği, ıslahat ve düzenlemelerin yapılması için de yeni vergilerin ekleneceğini belirtiyordu. Ayrıca mevcut nüfus yoğunluğunun göz önünde bulundurulması gerektiğini belirterek, ihtiyaç duyulan reformların ancak yeni vergilerle gerçekleştirilebileceğini vurguluyordu;¹²⁶

“Tasarıfun bir dereceye kadar tedvini hâl-i hazineye Medar olacağı bi- iştibah ise de esasen idare- i devletin mihver-i matlubunda cereyanı ve hükümetin şimdiye kadar atıl bıraktığı şu’abatın kesb-i faaliyet etmesi yine masrafla olacağı ve devletin vüs’at-ı memalike ve mikdar-ı nüfusuna bakılır ve şu anâsır-ı memalik-i mütemeddine-i saire ile mukayese edilir ise varidat-ı haziranın kifayetsizliği pek bedihî görüldüğü cihetle bir taraftan yeni vergi ihdas edilerek mevcutlarının tanzimi ve usul-i cibayetin ıslahı ticaret mu’ahedatının tecditi suretiyle ve diğer taraftan memleketin esbab-ı umranı istihsal edilerek bu yüzden hazineye dahi celb-i menfa’atle varidatın tezyid-i tedriciyyesine çalışılmak lazımeden görülmektedir.”

Bu açıklama ile köylünün vergi sorununa hükümetin yaklaşımı ortaya konmuş olup, bir diğer sorun olan memurlar ile ilgili de şöyle bir düzenleme getirileceği ifade ediliyordu: “...ve kesret-i mikdarları deva’ir-i merkeziyyede müsmir surette iş görülmesine mâni olan memurînin hatt-ı nisabına irca ve nispetsiz ma’aşatın tadil ve tenzili ve açıkta kalacak me’murlar peyderpey derece-i kabiliyyetlerine göre ileride açılacak hıdemata tayin edilme..”¹²⁷ Bu açıklama haksız yere maaş alan memurlara yönelik girişimde bulunulacağını bir habercisiydi. 16 Ağustos’ta ilan edilen hükümet programında yeni rejimin neler getireceği konusundaki açıklamalar, halk nezdinde hayal kırıklığı yaratmıştı. Devrimin siyasal ve eylemsel gücü olan İTC, Kamil Paşa’nın hükümet programını beyan etmesinin ardından Eylül 1908’de düzenlediği kongrede siyasi programını geliştirme kararı aldı. 1908 kongresinde ilk defa toprak sorunu ile ilgili tartışmalar yapılmış, mevcut olan toprak mülkiyetine dokunmamak kaydıyla hükümetten, köylüye toprak dağıtılmasının hazırlıklarına başlanması istenmişti. Kongre ayrıca

¹²⁶İ. Güneş (2012). *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de hükümetler – programları ve meclisteki yankıları (1908- 1923)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.64.

¹²⁷Güneş, 2012, **a.g.k.**, 63-64.

köylünün en önemli sorunu olan aşârın, yarıya indirilmesi ve bir kadastro sisteminin teklif edilmesine karar vermişti. İTC'nin 1908 tarihli siyasal programının 14 ve 15. maddeleri köylülerin toprak mülkiyeti ve aşâr vergisi ile ilgilidir:¹²⁸

“14 madde: Ashab-ı arazinin kanunen mer’î ve Mahfuz bulunan hukuk-u tasarrufiyesi ihlâl edilmemek şartıyla köylülerin arazi sahibi olmaları esbabın istihzar edilmesi teklif ve bunlar hakkında cüz’î faiz ile akçe tedarik edebilmeleri için teshilât iltizam olunacaktır.

15 madde: Aşâr için şimdilik “tahmis” usulü bir esas-ı salime bina’ ettirilerek kabul ettirilecek ve derhal kabil-i tatbik olan yerler için hemen icra ve bilâhare “kadastro” usulünün tedricen tatbi ki teklif olunacaktır.

18. Madde: Memleketin iktisaden terakkisini ümranını temin ve tekeffül edecek olan esbabın vücuda getirilmesi ve ziraat noktayı nazarından her türlü terakkiyatın temini bilhassa iltizam olunacaktır.”

Ayrıca Cemiyet 1908 siyasal programına, köylüye düşük faizle kredi verilmesini de dahil ederek bu konuda teklif sunma hazırlığına girişmiştir.¹²⁹

İTC üyesi kişiler Kâmil Paşa Hükümeti’nde yer almamakla beraber, Cemiyet, hükümet politikalarının belirlenmesinde etkili olmaya özen gösteriyordu. Cemiyet, 1908 Devriminin öncü örgütü olarak, meşrutî yönetimin temel politik belirleyicisi rolünü üstlenmeye çalışıyordu. Bu doğrultuda köylü sorunları ile ilgili olarak toprak mülkiyeti konusunu, gündeminde tutmuştu. İzlenecek reform politikaları ile ilgili hükümete öneride bulunmayı, yön göstermeyi ve talepte bulunmayı ihmal etmemişti. Fakat İTC'nin yeni rejimin ilk günlerinde getirdiği “devrimsel” denilebilecek radikal istekler, zaman geçtikçe uygulanabilirliğini yitirmişti. Nitekim köylüleri yakından ilgilendiren en önemli toplumsal dinamik olarak toprak mülkiyeti konusu, Meşrutiyet dönemi boyunca bir daha gündeme gelmeyecekti. Bu durum Meşrutiyet rejiminin dayandığı toplumsal yapının kırsal halk – köylü yerine toprak ağası, esnaf, memur, asker zümresinin olup olmadığının sorgulanmasını akla getirecekti. İTC'nin toplumsal dayanak noktasını bu şekilde belirlemesinin temel nedeni iktidar ortağı konumuna paralel olarak taşranın etkili gruplarının muhalefetini engelleme amacıydı. Toprak mülkiyetinin radikal bir şekilde değişikliği yerine mevcut düzende reformlar yoluyla iyileştirmeler sağlama yoluna gitmeyi tercih etmiştir. Bu tercih en azından iktidarı tam anlamıyla ele geçirene kadar işlenecek bir geçici yöntem olarak saptanmıştı. Öyle ki geçiş devrinin dolaylı araçları olarak taşrada yeni memur kadroları ve meşrutiyet destekçisi eşraf-ağa kesimi

¹²⁸T. Z. Tunaya (1988). *Türkiye’de siyasal partiler- ikinci meşrutiyet dönemi (1908-1918)*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yurt Yayınları, s.64-65.

¹²⁹Ahmad, 2016, **a.g.k.**, 82; Yakut, 2011, **a.g.k.**, 166.

görülyordu. Reformlar bu kişiler aracılığıyla yapılmaya çalışılmıştı. Bu durum devlet eliyle reform geleneğinin devamı anlamına gelmiştir. Meşrutiyet döneminde devlet eliyle reform yapılması, aynı zamanda “milli burjuvazi” yaratma fırsatı olarak görülüp, buna göre politika belirlemesine sahne olmuştu. Böylelikle kırsal politikalar hem ağaların emek gücünden yoksun olmalarının engellenmesi şeklinde tasarlanacak hem de tarımsal üretimin artması için yapılacak modern tarım reformunun uygulayıcısı olarak toprak sahipleri aracılığıyla yürütülecekti.¹³⁰

Meşrutiyet rejiminin bahsi geçen hedefleri, aynı zamanda İTC’nin idealleri arasında da yer alıyordu. Fakat toprak rejiminde istenen değişimler bir yana Meşrutiyet’in ilanından aylar geçmesine rağmen köylünün, küçük üreticinin en acil sorunlarına dâhi çare bulunmakta zorluk yaşanmıştı. Aralık 1908’de Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine gönderilen Sadaret Tezkiresi, Anadolu’nun önemli tarım merkezlerindeki sıkıntıyı gözler önüne sermişti. Üstelik bu soruna yönelik düşünülen acil tedbirin zaman kaybetmeden uygulanması Dahiliye ve Maliye Nezaretleri tarafından mümkün görünmemişti. Halihazırda söz konusu bölgelere nakit yardımında bulunulduğu fakat ihtiyaçların giderilmediği iddia edilmişti,¹³¹

“...Anadolu Vilâyâtı zürrâ’ın ihtiyaç-ı şedid içinde buldukları... Ticaret ve Nafia Nezaret-i Aliyyesinden vârid olan cevapta Ankara, Konya ve Hüdavendigar Vilâyetlerinin Anadolu şimendiferi ile münasebeti olan kazalarına şimdiye kadar altmış bin lira gönderildiği gibi Uşak kazasıyla civar mahaller zürrâ’i için de kasaba demiryolundan alınan bir miktar paranın irsal olunduğu... buna rağmen birçok mahllerde ihtiyac-ı hakiki olduğu anlaşılakta ise de Ziraat Bankası’nca bu sene hiçbir muavenet icrasının kabil olamayacağı buyurulmuştur...”

Görüldüğü üzere hükümet, çiftçiye yardım konusunda yetersiz kalmaktaydı ve köylüye aktarılacak yardımların en önemli kaynağı olan Ziraat Bankası da 1908 yılı için hiçbir yardımda bulunamayacağını beyan ediyordu. Nitekim Ziraat Bankası’nın köylülere yönelik bu ve benzeri tavrı, Meclis-i Mebusan’da 1909 yılı itibariyle bankaya yönelik önemli eleştirilerin nedenini oluşturmuştu. Anadolu’daki köylülerinin acil ihtiyaçları, ara bir formül ile 1908 yılı için deyim yerindeyse “geçştirilmişti”. Anadolu’daki vilayetlerin en çok ihtiyaç sahibi köylülerine, Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından Romanya’dan satın alınacak tohumluk buğdayın “meccanen nakli taahhüd edilmekte olduğu bankaya bildirilmesi” ne rağmen bu yöntemin yani Romanya’dan getirilecek buğdayın, Anadolu’daki çiftçilere dağıtılmasının, ekim mevsimine yetiştirilemeyeceği anlaşılınca

¹³⁰Ahmad, 2016, a.g.k., s. 82-83.

¹³¹Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri [CDA]. BEO. (1909). Dosya No:3504. Belge No:262733.

Ziraat Bankası memuru ile Anadolu Demiryolu Şirketi Müdürü Mösyö Herkeniş'in müzakereleri sonucu, bir ara formül bulunmuştu. Aynı zamanda bu ara formül tarımsal gelişim için demiryollarının önemini de kanıtlar niteliktedir. Müzakereden çıkan karar şu şekildeydi;

“...tamamen Ankara ve Konya ve Hüdavendigâr vilâyetlerinin mezkur demiryoluna münâsebeti olan kazaları zürâ'ına kefâlet-i müteselsil ile ikraz ve tevzi' edilmiş olduğu gibi kasaba hattının güzergahında bulunan kazalar ahalisine tohumluk için ikraz olunmak üzere hatt-ı mezkur şirkettinden bu kerre bilâ-fâiz istikrâz olunan on bin liranın dahi Uşak Kazasıyla civar mahaller zürâ'ına ikrazı derdest olup...”

Anadolu Demiryolu Şirketi, tarımsal gelirin yüksek olduğu ve ulaşım imkanlarının elverişli olduğu bölgelerle söz konusu yardımı sınırlandırmıştı. Bu durum tarımsal reformların her tarım bölgesi için eşit yapılmadığını kanıtladığı gibi önlemlerin de belirli bir plan dahilinde yürütülemeyerek günü birlik ihtiyaçlara göre şekillendiğini ortaya koymaktaydı. Meşrutiyet'in “doğum yeri” olarak nitelendirilen Rumeli'de dâhi Anadolu'nun fakir çiftçilerinin sorunlarına benzer sorunlar ortaya çıkıyordu. Arnavutluk'a bağlı İlbasan sancağında “muhâfaza-i hayât için akvât-ı yevmiyelerini tedarike imkân bulamayarak” hükümete isteklerde bulunan kaza ahalisinin “tohum yardımı” karşılığında sunduğu teklif, durumun ağırlığını gözler önüne sermişti. İlbasan Meclis-i İdaresi'nin teklifine göre çiftçiler, yemeklik ve tohumluk zahire alımının karşılığı olarak Rumeli'nin çeşitli yerlerindeki demiryollarında, bölgede bulunan inşaatlarda ve çeşitli nafia işlerinde çalışmayı önermişlerdi. Hükümet verdiği cevapta Ziraat Bankası'nın söz konusu isteğe yönelik yalnızca 5.000 liralık bir borç sağlayabileceğini; çiftçilerin daha fazla borçlanma isteği ve bunun karşılığında nafia işlerini yürütmeleri teklifini de reddettiğini bildirmişti.¹³²

Hükümet, ülkenin farklı yerlerinden gelen isteklere gerektiği şekilde cevap veremiyordu. Bununla birlikte Meşrutiyet'in ilanı ile gelen basın özgürlüğü, taşranın hangi durumda olduğunu ortaya koymak ve yerinde tespit etmek için birçok imkân da sağlamıştı. Nitekim imparatorluğun birçok yerine seyahatler düzenleyen Tanin gazetesi Muhabiri Ahmet Şerif, köylünün beklentilerini ve Meşrutiyet'in ilanı sonrasında

¹³²CDA. DH. MKT. (1909). D. No:2714. B. No:77-9. Ayrıca Anadolu'da tohumluk için borç alımına karşılık Van ve Diyarbakır vilayetlerinde de “tarik-i ameliyat, inşaat ve hidmet-i sairede” istihdam edilme talebi hükümete iletilecek fakat bu alanlardaki istihdamın borçları karşılayamayacağı sebebiyle teklif kabul edilmeyecektir. Bkz. CDA, DH. MKT. (1909). D. No: 2717. B. No:57-9.

sorunlarının halledilemediğini belirtmiştir. Balıkesir’deki seyahati esnasında bir köylü Ahmet Şerif’in yanına gelerek şunları söyler:¹³³

“Bu memleketin hayatı, bizim sapanlarımızın ucundadır. Biz çalışırız, çabalarız, büyük şehirlerde yaşayan insanları, besleriz, verdiğimiz vergilerle, birçok insanların zevklerini, sevinçlerini debdebe ve gösterişleri ne hazırlarız, tüfeğine dayanarak sınırdaki bekçilik eden, harp olunca düşmanın, saldırılarına göğsünü siper ederek, vatani koruyan köylüdür, memleketteki yolları yapan, özetle onun sâadeti için dâima, dâima çalışan yine köylüdür. Bizim bu fedakarlıklarımıza görevlerimize karşılık gördüğümüz mükâfat, hak nedir?”

Ahmet Şerif de “kamuoyunun” Meşrutiyet’in değerini kabul ettiğini fakat köylülerin kendileri için Meclis-i Mebusan’da somut adımlar atılmasını beklediğini yazıyordu: “...Köylü istiyor ki, vergisini daha kolay bir biçimde ödesin, tarlasını daha emin bir durumda sürsün, malı, canı emniyet altında bulunsun... Bu olduktan sonra o, her türlü fedakârlığa, vatan için hizmete, hazırdır.”¹³⁴ Yazarın şu tespiti oldukça önemlidir:¹³⁵

“...Köylünün anlayamadığı en önemli nokta, bir seneden beri, birçok sözler işletildiği hâlde, bunlardan yapılması pek kolay olanlarının bile henüz uygulama alanına çıktığını görmemesidir. O bu zaman içinde hiç olmazsa, rüşvetçi ahlâksız, me’mûrların değiştirileceğini, meselâ, köye gelerek beş paralarını almadan, kendilerine yemek, hayvanlarına yem verdiği jandarmalara karşı, korkudan titremeye artık gerek kalmadığını anlamak ve bu gibi önemsiz sanıldığı hâlde onun görüşüne göre, pek kıymetli olan yönlerde, bir değişiklik görmek istiyordu.”

Köylülerin sorunları ülkede tarımın gelişmesinin önündeki en büyük engel olurken bu sorunların dolaylı sonuçları da kırsal nüfusu birçok yönden etkilemişti. Üretimin istenilen istikrara ve miktara yükseltilememesi, arz-talep dengesinin kurulamaması ekmek gibi en temel gıda maddesinde dahi “ihtikâr” yapılmasına neden oluyordu. Eylül 1908’de Erzurum Valisi Tahir Bey’in Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda durumun nedenleri ortaya konmaktaydı. Buna göre söz konusu vilayette “zahire pahalılığı”nın tek sebebi ihtikârdı. Ekmek fiyatının sürekli yükselmesi anlaşma sağlanan köylü ve mültezimden alınan yüksek miktarlardaki buğdaylardı. Neredeyse vilayetin tüccarları ekmek üzerinde “tekel” oluşturmuşlardı. Vali Tahir Bey, bu durumun önlenmesi için bir öneri getiriyordu. Nitekim Dahiliye Nezareti bu öneriyi doğru bularak uygulayacaktır. Öneri şu şekildedir;¹³⁶

¹³³Şerif, 1999, a.g.k., 8.

¹³⁴Şerif, 1999, a.g.k., 2.

¹³⁵Şerif, 1999, a.g.k., 7-13.

¹³⁶CDA, DH. MKT. (1908). D. No:18. B. No:2632. Ekmek fiyatlarındaki “ihtikâr”ın varlığı kırsal üreticinin vilayet merkezleri üzerindeki etkilerini ortaya koymaktaydı. Bu nedenle ekonomik ya da iktisadi gelişimin başlatıldığı yer, Meşrutiyet idaresine göre kırsalın üretici grupları olmalıydı.

“... dâhil-i vilâyetde devam eden zehâire bahalılığı emrinde erbâb-ı emrinde erbâb-ı ihtikârın tesiri olduğundan ekmek fiyatının terakkisine meydan bırakılmayacak esbâbı teshîl etmek üzere düşünülen tedâbirden olarak Ziraat Bankası zahiresinin esmânî râyic-i hazr üzerine derhal tesviye olunmak şartıyla belediye dairesine münâsib görüldüğünden...”

1.3.1.Köylünün Sırtındaki Büyük Yük: Ağnam ve Aşar Vergisi

Osmanlı Devleti’nde ‘öşür’ ve ‘aşâr’ adı altında toprak ürünlerinden alınan vergiler mevcuttu. Tanzimat Fermanı’na kadar olan süreçte alınan öşür vergisi bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. Örneğin aşar vergisi Rumeli’de 1/8 oranında alınıyorken Basra ve Halep’te ise bu oran 1/2 ile 1/3 arasında değişiyordu. Tanzimat Fermanı her alanda eşitliğe vurgu yapmıştı. Aşar vergisi de bu eşitliğin yansıtılmak istendiği bir alandı. Nitekim bu vergide de Tanzimat Fermanı nedeniyle değişikliğe gidilmişti.¹³⁷ Fermana göre, “aşârın Tanzimat-ı Hayriye icra olunan yerlerde alel’umûm lâfzî ârâ”¹³⁸ olunacağı kararlaştırılmıştı. Toprak ürünlerinden alınan aşar vergisi, böylece bütün bölgelerde eşit olarak 1/10 oranına sabitlemişti. Aşar vergisi oranının sabitletmesinde gözetilen amaç, tımar sistemi yerine ikame edilmeye çalışılan iltizam uygulamasının vergilendirme usulsüzlüğünü gidermekti. İltizam sahibi mültezimlerin düzensiz vergi toplama alışkanlıkları köylünün, aşar vergisi oranını reddetmelerine neden oluyordu. Fakat Osmanlı Devleti’nde her bölgeden sağlanan verimin eşit olmaması nedeniyle aşar vergisinin, 1/10 oranı bazı bölgelerde tarımla uğraşan halkın üzerindeki yükü daha da ağırlaştırmıştı. Tanzimat reformları ile vergi toplayıcıları ve halk arasındaki huzursuzlukların giderilmesi amaçlanmıştı. Ancak aşar vergisinin 1/10 oranında sabitletmesi de mali adaletsizliklerin artmasına yol açmıştı.¹³⁹

Ömer Lütfi Barkan aşar vergisinin köylüye büyük bir yük oluşturduğunu ifade ederek; taşrada yerel güçlerin nüfuzunun artmasına ve merkezi otoritenin azalmasına neden olduğunu ifade ediyordu: “Halkın mültezimler tarafından amansız bir şekilde soyulması zulme maruz bırakılması gibi fena neticeler...” meydana getirdiğini ayrıca “devlet varidatının mühim bir kısmını böylece eline geçirmiş olan bir mültezim grubunun büyük servet ve nüfuz kazanarak, taşrada bir mütegalibe sınıfı”¹⁴⁰ haline geldiğini vurgulamıştı. Son olarak aşar vergisinin toplanması esnasında ortaya çıkan

¹³⁷M. F. Palamut (1987). Âşâr ve düşündükleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:43, s. 69-70.

¹³⁸Barkan, 1980, a.g.k., 800.

¹³⁹Palamut, 1987, a.g.k., 71.

¹⁴⁰Barkan, 1980, a.g.k., 803.

huzursuzlukların ve karışıklıkların “imparatorluğun ziraî iktisadiyatında, içtimaî yapısında ve devlet maliyesinde tahriplerin uzun yıllar devam ettiğini” söylemişti.¹⁴¹ Aşar vergisinin köylüye yüklemiş olduğu yükün ağır olduğunu ve bu nedenle köylülerin oldukça perişan olduğunu ileri süren başka bir aydın da Namık Kemal’di. Nitekim O, devletin, borçlarını ödemek için aşar vergisini almasından başka bir yolu olmadığını da vurgulamıştı.¹⁴² Dolayısıyla tarihsel arka planda aşar vergisinin büyük bir yük olduğu gerçeği bir kez daha ortaya çıkmıştı.

Meşrutiyetin ilanı ile köylünün yeni rejimden en önemli beklentisinin, bu verginin kaldırılması veya oranının azaltılması isteği şaşkıncı olmamalıdır. Kâmil Paşa Hükümeti programında vurgulanan vergiler içerisinde en önemli olanı halkın şikayetlerine neden olan aşar vergisiydi. Fakat aşarın yanında özellikle ağnam vergisi de hükümet programında yer almıştı.

Yeni rejimin yarattığı kargaşa ve asayişsizlik taşrada devam ederken büyük çoğunluğu İttihatçılardan oluşan Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908’de yeniden açıldı.¹⁴³ Meclis’te Osmanlı Devleti’nin nüfusunun 30 milyon olduğu ve nüfusun %80’inden fazlasını köylülerin oluşturduğu belirtiliyordu. Tarık Zafer Tunaya, bu orana dayanarak devletin sosyal yapısının %80’ini oluşturan köylülerin, on beş milyon kadarının “ilkel ziraat ekonomisine” sahip olduğunu savunarak geri kalmışlığa vurgu yapmıştı.¹⁴⁴

Meclis-i Mebusan’ın açılması ile Mebuslar kendi bölgelerindeki sorunları meclise taşıyarak çözüm aramaya çalıştı. Meşrutiyet sonrası hükümetin en önemli gündem maddesi, malî bunalımı atlatacak acil çözümlerin bulunmasıydı. Mali krizin kısa vadeli çözümü, borçlanmak olarak görünürken; İTC destekli hükümet ve meclis, ülkenin ihtiyaç duyduğu reformlar ve gelişmişlik için hala ülkenin en önemli gelir kaynağı olarak tarımı görüyordu. Bu nedenle ekonominin iyileştirilmesi; tarımsal üretimin artışına, üretimin istikrara kavuşturulması ve tarımsal alet-edevat teknolojisinin geliştirilmesine bağlıydı. Taşranın içinde bulunduğu duruma çözüm bulunması amacıyla Meclis’te öneriler verildi. Taşra halkının en önemli sorunlarından birinin vergi olduğunu yukarıda belirtmiştik. Meclis-i Mebusan’da ilk ele alınan konulardan birinin vergiler olması şaşkıncı değildir. 13 Ocak 1909 tarihli oturumda ağnam ve aşar vergisinin indirilmesi

¹⁴¹Barkan, 1980, **a.g.k.**, 804.

¹⁴²H. A. Şanda (1975). *Reaya ve köylü*. İstanbul: Habora Yayınevi, s.12.

¹⁴³Yakut, 2011, **a.g.k.**, 167.

¹⁴⁴T. Z. Tunaya (2003). *Türkiye’de siyasal gelişmeler (1876-1938) – Kanun-i Esasî ve meşrutiyet dönemi (1876-1918)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.127.

hakkında Amasya Mebusu Fazıl Arif Bey'in önergesi, meclisin vergi sorunuyla ilgili ilk girişimiydi. Fazıl Arif Bey "devri istibdat" da artırılan ağnam vergisinin, halka zulüm olduğunu, hayvancılıkla uğraşan kesimin, vergilerin fazlalığı nedeniyle ancak tek bir koyun veya keçi yetiştirilebilecek duruma geldiğini vurgulamış ve bu verginin indirilmesini talep etmişti. Ayrıca aşar vergisi oranında da indirimle gidilmesi, mültezimlerin keyfiyetlerine son verilmesi, köylünün mahsulünün zamanında alınmasının gerekliliğini vurgulamıştı. Fazıl Arif Bey'e göre köylünün uzun süre bekleyen ürününün değeri oldukça düşüyordu.¹⁴⁵ Köylünün mahsulünün fazla bekletilmeden satın alınmasının dile getirilmesi oldukça önemliydi. Nitekim tüccarın köylüden aldığı ürüne verdiği fiyat ile aynı ürünün tüketicilere satış fiyatı arasında büyük bir fark vardı. Bu nedenle köylünün elindeki ürünlerin, bekletilerek düşük fiyattan satılmaya zorlanması, önlenmesi gereken bir uygulama olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu istekler dile getirilirken 26 Ocak 1909 tarihli oturumda, aşar iltizamın kaldırılmasını talep eden, Trabzon Mebusu Mahmut Mazhar Efendi'nin önergesi kabul edilmemişti.¹⁴⁶ Aynı oturumda Tokat Mebusu Hacı Mustafa Efendi de Ağnam Vergisinin fazlalığına dikkat çekerek verginin indirilmesine dair taktir vermişti.¹⁴⁷ Meclis-i Mebusan'da çok sık dile getirilen vergiler meselesinin başında köylülere yönelik olarak aşar ve ağnam vergileri geliyordu. 10 Mart 1909 tarihli oturumda Kerkük Mebusu Mehmet Ali ve Salih Efendiler de Ağnam Vergisi ile ilgili verdikleri önergede bir karşılaştırma yapmışlardı. Buna göre 1877 senesinde ağnam vergisi hayvan başına 2 kuruştan alındığını şimdilerde ise Kerkük sancağında bu verginin 17-18 kuruş olduğunu iddia ediyorlardı. Kişi başına düşen ve her koyun veya keçi üzerinden alınan verginin, halk tarafından ödenemeyecek miktarda olduğu, bu verginin tekrar 2 kuruşa indirilmesi gerektiği söylenmişti. Vergilerin indirimi ile ilgili verilen önergelerin fazlalığı dikkat çekmekteydi. Buna rağmen; devletin kalkınması ve reformların yapılması için vergilere ihtiyaç duyulduğu da Mebuslar tarafından ifade edilmişti.¹⁴⁸

Meclis-i Mebusan'da önerge verilen konuların başında ziraî alandaki sorunlar olup bunun başında ise vergiler geliyordu. 8 Nisan 1909 tarihli oturumda söz alan Kastamonu

¹⁴⁵Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi [MMZC], (31 Kânunuevvel 1324), Devre:1, İçtima:1, Cilt:1, s.160-161.

¹⁴⁶MMZC, (26 Ocak 1909). D:1, İ:1, C:1, s.323.

¹⁴⁷MMZC, (26 Ocak 1909). D:1, İ:1, C:1, s.331.

¹⁴⁸Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi, devletin hiçbir vergi oranında indirimle gitmemesi gerektiğini ve verilen taktirlerin hepsinin aynı gerekçe ile değerlendirilmesini önermiştir. MMZC, (10 Mart 1909), D:1, İ:1, C:2, s.227.

Mebusu Yusuf Kemal Bey aşar vergisi ile ilgili hükümetin bir düzenleme yapmamasını eleştiriyor, halkın muhtaç olduğu ıslahatların yapılmadığını ve yeni rejimin etkisinin hissedilmediğini iddia ediyordu: “Meşrutiyet’in ilanı İstanbul’da anlaşıldı fakat Meşrutiyet daha köylere, halka, fukâraya gidemedi. Halk Anadolu’da meşrutiyeti anlamadı. Köylere Meşrutiyet girmedi.” sözleriyle eleştirilerini yöneltmekteydi. Bu sözlere karşılık Üsküp Mebusu Sait Efendi ise şikayetlerin “devri istibdat” dönemine ait olduğunu, bundan sonra böyle bir durum yaşanmayacağını ifade etmiştir. Muhalefetin ısrarına rağmen Ağnam Vergisi önergesi kabul edilmeyip, bu konunun görüşülmesini aşar nizamnamesinin hazırlanması sonrasına ertelenmesi istenmişti.¹⁴⁹

Söz konusu vergilerin halk üzerinde yarattığı ağır baskıyı dile getiren bazı Mebuslar, bu sorunun çözümü için aşar vergisi yerine “tahmis usulünün”¹⁵⁰ getirilmesini 27 Mayıs 1909 tarihli Meclis oturumunda önermişlerdi. Fakat Arzuhal Encümeni adına Mehmet Vasıf Efendi, aşar yerine tahmis usulünün halkı rahatlatmak yerine aksine daha fazla yük olacağını savunmuştu. O’na göre tahmis usulü arazisinin büyük kısmı tahrir edilmiş olan Rumeli’nin bazı vilayetlerinde yürürlüğe girmişti. Fakat Anadolu’daki birçok arazinin tahriri yapılmamıştı ve tahriri yapılmayan arazilerde tahmis usulünü uygulamak daha vahim neticeler verebilirdi. Bu nedenle Mehmet Vasıf Efendi, Anadolu köyleri için tahmis usulünün uygulanamayacağını ifade etmişti.¹⁵¹

Mecliste yalnızca bahsi geçen vergilerin oranları değil mültezimlerin halka karşı davranışları da eleştirilmişti. Ayrıca belirtilen resmi vergiler dışında, mültezimlerin halktan aldığı bazı vergiler de 22 Şubat 1910 tarihli oturumda Bağdat Mebusu Sait Mustafa Nuri tarafından dile getirilmişti. Irak’ta bazı mahallelerde “gayrinizami” ve “gayrimeşru” olarak aşâra bedel olması koşuluyla çiftçilerden alınan ekim-ürün vergisi hakkında bir takrir vermişti. Takrirden Sait Mustafa Nuri Efendi, mültezimler ile aşiret reislerinin birlik olup mültezimin resmi alım dışında ürün aldığını aşiret reisinin de verdiği vergi karşılığı olarak hayvan sayısının az gösterildiğini iddia etti. Bunun üzerine Erzurum Mebusu Ohannes Vatreks Efendi de bu gibi durumların imparatorluğun her yerinde yaşandığını, konunun vergi meselesinden çok “derebeylerin nüfuzlarından” kaynaklandığını “her türlü vesaitle Derebeylerin burnunun kırılması gerektiğini” ifade

¹⁴⁹MMZC, (8 Nisan 1909). D:1, İ:1, C:2, s.686-687.

¹⁵⁰Tahmis Usulü: Beş Senelik öşür bedelinin birleştirilip, elde edilen toplamın, beşe bölünmesi suretiyle halktan alınması usulünü öngörmektedir.

¹⁵¹MMZC, (27 Mayıs 1909). D:1, İ:1, C:3, s.725 – 729.

ederek takririn Dahiliye Nezareti'ne gönderilmesini önermişti. Nitekim takrir, Dahiliye Nezaretine gönderilmiştir.¹⁵²

Mebusların Meclis-i Mebusan'da kendi bölgelerinde gördükleri sorunları tüm gerçekliğiyle gündeme getirerek tartışmaları, yeni rejim açısından önemliydi. Usulsüz vergi toplanmasının Meşrutiyet rejimine ters düştüğünü gündeme getiren İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap Efendi, Ziraat Bankası'nın 1912 bütçesinin görüşüldüğü oturumda konuyu tartışmaya açtı. 11 Şubat 1911 tarihli oturumda şu tespiti yaptı: ¹⁵³

“Biliyorsunuz ki, bütün Meşrutiyet denilen şey, kanunsuz vergi almamakla temin olunur, bir haktan ibarettir. Eğer Meşrutiyeti bir kelime ile telhis etmek lâzım gelirse, işte bu düstür ile telhis olunabilir. Kanunsuz vergi almamak; Meşruti Hükümet böyle olur. Halbuki, hükümetin bize getirdiği bütçe ise, bu düsturu ihlal ediyor.”

Mebuslar yeni rejimde devlet-köylü sorunsalına eğilerek 1908 Devrimi'nin sosyal yönüne parmak basmışlardı. Onlara göre Meşrutiyet derebeylerin, mültezimlerin ve onlarla işbirliği içinde olan memurların iktidarlarını ortadan kaldırmak için ilan edilmişti. En azından bu yönüyle bir halk hareketiydi ve bu ilkeye sadık kalınmalıydı.

Meclisteki ağnam ve aşar vergileri hakkında köylünün yaşadığı sıkıntılar dile getirilirken dönemin en önemli gazetelerinden biri olan Tanin gazetesinde de bu meseleler ele alınmıştı. Tanin yazarı Salih Keramet¹⁵⁴, “devri istibdat” döneminden kalan şikayetlerin dikkate alınarak gerekli düzenlemelerin yapılmasının gerekliliğini dile getiriyordu. Ayrıca vergi çeşitliliği yerine yalnızca aşar vergisinin alınmasını istemişti:¹⁵⁵

“askeri teçhizat, hassa-i iane (yardım) giderleri için aşarın üzerine bir de bunlar eklenirdi. Sonunda bir de vergi-i şahsı adıyla zavallı köylülerden harap ve bitap bir şekilde sefaletle yaşamak değil sürünmek ve eğilmek hakkına mukabil bir kullanımına kalkışılıyordu. Meşrutiyet hükümetinin bunları engellemek için ilk yapılması gereken, tahsilatta suistimallere kesinlikle engel olacak tedbirler koymalıdır. Bundan dolayı aşar, ağnam vesaire bu hususa mütallik nizamnameleri bu açıdan tadil ve tashih etmeli ve tahsilat gayet uzman bir teftiş altında bulundurulmalıdır.”

¹⁵²MMZC, (22 Şubat 1910). D:1, İ:2, C:2, s.446- 447.

¹⁵³MMZC, (22 Şubat 1910). D:1, İ:3, C:2, s.687.

¹⁵⁴1848 Macaristan İhtilali sırasında Osmanlı Devleti'ne sığınan Macar Osman Paşa'nın torunudur. Mekteb-i Sultani'yi 1903 yılında tamamladıktan sonra ziraat eğitimi görmek üzere devlet bursu ile Fransa'ya gönderilmiştir. Ülkeye döndüğünde Halkalı Ziraat Mektebi'nde öğretmenlik yapan Salih Keramet, Duyun-ı Umumiye'nin açtığı sınavı kazanarak bu kurumda görev almıştır. Bu görevinin ardından Mekteb-i Sultani'de müdür yardımcılığı ve öğretmenlik yapmıştır. Bkz. *Resimli ve metin örnekli Türkiye edebiyatçıları ve kültür adamları ansiklopedisi* (2009). Cilt: 8, (Haz: İhsan Işık), Ankara: Elvan Yayınevi.

¹⁵⁵Salih Keramet (15 Nisan 1909). Tekalif- i ziraiye. *Tanin*, no:241, s.4.

Ağnam vergisinin ağırlığını dile getiren bir başka kişi ise Sivas Vilayetine yaptığı seyahat esnasında gözlemlerini aktaran Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan idi. Dagavaryan Ağnam vergisinin kaldırılması gerektiğini öne sürmüştü.¹⁵⁶

“Koyun ve keçilerden senelik 4 kuruş alınmakta. Sivas vilayet merkezini misal verelim. O taraflarda bir koyun dört sene zarfında kemale vâsıl olup en ziyade 40 kuruşa fûruhat olunabilmektedir. Müddet-i mezkûre zarfında hükümete tediye olunan vergi 20 kuruşa balığ olduğundan yüzde elli nisbetinde bir vergi verilmiş olur ki hiçbir memlekette görmek mümkün değildir”

Dagavaryan küçükbaş hayvancılığın önemini kaybettiğini, bu nedenle ve ağnam vergisinin kaldırılmasını ya da iki kuruşa indirilmesini önermişti.

Sivas Vilayetine düzenlediği seyahatle Dagavaryan, çiftçilerin verdiği vergilerin 10 milyonu bulduğunu ve bu vergi gelirlerinin çoğunluğunun aşar ve ağnam vergisinden sağlandığını söylemişti. Dagavaryan’a göre, ağnam ve aşar vergisi toplam vergi gelirlerinin içerisinde 8 milyona tekabül ediyordu. Bu nedenle söz konusu vergilerin ağırlığının çiftçi üzerinde olumsuz sonuçlar doğurduğunu vurgulamaktaydı. İtiraz ettiği husus, vergilerin toplanması değil, adil ve düzenli toplanmamasıydı. Eleştirdiği bir başka konu ise Ağnam Vergisi’nin daha önce belirlenen ve gelenekselleşmiş miktara göre alınmasıydı. Hükümet vergiyi günün koşullarına, üretim miktarına bakarak güncelleştirmiyordu. Oysa ki Dagavaryan’a göre hükümet, her bir küçükbaşın güncel değerini göz önünde bulundurarak vergi toplamalıydı.¹⁵⁷ Tanin’de çıkan bir makalede, aşar vergi oranlarının meşruti rejim öncesinde mültezimlerin keyfilğine bırakıldığı, meşrutiyet rejimi ile bu sorunların giderildiği fakat halen bazı yerlerde usulsüzlüklerin devam ettiği, taşrada “mütegallibelerin nüfuzlarının” hala kırılamaması eleştiriliyordu; “... geçen senelerde tediye ettiği a’zam-ı âşâr vergisi üç yüz kuruşu tecavüz etmeyen eşraftan birisinin sene-i hazırada dört yüz lira (!) aşar verdiği meşhuddur.” denilerek aşarın toplanmasının düzensizliği vurgulanıyordu.¹⁵⁸

Vergilerin köylüler üzerinde büyük bir yük olduğunu ifade eden bir başka aydın da Parvus’tur. Türk Yurdu dergisinde kaleme aldığı makalelerde sık sık bu durumu eleştiriyordu. Ona göre; “Memalik-i Osmaniye’de vergilerin yeni ve faydalı bir usule

¹⁵⁶Doktor Dagavaryan (16 Kasım 1909). Biçare çiftçilerimiz hakkında I. *Tanin*, no:433, s.1

¹⁵⁷Doktor Dagavaryan (16 Haziran 1910). Ağnam ve aşar vergileri. *Tanin*, no:642, s.2.

¹⁵⁸Bedi Nuri (19 Aralık 1910). Aşar vergisinin ıslahı. *Tanin*, no:823, s.1.

rabtıyla köylüleri ezmekte olan vergilerin azalması, memleketin iktisaden terakkisi için son derece ehemmiyetli bir mesele” idi.¹⁵⁹

Vergi yükünün fazlalığının bir başka nedeni olarak Duyun-u Umumiye İdaresi görülmekteydi. Hükümetlerin köylüler üzerindeki vergi yükünü hafifletmeye yönelik istediği adımları atamamasının nedenlerinden birinin bu idare olduğu iddia edilmekteydi. Çünkü bu idare Osmanlı Devleti’nin mali alandaki reformlarının önünde “mecburi ve yasal” bir engel oluşturmaktaydı. Devletin önemli gelir kaynaklarına el koyan bu idare, Osmanlı Devleti’nin iktisadi geri kalmışlığını pekiştiriyordu. Gelirlerin artırılmasını isteyen devlet, köylünün yükümlü olduğu vergi oranında artış yaparak, köylünün memnuniyetsizliğinin ve yeni rejime karşı olan muhalefetinin artmasına neden oluyordu.¹⁶⁰

Aşar ve ağnam vergisinin köylünün sorunları arasında en başta olmasının nedeni, doğal olarak nüfus yoğunluğunun ekonomik faaliyetindeki tek düzelikti. Osmanlı taşrasında, halkın çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı ve bu nüfus, tarım ve hayvancılık konusunda hükümetin fiyat politikalarına ve dolayısıyla vergi oranlarına bağlı bir üretim döngüsünü sürdürüyordu. Köylünün sorunu olan başlıca bu vergilerin düzenlenmesi meşrutiyet hükümetlerinin en acil işi olduğu üzerinde durulmuştu. İzmir’de yayınlanan Köylü gazetesi, Meclis-i Mebusan’da çözülmesi gereken en önemli sorunun aşar vergisinin yeniden düzenlenmesi olduğunu vurguluyordu.¹⁶¹

1.3.2. Tarımsal Teknolojinin Geri Kalması: Alet-Edevat Eksikliği

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda değişen dünya ekonomisinde yer almak için tarımsal gelişmeyi iktisadi kalkınmanın bir aracı olarak görmüştü. Avrupa ekonomisinde hammaddeye duyulan ihtiyacın artması, tarımsal değişimi de tetiklemişti. Osmanlı Devleti’nde sosyal ve siyasi dönüşümlerin en güçlü biçimde hissedildiği 19. yüzyılda ülkedeki tarım arazilerinin büyük çoğunluğu atıl durumdaydı. Bundan başka Tanzimat Fermanı’nın Avrupa ülkeleriyle olan ilişkileri geliştirmesi Osmanlı ekonomisini bağımlı-gelişken bir duruma sürüklemişti. Bu durumun tarımsal üretime yansması hammadde ihracı şeklinde gelişmişti.¹⁶² Osmanlı Devleti dünya ekonomisi içerisinde ticari tarım

¹⁵⁹Parvus (11 Temmuz 1912). Türkiye Avrupa’nın maliye boyunduruğu altındadır 2. *Türk Yurdu*, yıl:1, sayı:17, s.285.

¹⁶⁰Parvus (8 Ağustos 1912). Esaret-i maliyeden kurtulmanın yolu. *Türk Yurdu*, yıl:1, sayı:19, s.317-318.

¹⁶¹(30 Kasım 1908). En çok işlerimizden: *Âşâr. Köylü Gazetesi*, no:76, s.1.

¹⁶²T. Güran (1998). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı üzerine araştırmalar*. İstanbul: Eren Yayınları, s.54.57.

ilişkisi bağlamında payını hammadde ihraç ederek sağlamıştı. Bu payın artışını düzenli hale getirmek ziraî üretim ve teknolojiye yenilikler gerçekleştirmeyi zorunlu kılmıştı. Fakat tarımsal ürünlerde artan talebe paralel olarak tarım teknolojisi aynı oranda gelişmemiş olup mevcut geleneksel alet-edevatla tarımsal üretime devam edilmişti.¹⁶³ Bu durum Avrupa piyasasında Osmanlı tarımının istenilen düzeyde ticari tarıma dönüşmesine engel olmuştu.

Osmanlı Devleti'nde çiftçilerin, geleneksel olarak kullandığı alet-edevat arasında; saban, el orağı, tırpan, çapa ve sürgü gibi araçlar bulunmaktaydı. Tarım teknolojisi gelişen ülkelerde, karasaban yerine pulluk kullanılıyordu. Ancak Osmanlı çiftçisi, karasabanla oldukça güç şartlarda ekim-dikim yapıyordu. Tarımsal teknolojilerini geliştirmiş ülkeler karasaban yerine pulluk kullanarak toprağı daha derinlere kadar işlerken; Osmanlı çiftçisi kol gücüyle inebildiğı kadar derine iniyordu. Bu farklılık net bir şekilde üretim miktarına yansırken, toprağın sağlıklı bir şekilde bir sonraki hasada hazırlanmasına da engel oluşturuyordu. Çift sürme işlerinde Avrupa'da kullanılan buhar makinelerinin maliyetinin yüksek olması nedeniyle Osmanlı çiftçisi at, öküz ve katırdan yararlanmaya devam ediyordu. Tarımsal alet teknolojisinin kullanılmamasının bir başka nedeni ise Anadolu arazisinin engebeli yapısıydı. Birçok çiftçi, daha kullanışlı olması nedeniyle öküzü sürme işleminde kullanıyor, ürünü el ile biçiyordu. Osmanlı çiftçisinin söz konusu alet-edevat eksikliği, tarımsal üretimi düşürmekle kalmıyor, mevcut üretimin zamanını da uzatıyordu.¹⁶⁴ Avrupa'da ise tarımda makineleşmeye geçilmiş, üretimin hızı arttırılmıştı. Devlet, tarımsal aletlerde çağın teknolojisini yakalamakla birlikte üretim hızını arttırıcı hamleleri de yapma ihtiyacını duymaktaydı.

II. Meşrutiyet döneminde tarımsal ilerlemenin sağlanması için gerekli reformların yapılması Meclis'i Mebusan'da sık sık gündeme getirilmişti. Mebuslar, iktisadi kalkınmanın, ancak tarımla gerçekleşebileceğı inancındaydılar. Bu yüzden Osmanlı çiftçisinin sıkıntıları sık sık dile getirildi. 20. yüzyılın başında Osmanlı Devlet'inde makineleşme en alt düzeydeydi. Tarımsal alanda en fazla ihtiyaç duyulan makineler dışarıdan ithal ediliyordu. Tarımsal üretimin artışı için ise teşvik amacıyla dışarıdan yapılan makine ithaline gümrük vergisinden muaf olması koşulu ekleniyordu. Meclis-i Mebusan'ın 22 Şubat 1911 tarihli oturumunda çiftçinin alet-edevat ithali için 10 sene

¹⁶³Güran, 1998, **a.g.k.**, 59.

¹⁶⁴Güran, 1998, **a.g.k.**, 85- 86. Osmanlı Devlet'inde dik ve engeli arazilerin sürülmesinde öküzün kullanımına bkz: B. Gökmen (2016). *Osmanlı'da ziraat*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, s.179.

gümrük resminden muafiyetini içeren bir kanun layihası gündeme getirildi. Bu kanun layihası Sadrazam İbrahim Hakkı, Maliye Nazırı Cavit ve Orman ve Maadin Nazırı Mavro Kordato Beylerin imzasını taşımaktadır. Maddeleri şunlardı:¹⁶⁵

“Birinci Madde- Memaliki Osmaniye’de erbabi ziraatin teşvik ve tergibi maksadıyla esamisi zirde muharrir âlât ve edevatı ziraîyye on sene müddetle resmi gümrükten muafır.

II. Madde- Tüccar ve zürra tarafından celbedilen âlât ve edevatı ziraîyenin esamisi merbut cetvelde muharrer olanlardan olduğu gümrük idarelerince tebeyyün eyledikte bilâresim imrarına müsaade olunacaktır.

Üçüncü Madde- Esamisi merbut cetvelde muharrer âlât ve edevatı ziraîyeden olduğunda gümrük memurlarınca tereddüt edilen âlât ve edevatın muayenesi için makinenin bulunduğu gümrüğe ziraat fen memuru gidip gümrük defteri mahsusuna yazacağı şerhe göre muamele ifa edilecektir.

Dördüncü Madde- Esamisi merbut cetvelde muharrer olmayan ve fakat mekâtip ve müessesesatı resmiyi ziraîye için memaliki ecnebiyeden celbedilecek olan ziraata ve tedrisatı ziraîye ve baytariyeye mütedair her nevi model ve kolleksiyon ve âlâtı hikemiyye ve kimyeviyye ve cerrahiyye ve tohum ve kimyevî gübre ve emsali eşya dahi resmi gümrükten mafuv tutulacaktır.”

Fakat Karahisarısahip Mebusu Rıza Paşa dışarıdan alet-edevat alımına 10 sene gümrük muafiyeti tanınmasını fazla bulmaktaydı. O’na göre ithal edilecek olan bazı aletler Osmanlı Devleti’nde de üretilebilirdi. Örneğin; Adapazarı’nda kurulan alet-edevat fabrikasının üretimini aksatabileceği gerekçesiyle her türlü alet-edevatın dışarıdan alımını doğru bulmadığını ifade etmişti:

“Âlât ve edevatı ziraîyyeden olan bir pulluk, tırmık buna mümasil olan şeyler bizim kendi sanatkârlarımız marifetiyle bir dereceye kadar, hattâ Avrupa’dan daha ehven surette vücuda getirilmeye başlanmıştır. Ve hattâ Adapazarı’nda bu âlât ve edevatı ziraîyye için muntazam bir fabrika nevinden bir müessese vardır ki, bugün Avrupa’dan celbedilen âlât ve edevatı ziraîyeyi nısfı derecede dün fiyatla meydana getirmekte ve zürraa satmaktadır.”

Denizli Mebusu Ahmet Muhip Efendi de söz alarak Rıza Paşa’yı şu sözlerle desteklemiştir:

“Herhalde bu âlât ve edevatı ziraîyenin terekkesi için bunları resmî gümrük almaksızın getirtmek lâzımdır. Fakat şayanı taaccüp bir hal vardır ki, bendeniz onu arz edeceğim. Bizim kendi memleketimizde yapılmakta olan âlât ve edevatı ziraîyye, ağaçtan mamuldür. Boyunduruk gibi, ok gibi, yaba gibi şeyleridir. Bunlar için mesela harman savurmak için yaba tabir olunan bir alet evvela 100 para iken sonra 6 kuruşa çıkmış. Ondan sonra demircilerimiz yüzde 80 derecesinde gerek müeddeden ve gerek tamir suretiyle olsun çiftçilerin âlât ve edevatını yapmakta iken, onların da işlediği iş için başlıca lâzım olan

¹⁶⁵MMZC, (22 Şubat 1911). D:1, İ:3, C:3, s.153-154.

kömürde bir takım tasibat oluyor. Kömür evvelki fiyatının üç dört derecesine çıktı. Burada bendeniz temenni ediyorum ki, Orman nezareti çift için lâzım olan âlât ve edevata lüzumu derecede teshilat gösterebilirsin. Hariçten gelip de binlerce liraya tedarik edeceğimiz yerde kendi malımızdan ve ağaçtan mamul olan bu edevat böyle tazyik altına alınması muvafıkı maslahat değil.”

Bu sözler üzerine Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi, tarımın ilerlemesi için dışarıdan alet-edevatin alınması gerektiğini, memlekette üretimi yapılan alet-edevatin teknolojik olarak yetersiz ve Avrupa sanayisiyle yarışamaz düzeyde bulunduğunu belirtmiş; ardından gümrük vergisi muafiyeti ile ilgili kanun teklifinin kabulünü istemişti.¹⁶⁶

Osmanlı tarımının en fazla eksikliğini hissettiği alet-edevat sorunu, Meclis-i Mebusan’da olduğu gibi ele alındı. Dönemin en önemli yayın organlarından biri olan Tanin gazetesinde konu ile ilgili makale ve haberlere yer verilmişti. Bu yazılar ve haberler, modern tarım aletlerinin gerekliliğini ve Osmanlı çiftçisinin kullandığı aletlerin yetersizliğini gözler önüne seriyordu. Tanin gazetesinin tarım konusundaki önemli yazarlarından Hüseyin Kazım, tarımsal gelişimin ihtiyaç duyduğu alet-edevatin yenilenmesi, modern aletlerle değiştirilmesi üzerinde sıkça durmuştur. Kazım, bu konuda ilgi çekici bilgiler vermişti. Yazılarından birinde ziraat mektebini bitiren bir gencin, köye giderek ilkel alet ve edevatlarla tarım yapmaya çalışan köylü üzerinde yenilikleri öğretecek nüfuzunun olmadığından bahsetmiştir. Dahası modern tarım aletlerinin önemini kavramış bir ağanın kahyâlarının bile ağa, çiftlikten ayrılınca eski aletleri kullandıklarını gözlemlemişti. Özellikle köylünün pulluk yerine, taş bağlanmış karasabanı kullanımındaki ısrarını ve bu durumun yaygınlığını vurgulamıştı.¹⁶⁷

Hüseyin Kazım bir başka makalesinde alet-edevat konusunda şunları söylemişti:¹⁶⁸

“Ziraat da kullandığımız alet-edevatin hemen hemen tamamı eski ve ilkelidir. Bu son zamanlarda Rumeli’nden başka İzmit, Atina, Konya havalisinde birçok demir pulluklar, kalbur makineleri, demir tırmık gibi ziraat aletleri üretimi başladı... Binicili harman makineleri getirildi, şüphesiz bunlar çok çok azdır...”

Tarımsal yapının geri kalmışlığı üzerine çok sayıda makaleler yazan Hüseyin Kazım, alet-edevat eksikliğini bir başka nedeni olarak Avrupa’dan getirilen malzemelerden tam olarak yararlanılamamasını gösterir. Bunun tek nedeni, köylülerin bu araçları kullanmayı bilmemesi değil, aletlerin bozulması veya kırılması halinde

¹⁶⁶MMZC, (22 Şubat 1911). D:1, İ:3, C:3, s.154 – 156.

¹⁶⁷Hüseyin Kâzım (3 Ekim 1908). İhtiyacat-ı ziraat. *Tanin*. no: 64, s.6.

¹⁶⁸Hüseyin Kâzım (4 Ekim 1908). Ziraatin ihtiyaçları. *Tanin*. no:65, s.3-5.

memlekette bunu tamir edecek depoların ve tekniklerin bulunmamasıydı. Kazım; “... hangi çiftliğe giderseniz kapıların yanında kırılıp atılmış orak makinelerine, pulluklarına rastlarsınız.”¹⁶⁹ diyerek bu durumu ortaya koymuştu.

Osmanlı Devleti’nde özellikle tarımın geliştirilmesi için Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte gerek Meclis-i Mebusan’da gerekse Tanin gazetesinde birçok fikir öne sürülmüştü. Bu bağlamda Tanin’de Hüseyin Kazım ile İsmail Hakkı Bey arasında geçen bir tartışma ilgi çekicidir. Hüseyin Kazım, ürünlerin toplanması için harman makinelerine ihtiyaç duyulduğunu, bu sayede kış gelmeden makinelerin hızından yararlanılarak ürünlerin toplanacağını iddia ederken, İsmail Hakkı Bey ise “her köyün harman için makineye sahip olamayacağı” fikrini savunuyordu. Hüseyin Kazım ise şöyle cevap veriyordu:¹⁷⁰

“Ben her köyün, makine sahibi olamayacağını pek iyi bilirim, fakat Adana, Havran, Manisa ovalarında böyle makinelere sahip olabilecek zenginleri de iyi bilirim. Bu nedenle isteğim Avrupa’da olduğu gibi Anadolu’da da bir ziraat şirketi kurularak makine sahibi olabilecek çiftlik sahiplerine bu makineleri verip birkaç köyün bu zengin çiftlik sahibinin makinesi ile harmanlarını yapabileceğini düşünmekteyim.”

Bundan başka İsmail Hakkı Bey, tarım makinelerinin yaygınlaştırılmasının yanı sıra bir başka zorunluluğa daha vurgu yapmaktaydı. Bu zorunluluk köylüye yeni tarım aletlerinin kullanımının öğretilmesiydi. İsmail Hakkı Bey, Osmanlı Devleti’ne Romanya, Bulgaristan ve Rusya’dan gelen göçmenlerin bu aletleri kullanabildiğini bu nedenle göçmenlerin Anadolu’nun farklı yerlerine yerleştirilerek köylülere aletlerin kullanımını öğretmek gereğinden bahsetmişti. Ayrıca tarımsal üretimin artırılmasının tek başına makineli tarımdan kaynaklanmadığını, Ankara Çubuk Ovası’nda makineli tarım uygulanmasına karşın istenilen verimin alınmadığını ifade etmiştir. İsmail Hakkı Bey bu konuda asıl sorunun, bölgenin toprak ve iklim özelliklerine bakılarak ihtiyacının saptanamaması, sulama ve sürülme dönemlerinin belirsizliği ve tohum cinsinin dikkate alınmamasında olduğunu vurgulamıştı.¹⁷¹ Alet-edevat eksikliğine dair haberler oldukça sık gündeme geliyordu. Bunlardan biri şöyleydi:¹⁷²

“Amasya kazasında örnek olması amacıyla harman, orak ve tırmık makinelerinden ikişer adet alınması ve bunların ziraat maksadıyla kullanılması için mütesellimlerinin kefaletinin

¹⁶⁹Hüseyin Kâzım (19 Kasım 1908). Çiftlik hayatından bir gün. *Tanin*. no:96, s.2-3.

¹⁷⁰Hüseyin Kâzım (16 Ocak 1909). Bir manzara-i ziraiye. *Tanin*. no:165, s.3.

¹⁷¹İsmail Hakkı (30 Ocak 1909). Musahibe-i ziraiye. *Tanin*. no:179, s.2.

¹⁷²(9 Şubat 1909). Alat-ı ziraiye. *Tanin*. no:189. S.3-4.

sağlanması veya yerel idarenin söz konusu kazalar için ellilerden üç yüz adet pulluk ve yeterli miktarda tohum, tırmık ve biçme makinelerinin alınması en acil iştir.”

Sivas vilayetine bağlı Merzifon, Amasya ve Tokat sancaklarına yaptığı seyahatlerde alet-edevat eksikliğinin olduğunu gözlemleyen Sivas Mebusu Dagavaryan, köylünün sabanlarının tahtadan olduğunu ve ancak toprağın birkaç santimetre altına kadar girebildiği tespitini yapmıştı. Tohumları toprağa dağıtmak için bile tırmık yerine bu sabanların kullanıldığını, tarım bölgelerinde var olan aletlerin eksikliğinin yanında aletlerin bakımsız ve bozulmuş halde olduklarını da gözlemlemişti.¹⁷³

1.3.3. Hayvan Hastalıkları

Osmanlı Devleti’nde genellikle konar- göçer Türkmen ve Yörükler tarafından yapılan hayvancılık, devletin önemli ziraî faaliyetlerinden birini teşkil ediyordu.¹⁷⁴ Hayvancılık yapan halkın en büyük şikayetlerinden biri de hayvan hastalıklarıydı. Genelde büyükbaş hayvanlarda görülen bu hastalığın adı “veba-i bakariye veya sığır vebâsı” idi. Veba-i bakariye hastalığının, büyükbaş hayvancılığa olumsuz etkileri vardı. Bu hastalık, hayvanların ölümüne neden olduğu gibi insanlara da bulaşabildiğinden halkı da olumsuz etkiliyordu.

Meşrutiyet’in ilanı, taşra halkının sorunlarının gün yüzüne çıkıp; hükümetten çözüm talep edilen bir dönemin başlangıcını simgeliyordu. Meclis-i Mebusan’da köylülerin sorunları, ihtiyaçları ve reform önerileri yoğun şekilde dile getirilirken; ortak amaç, köylü sorunlarının bir an önce çözülerek tarımsal üretimin artışı sağlamak olarak görülmüştü. 22 Mart 1910 tarihli oturumda Sivas Mebusu Dagavaryan, hayvan hastalıklarını gündeme getirerek dönemin Orman, Maadin ve Ziraat Nezaret’inden, Anadolu’da mevcut olan hayvan hastalığının, tedavisi için ne gibi tedbirler alındığının açıklanmasını istemiştir. Ayrıca “veba-i bakariye” adı verilen hayvan hastalığının, hayvanları telef ettiğini ve hayvanlardan artık istifade edilemeyecek duruma gelindiğine de vurgu yapıyordu.¹⁷⁵

Soru önerisinde yer alan iddialara 12 Nisan 1910 tarihli oturumda Ziraat Nezareti Nazır Vekili Mehmet Ali Bey cevap veriyordu. Nazır Vekili bahsi geçen hastalığın

¹⁷³Doktor Dagavaryan (17 Kasım 1909). Biçare çiftçilerimiz hakkında. *Tanin*. no:434, s.1.

¹⁷⁴N. Çağatay (1947). Osmanlı İmparatorluğunda reayadan alınan vergi ve resimler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Cilt: 5, sayı:5, s.486.

¹⁷⁵MMZC, (22 Mart 1910). D:1, İ:2, C:3, s.307.

önlenmesi için yapılan faaliyetleri aktardı. Sivas ve Konya’da hayvanların ıslahı ve koşum takımları için iki bin lira ayrıldığını ve aygır deposunun inşaatına bütçe ayrıldığını ifade etti. Nazır vekili Ziraat Nezaretine ayrılan bütçenin sınırlı olması nedeniyle imkanların elverdiği derecede tedbirler alabildiklerini, “veba-i bakariye” hastalığı için de birçok baytar gönderildiğini ve hasta olan hayvanlara, Rusya’dan serum ithali yaptıklarını açıkladı. Serum için 150 bin lira bütçe istense de şimdilik 4 bin lira verilebildiğini de aktarır. Verilen bu izahat sonrasında tartışma, Nazır Vekili Mehmet Ali Bey ve Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan arasında karşılıklı olarak devam etmişti. Dagavaryan bu izahatın hemen ardından söz alarak önemli bir tespitte bulunur. Hayvan hastalığının önlenmesi için verilen serumun, Türkiye’de yani İstanbul’da üretildiğini fakat buna rağmen İstanbul’dan Sivas’a veya Bağdat’a ülkenin uzak bölgelerine gönderilen serumların çok geç ulaştığını, hatta bu serumlara su katıldığı ve bazı memurların bunlara göz yumduğunu iddia ediyordu. Doktor Dagavaryan’ın üzerinde durduğu asıl konu, hastalıkları sürekli bir şekilde takip eden ve gerekli önlemlerin zamanında alınması için yetkililere yardımcı olacak bir bakteri araştırma merkezinin inşa edilmesiydi. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ekonomi ve sosyal yaşamın başat rol oynadığı tüm ülkelerde söz konusu kuruluşların fazlalığına dikkat çeken Dagavaryan, Osmanlı Devleti’nde bu alanda yetiştirilmiş personelin hemen hemen hiç bulunmadığı tespitini yapmıştı. Dagavaryan’a göre, hastalığın yayılmasının bir diğer önemli nedeni, Anadolu’daki hayvanların vilayetlere satılmadan önce bakım ve kontrolünü yapan muayene memurlarınının 1908 yılı sonunda Rumeli’ye gönderilmesidir. Dagavaryan bu durumu şu sözlerle eleştirmişti:¹⁷⁶

“Anadolu’da bulunan memurlar, en ziyade ehemmiyetli geçit yerlerinden bile kaldırılmış. Meselâ, Kürdistan ile Halep arasında Şeria Köprüsü denilen mahal, bütün sürü oradan geçer. Bu noktadan bunları kaldırmışlardır. Filvaki biz baytarca zengin değiliz. 135 vardı, birkaç tane çıktı. Eğer, Pederâne taksim etmek istiyorsanız, nasıl yapmalıydık? Rumeli, Anadolu’nun onda birisidir. Demek ki, bundan 20 tanesi, çok çok olursa, 20 tanesi Rumeliye gönderilmeli ve 140 tanesini de Anadolu’ya göndermeli. 20 tanesi de merkezde kalmalıydı. Biz böyle yapmadık. 80’ini Rumeliye yolladık, 80’i de Anadolu’ya yolladık. 20 tane de buraya bıraktık. Zira, biraz evvel söylediğim gibi, Anadolu ahalisine ehemmiyet verilmez. O biçareler öksüzdürler. Bütün vatanı muhafaza eden, kendi parasıyla, kanı ile saklayan, yalnız Anadolu ahalisidir... Rumeli’nin üç kazasında bir baytar vardır. Anadolu’da çok sancaklarda bir tane bile yok... Zira, Rumeli için veyahut Vilâyatı Selâse için ihdas olunan bir

¹⁷⁶MMZC, (12 Nisan 1910). D:1, İ:2, C:4, s.52-55.

kanunnameyi tatbik etmek için Anadolu'da bulunan bu muayene memurları alındı, Rumeli'ye gönderildi. Zira, Anadolu öksüzdür. Biçare Anadolu ahalisinin başına da vursak sesini çıkarmaz. Anadolu'yu bıraktılar. Asıl, esasın en büyüklerini bıraktılar.”

Ziraat Nezareti Nazır Vekili Mehmet Ali Bey, Dagavaryan'ın iddialarını reddederek “Dagavaryan Efendi biraderimizin serom hakkında verdiği malumat, hep sokaktan toplamadır.”¹⁷⁷ diyerek cevap verdi. Bu tepki üzerine mebuslar arasında Nazır Vekili'ne yönelik bir tepki ortaya çıktı. Mebuslar, halk tarafından seçilmiş ve halkın sorunlarını dile getiren bir Mebusa bu tip sözler söylenmeyeceğini ifade etmişler ve Nazır Vekili'nin oturumu terk etmesi gerektiğini söylemişlerdi.

Tarımla ilgili meseleler hükümet üyeleri ile Mebuslar arasında sert tartışmalara sahne oluyordu. Gerek hükümetin gerekse muhalif Mebusların ortak isteği, devletin tarımsal üretimi artırarak iktisadi sıkıntıları bir an önce hafifletmesiydi. Fakat hükümetin bu konudaki adımları sürekli olarak eksik telakki edilmekteydi. Muhalif Mebuslar, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik dar boğazdan kurtuluşu, ülkenin en önemli potansiyeli olan tarım ve hayvancılık faaliyetinde gördüklerinden tüm odak noktasının bu alana çevrilmesi taraftarıydılar. Ancak hükümet, gerekli adımları atmaya devam ettiğini ifade etse de radikal değişiklikleri uygulamada acizlik gösteriyordu. Nitekim hayvan hastalıklarının önüne geçilebilmesi için gerekli tedavi ve ilaçların bütün yurda ulaştırılması sorunu dahi bir türlü aşılamıyordu. Söz konusu aşı ile ilgili bir tartışma 6 Haziran 1910 tarihli oturumda yaşanmıştı. Ankara Mebusu Mehmet Talat Bey, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Nazırı Mavro Kardato Efendi'nin Ziraat Müdüriyeti Umumiyesi bütçesinin artırılmasını istemesi üzerine “veba-i bakariye” hastalığı için ayrılan paranın, hastalık için kullanılmadığını iddia etti. Mavro Efendi'nin 300 bin kuruş tahsisat istemesini eleştirerek, hastalığın tedavisinin bir türlü gerçekleştirilmediği, tıbbi malzemelerin yetersizliğinin göz önünde bulundurulmaması sonucunda istenilen para ile yapılan faaliyetlerin birbirini tutmadığına yönelik eleştiride bulunmaktaydı.¹⁷⁸

Hayvan hastalıkları ile ilgili tartışma Meclis-i Mebusan'da devam ederken kamuoyunun ilgisi de bu konuya yönelmişti. Hastalığın ortaya çıkışıyla ilgili farklı ve çarpıcı nedenler açıklanıyordu. Tabii ki her neden hükümete yönelik eleştiriyi de beraberinde getirmekteydi. Örneğin; Tanin'de Cafer Fahri, Rusya'dan ithal edilen büyükbaş hayvanların neredeyse tamamında senelerden beri “vebay-i bakariye” hastalığı

¹⁷⁷MMZC, (12 Nisan 1910). D:1, İ:2, C:4, s.58.

¹⁷⁸MMZC, (6 Haziran 1910). D:1, İ:2, C:6, s.26-27.

bulduğunu öne sürmüştü. Anadolu’da bu hastalıktan ötürü birçok hayvanın telef olduğunu ve bu hastalık ile ilgili hükümetin, ihtiyaç duyduğu bilgi ve önlem alanlarında yetersiz kaldığı iddia ediyordu. Ayrıca hastalık, kırsal bölgelerle de sınırlı kalmayarak İstanbul ve Suriye’nin önemli kentlerine kadar yayılmıştı. Yazar, yalnızca hükümetin değil köylünün de hastalık hakkındaki bilgisizliğine işaret etmekteydi. Köylünün yaptığı tek şeyin hastalık nedeniyle baytara müracaat etmek olduğunu ileri sürmüştü. Konu ile ilgili bilgisi, geleneksel yöntemlerle sınırlı olan baytar, hayvanın kulağını kesmek ya da derisini yararak tuz basmak gibi önlemler almaktaydı. Yazar hayvanların bu şekilde tedavi edilemediğini ve diğer hayvanlarla aynı ortamı (ahır, mera, otlak vb.) paylaşması nedeniyle hastalığın daha da yayıldığını belirtmiştir. Hayvan hastalıklarının önüne geçilememesinin bir başka nedeni de köylünün ortaya çıkan hastalıklara yönelik batıl inancıydı. Köylü hayvanın “nazara” geldiğini, basit bir hastalığa yakalandığını ya da yediği otlardan zehirlendiğini düşünmekteydi.

“Hayvanları ölmeyen köylüler ise hemen ellerindeki hayvanları çıkarmak maksadıyla pazara veya başka bir köye götürür, ucuz – pahalı demeyerek satar. Halbuki bu hayvanlar bulaşık yerden çıkmakla beraber hastalığın belirtileri, henüz göstermeyeceği devresinde bulduklarından hastalıklarını çok çabuk sirayet ettirirler. Nitekim bundan üç sene önce Üsküdar’da bir handan geçen Hüseyin adında bir celebın hayvanlarında hastalık olduğu, şehir emaneti baytar müfettişliği tarafından haber alınır.”

Ayrıca yazar, hastalığın yayılmaması için gerekli serumun azlığından şikâyet eder ve genelde dışarıdan ithal edilen hayvanların virüs ve hastalık taşıdığını dolayısıyla Anadolu’ya virüsün de bu şekilde yayıldığını iddia etmişti.¹⁷⁹

Anadolu’da görülen hayvan hastalıklarının en önemli nedenlerinden biri dışarıdan getirilen hayvanların tıbbi malzeme ve teknik personel eksikliği nedeniyle kontrol edilememesi olarak gösterilmişti. Anadolu vilayetlerine, düzenlediği seyahatlerde taşra halkının sorunlarını dile getiren Ahmet Şerif, Adana vilayetinde sığır vebası salgınından bahsetmiştir. Ahmet Şerif’e göre; hayvanları telef eden bu hastalık, 93 Harbinden sonra ülkeye girmişti. Bu savaştan sonra Rusya ve Rumeli’den gelen muhacirlerin birlikte getirdikleri bu hastalık, sığırların sayısının azalmasına neden olduğu gibi, memleketin her tarafına da yayılmıştı;¹⁸⁰

“Sığır cinsi hayvan türünü, her an tüketmekte devam etmekte olup, yükseklik, ağırlık, kuvvetleriyle, yağcılık ve sütçülük bakımından bütün dünyaca beğenilen Süriye kıt’asının

¹⁷⁹Cafer Fahri (28 Kasım 1908). Memleketimizde veba-i bakari ve serveti ziraiye. *Tanin*, no:118, s.3.

¹⁸⁰Şerif, 1999, **a.g.k.**, 112.

Beledî ve Haleb, Bâliyenin Bâliye, Rûmeli'nin Selvi, buna benzer ırk ve cinslerinin yüksekliklerini bir metreye kadar indirmiş ve sayılarını olağanüstü azaltmıştır.”

Ahmet Şerif, hayvan hastalığının yanında muhacirlerin, hayvan hırsızlığını da ülkeye getirmiş olduklarını ileri sürmüştü. Yazar, “vücut güzelliği, kuvvet ve dayanıklılıkları ile meşhur olan Suriye'nin Arab, Çukurova'nın Kürt, Aydın'ın Burgaz, Ankara'nın Yozgat ırklarına aid binek hayvânları tanınmayacak duruma gelmiş, hemen hemen mahv ve yok olma durumuna gelmiştir.”¹⁸¹ diyerek sorunun yaratmış olduğu tehlikeyi gözler önüne sermiştir. Hükümetin bu meseleye ilgisizliğinden şikayetçi olan Şerif, gerekli tedbirlerin alınmadığı üzerinde durmuştur. O'na göre sığır vebası, Aydın, Suriye, Kastamonu, Ankara, Bitlis, Akdeniz Adaları, Halep, Diyarbakir vilayetleriyle, Çatalca Sancağı'ndaki hayvanları birçok kere telef etmişti. 1910-1912 yılları arasında ise en çok Hüdavendigâr, Konya, Adana, Erzurum ve Mamûratü'l-Aziz vilayetleriyle İzmit, Biga ve Balıkesir sancaklarında etkili olmuştu.¹⁸²

Ahmet Şerif söz konusu hastalıkla mücadele edilmesi için 1889 yılında İstanbul'da bir “Mülkiye Baytar Mektebi” kurulduğunu, 200'e yakın baytar yetiştirdiğinin de altını çizmekte, fakat baytarların görevlerini nasıl icra edecekleri veya ne tür önlemler alacaklarına dair kanunlar bulunmadığı için bu hastalığa harcanan paraların da boşuna gittiğini belirtmişti. Oysa Ahmet Şerif'e göre, sığır vebası olan yerlere giden baytarların hükümete sundukları raporlarda şu hususların altını çizmeleri gerekirdi:¹⁸³

“1- O yerdeki hastalığın ortadan kalkmasına kadar hastalığın yayılmasında aracı olan, sığır koyun, keçi, kuşlar, domuz, köpek gibi hayvanlarla, deri, kemik, boynuz, tırnak yapağı, kıl, ot, saman, gübre ihracatının hudût içinde engellenmesi ve bunun için, hastalıklı yerin hayvanlarına mer'a zirâat yapılacak bir yer ayırmak şartıyla, dört tarafına karantina işâretleri ve hastalığın çıkmasına işâret olmak üzere, bayrak ve levhalar dikmek, bu noktada çadırlar kurdurarak, jandarma, asker, gardiyan konularak şiddetle kordon altına aldırılması.

2- Hasta hayvânın sağlamlardan ayrılması, ayrıca belli bir yere sevk olunarak, orada, gardiyanlar aracılığıyla, baktırılması.

3- Ölen hayvânların derileriyle birlikte, fennî bir şekilde gömdürülmesi ve ahırlarla, diğer bulaşık yerlerin temizletilmesine nezâret etmek üzere iki gardiyan kullanılması.

4- Hastalık bölgesinin yirmi beş kilometre etrâfında pazar ve panayırların yasak edilmesi, hayvânların ve hayvansal ürünlerin giriş ve çıkış yerleri ile iskelelerin kapatılması.

5- Hastalığın civâr köy, livâ ve vilâyetlerde ilan ettirilmesi.

6- Bu tedbirlere uymayanlara veya bozanlar hakkında, cezâ uygulanması.

¹⁸¹Şerif, 1999, a.g.k., 112.

¹⁸²Şerif, 1999, a.g.k., 113.

¹⁸³Şerif, 1999, a.g.k., 114.

7- Hastalıkla ilgili kordon ve koruyucu tedbirlerin ve sâirenin son olay tarihinden itibaren, otuz gün geçinceye kadar korunması.”

Ahmet Şerif, hayvan hastalıklarının çiftçi üzerindeki etkisini de şu şekilde yorumlamaktadır:¹⁸⁴

“Hayvan hastalıkları, rençberin tek dayanağı olan hayvânları kırıp geçiriyor, bunu önlemek ile görevli baytarlar, böyle kolu bağlı, parasız, pulsuz, seyirci kalıyorlar. Hükümet dâireleri, yapacağını bilemiyorlar. Bütün bunlara karşı, merkez, Zirâat Nezâreti ne yapıyor? ...Herhâlde, gerçek, hayvan hastalıklarında karşı, bugün, hükümetin, hiçbir ciddi tedbir almadığıdır. Eğer Zirâat Nezâreti, her ne şekilde olursa olsun, istenilen ödeneği vermezse, hastalık, için için vilâyetin (Adana) her tarafına bulaşacak, hayvanları bitirecektir. İdârenin bu karışıklığının taşradaki etkilerini, şimdilik, açıklamak istemiyorum.”

Vilayetlere gerçekleştirdiği seyahatlere devam eden yazar, tarımsal üretimin en önemli koşulunun hayvanlar ve dolayısıyla bu konuda alınacak önlemler olduğunu belirtmişti. Dahası yazar, hükümetin atacağı adımlardan ziyade hastalıklar konusunda halkın eğitilmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Örneğin; Kars’a yaptığı seyahat esnasında birçok hayvanın telef edildiğine şahit olan Şerif, bu yöredeki halkın en fazla çektiği sıkıntının hayvan hastalıkları olduğunu gözlemlemiştir.¹⁸⁵

“Bir köyün kenârından geçiyorduk. Birdenbire, önümüze, bir çadır dikildi. Ben, bu çadırın ne için buraya kurulmuş olduğunu düşünürken, içinden elinde bir teneke bulunan, ihtiyâr bir köylü çıktı ve bizi yolumuzdan çevirdi. Elindeki tenekenin içinde kireç vardı. Bundan bir parça, altındaki hayvanın tırnağına sürdü. Bunun ne için olduğunu sordum; ‘mal kırımı var’ dedi. Birdenbire anlamını anlayamadım bu hareketi, bu bölgede sığır vebâsının hüküm sürmekte olduğunu hatırlayınca, anladım. Bu köylü, bir karantina gardiyanı idi. Bundan sonra çadırlar birbirini ta’kib etti. Gardiyanlardan soruşturarak, hastalığın hâlâ devam ettiğini ve her gün, sığır cinsi hayvanlardan, birçoğunun öldüğünü öğrendim...Bu seneki hastalık sebebiyle, köylülerin birçoğu hayvânsız kalmış, tarlasını sürememiştir.”

Bu durum hayvan hastalıklarının taşrada tarımsal üretimi azaltan en önemli etkenlerden biri olduğunu gözler önüne sermekteydi.

1.3.4. Üretim, Dağıtım ve Organizasyon Eksikliği

Tarımsal üretimin sürekliliğini sağlamak ve üretim hacmini yüksek tutmanın en önemli koşullarından biri de tarımsal teknolojik aletlerin üretim, dağıtım ve öğretim organizasyonlarını planlamaktır. Nüfusunun büyük bölümü kırsalda yaşayan, gelişmiş yol ağlarına sahip olmayan ve tarımsal üretimin başat ekonomik faktör olduğu Osmanlı

¹⁸⁴Şerif, 1999, a.g.k., 124.

¹⁸⁵Şerif, 1999, a.g.k., 170.

Devleti'nde bu ihtiyaç, çok daha açık bir şekilde kendini gösteriyordu. Osmanlı Devleti'nin üretim-dağıtım organizasyonunda en büyük eksiklik demiryoluydu. 19. yüzyıl, bütün dünyada kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasına sahne olmuştu. Dünya piyasasında ulaşım-dağıtım teknolojisinin yenilenmesi, ticari tarım anlayışını da geliştirmiştir. Tarımsal ürünlerin yüksek miktarda ve hızlı bir şekilde elde edilmesi, taşınması ve dağıtımını tarımsal gelişmenin ön şartlarından biriydi. Bu bağlamda Osmanlı tarımının gelişmesindeki önemli bir engel de taşıma imkânlarının azlığından, aletlerin yerlerine ulaştırılamamasından ileri geliyordu. Taşıma imkanlarının yetersiz kalması üretimi doğrudan olumsuz etkilediği gibi üretilen ürünlerin fiyatlarının da yükselmesine neden oluyordu.¹⁸⁶ Bu durum enflasyon üzerinde baskı yaparken Osmanlı piyasasını dalgalı hale getiriyordu.¹⁸⁷

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda taşıma işleri at ve deve gibi geleneksel yöntemlerle yapılmaktaydı. Ürünlerin at ve deve ile taşınıp pazarlara götürülmesi maliyeti artırmakta; üreticiyi de olumsuz etkilemekteydi. Bunun yanında bir de at veya öküz ile çekilen arabalar tercih edilmekteydi. Ayrıca bu arabaların taşıma kapasitesi daha yüksekti. Fakat bu arabaların da taşıma hızı düşük ve maliyeti yüksekti. Bu nedenle coğrafi koşulların uygun olduğu yerlerde nehir ya da deniz taşımacılığı tercih edilmekteydi. Deniz taşımacılığı ile daha çok hububat ürünlerinin taşındığı gözlemlenmişti. Özellikle hububat ürünlerinin sevkinin hızlı olması gerekliliği ve yüksek ağırlıklarla taşınması deniz ya da nehir yolu tercihini mümkün kılıyordu. 19. yüzyılda kıyı bölgelerde deniz taşımacılığı kullanılırken, iç bölgelerde de demiryolu kullanımı 1865'te başladı. Demiryolu, tarım ürünleri iç pazarının gelişmesine katkı sağladığı gibi dış pazarlara açılma imkânı da veriyordu. Fakat Rumeli'de demiryolu uzunluğu 1910 yılında 2553 kilometre iken, Anadolu'da 2371 kilometre idi.¹⁸⁸ Demiryollarının yapımının maliyetli olması ve demiryolu personelinin eksikliği nedeniyle çok gelişmemiş olup, tarımsal üretimi doğrudan etkilemişti. Bu durum iç bölgelerde yaşayan, üretim yapan halkın, yerel pazarlar dışında ürünlerini taşıyıp satamamasına neden olduğu gibi iç bölgelerin kapitalist piyasalardan uzak kalmasına neden olmuştu. Nitekim bu durum yerelliği arttırarak geçimlik ekonomiyi yani sınırlı üretimi teşvik

¹⁸⁶Güran, 1998, **a.g.k.**, 69-70.

¹⁸⁷Osmanlı Devleti'nde demiryolu hinterlandında yer alan bölgeler ile ulaşım ağının kısıtlı olduğu yerler arasındaki tarımsal üretim kaynaklı fiyat farkları için Bkz. G. Ökçün, K. Boratav, Ş. Pamuk (1985). Osmanlı Devleti'nde ücretler (1839-1913). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt:3. İstanbul: İletişim Yayınları, s.753-759.

¹⁸⁸Güran, 1998, **a.g.k.**, 71-73.

etmişti. Geçimlik ekonominin söz konusu dolaylı “teşviki” kırsalın durumunu daha içe kapanık ve geleneksel ilişkileri çözülmesi zor bir duruma sürüklemiştir. Bu içe kapanıklık hali, dış pazar ve piyasalardan uzak kalmış köylü ve küçük üreticiyi iç pazarın yerel tüccar tekellerine bağımlı hale getirerek durumu daha da kötüleştiriyordu. Bu nedenle tarımsal üretim konusunda Osmanlı Devleti’nin çözmesi gereken sorunların başında, köylü üreticileri pazarlara ulaştırabilecek dağıtım organizasyonu planlaması geliyordu.

Meşrutiyet’in ilanı ile ıslahat bekleyen bir diğer alan, taşıma yollarının eksikliğinin giderilmesi olacaktı. Bu nedenle “ziraî terakkî” meselesi, Meclis-i Mebusan’ın gündeminde güncelliğini korudu. Meclis-i Mebusan’da köylünün ulaşım-dağıtım eksikliği nedeniyle mağdur olduğu sık sık dile getirilecekti. Örneğin; Sivas Mebusu Dagavaryan hububat fiyatlarının köylü ile tüccar arasındaki eşitsizlik nedeniyle dalgalandığını ifade ediyordu. Buna göre hububat, tüccar tarafından üreticiden – köylüden 40-45 kuruşa alınırken, piyasada iki katı fiyata satılıyordu. Köylü, maliyetlerinin dahi bu fiyatı karşılamadığını bilmesine rağmen ürününün elinde kalmaması gerekçesiyle söz konusu fiyata razı oluyordu. Üstelik köylünün tüccar karşısındaki durumunu düzeltebilecek olan en önemli konulardan biri de ulaşım ağı yetersizliği idi. Bu sorunun çözülememesi nedeniyle mahsul ucuza gitmekteydi. Dagavaryan’ın ulaşım sorununu dile getirmesi üzerine, Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi, Osmanlı Devleti’nin bir tarım ülkesi olduğunu, tarımın ilerlemesi için, demiryolu ulaşımının mutlaka geliştirilmesi gerektiğini öne sürmekteydi.¹⁸⁹ Demiryolu yapımının artması ve “ziraî terakkinin” bu şekilde sağlanacağı düşüncesi 28 Aralık 1909 tarihindeki oturumda da dile getirildi. Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi; “Zahire çıkararak memalikin hemen kısmı âzamını dolaştım. Şüphesiz ki memleketimizin hayatı ziraatlemdir. Fakat bu kazıyye, bundan ibaret değildir. Bu mülkte şimendifer yapılmadıkça ziraatin terakkisi için bir yol bulunamaz.”¹⁹⁰ derken demiryolu eksikliğinin tarıma etkisini dile getirmişti.

Hiç kuşkusuz dağıtım organizasyonundaki eksiklik ve asayişin istenilen duruma getirilememesi, Türk çiftçisinin önemli sorunlarından idi. Nitekim 1910 yılında muhtaç durumda bulunan çiftçiye dağıtılmak üzere Rusya ve Romanya’dan Ankara’ya getirilen tohumluk bir vagon buğday, kontrolsüzlük ve asayişsizlik nedeniyle İstanbul’a götürülerek piyasada satışa sunulmuştur. İstanbul’da durumu farkedenden Ticaret ve Ziraat

¹⁸⁹MMZC, (5 Mayıs 1325). D:1, İ:1, C:3, s.519-524.

¹⁹⁰MMZC, (15 Kânunuevvel 1325). D:1, İ:1, C:3, s.385.

ve Sanayi Odası, Emniyet Umum Müdürlüğü'ne durumu bildirerek gerekli tahkikatın başlatılmasını sağlamıştı.¹⁹¹

1 Kasım 1911 tarihindeki oturumda gündem maddelerinden biri yine demiryolları-tarım ilişkisiydi. Sivas Mebusu Mustafa Ziya ve Kayseri Mebusu Hacı Kasım Efendilerin verdikleri taktir, önemli bir konuyu daha gündeme getiriyordu. Çiftçiler demiryolu eksikliğinin zararını fiyatların düşüşüyle yaşarken bunun üzerine bir de nakletmek istedikleri ürünlerin, demiryolu depolarında beklemek zorunda kalarak çürümesiyle zor durumda kalıyorlardı. Konuyla ilgili taktirde “biçare ahali ve rençberin” bir senelik mahsulünün ve mültezimin bütün ticaret sermayesini oluşturan milyonlarca kile buğday ve hububatın Anadolu demiryollarının istasyonlarında “çürümeye mahkum bir halde” bırakıldığı iddia ediliyordu. Ayrıca hükümetin konu ile ilgili resmi girişimlerinde de bir sonuç alınmadığı ileri sürülmüştü.¹⁹²

“Nafia Nezaretinden mezkûr Demiryolları Şirketi İdaresine tebligat icra edildi, bir semere görülemedi. Milyonlarca zehair çürüyerek mahvoldu. Bu senede yine bu felâket devam ediyor. Anadolu halkını istifadeden maişet ve menfaatten mahrum eden bu gibi bir halin tevlit etmekte bulunduğu mazarrat yalnız ahaliye münhasır olmayıp, Hazine-i Devlet de bundan mutazarrır olacağı şüphesizdir...”

Söz konusu taktir Meclis-i Mebusan'da tartışılmış ve kabul edilerek Nafia Nezareti'nden bir açıklama istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin nakliye araçlarının yetersizliği, Hüseyin Kazım'ın yayınladığı makalede de dile getirilmişti. Osmanlı tarımının “geçimlik ekonomik ziraât üretimden piyasa üretimine” geçmesinin sağlanamamasının nedeni olarak vasıtalarının yetersizliğine vurgu yapmıştı;¹⁹³

“...madenlerimizi bir türlü ucuza mal edemiyoruz ve oradan (dışarıdan) Vuku bulan nakliyeeye karşı temini rekabetten aciz bulunuyoruz... yine bunun gibi Amasya'dan, Samsun'a sevk olunan unlar Marsilya'dan Karadeniz sahillerine getirilen unlardan daha pahalı oluyor... hele iç bölgelerden sahilleri hemen hiçbir şey getirilemiyor. Çünkü yol yok; olan yerlerde de nakliye masrafı tahammül edilemez derecededir.”

Yolların yetersizliği, demiryolu ve diğer vasıta eksikliği, bazı tarımsal ürünlerin ithal edilmesine yol açmaktaydı. Ayrıca çiftçinin de maliyeti pahalı olan üretim

¹⁹¹CDA. DH. MUİ. (1910). D. No: 1-8, B. No: 12. Söz konusu tahkikatta Ankara'dan yasadışı bir şekilde İstanbul Beyoğlu'na getirilen tohumluk buğdayın, Galata Hubar Han'ında gayrimüslim komisyoncular tarafından piyasaya sürüldüğü belirtilmiştir. Bu kişiler şunlardır; Kara Havi Efendi, Simar Rogos, Topaloğlu Vasilaki, Abbasoğlu Yuvanaki.

¹⁹²MMZC, (19 Teşrin evvel 1327). D:1, İ:4, C:1, s.205.

¹⁹³Hüseyin Kâzım (21 Eylül 1908). Ziraatın ihtiyaçları. *Tanin*, no:65, s.3-5.

faaliyetine katılmamasına neden oluyordu. Türk çiftçisi taşıma maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle ithal ürünlerle rekabet edemez duruma gelmişti. Hububat üretiminin yüksek olduğu Sivas vilayetinde üretilen mahsulün, Karadeniz limanına taşıyacak vasıtalarından mahrum olunması nedeniyle elde kalması Türk çiftçisinin durumunu göz önüne sermekteydi.¹⁹⁴ Meşrutiyet'in ilanından itibaren en fazla tartışılabilen meselelerden biri olan tarımın geliştirilmesi, Meşrutiyet'in ilanından yıllar geçmesine rağmen birçok sorunun aşılabilmesi nedeniyle güncelliğini korumuştur. Tarımsal gelişimin sağlanamamasının nedenleri ortada iken atılması gereken adımlarda gösterilen yavaşlık, kırsalın durumunu daha da ağırlaştırıyordu. Gelinecek noktada bir "ziraat memleketi" olan Osmanlı Devleti'nin Avrupa ekonomileriyle rekabet edecek durumdan hayli uzak kaldığı görülmüştür. Devletin Avrupa pazarı tarafından yalnızca hammadde kaynağı olarak görülmesi durumu bir türlü aşılamıyordu. Meşrutiyet idarecileri bu olumsuz tabloya, dönem boyunca bazı önlemler alarak etkide bulunmaya çalışsa da tarımsal üretim hiçbir zaman istenilen noktaya ulaştırılamamıştı.

1.3.5.Çiftçinin Tohumluk İhtiyacı

Üretimin sürekliliğinin sağlanması devletin çiftçinin tohumluk ihtiyacını karşılamasına bağlıydı. Anadolu çiftçisi, üretim konusunda yaşadığı sıkıntıların, bir benzerini tohumluk tedariği konusunda yaşıyordu. Eskişehir'e giderek gözlemlerde bulunan Ahmet Şerif, halkın tohumluk ihtiyacını gözler önüne seriyordu.¹⁹⁵

"Eskişehir Kazası, ihtiyâç sahiplerine dağıtılmak üzere gönderilen, kırk bin kile tohumluk buğday, epeyce süreden beri gelecek emre göre hareket edilmek bahanesiyle bekletiliyor. Başlangıçta bu mesele, köylüyü son derece sevindirmiş iken, daha sonra dağıtımın Ziraat Bankası aracılığıyla yapılması ve tohumluk alabilmek için bankaya ilişkisi olanların borçlarını ödemesi ve bankaya te'minaât vermek gibi ağır şartların konulması çiftçilere üzüntüye ve ümitsizliğe düşürmüştür. Köylü hükümetten başka türlü yardım beklerken, yine banka ile karşı karşıya kaldığını görüp tohumluğu almaktan vazgeçenler pek çoktur. İşin en garib yönü, iyi ürün alınması için, Kasım'a kadar ekilmesi lazım olduğu söylenen Bu cins tohumluğun, halen dağıtılmaması"

idi. Pasajdan anlaşıldığına göre köylüler tohum alabilmek için uzun yol katetmek zorundaydılar fakat Ziraat Bankası'nın tohum dağıtımını için emir gelmesini beklediğini ifade etmesi devlet-köylü arasındaki ilişkinin bozulmasına bir işaret gibidir. Çiftçinin

¹⁹⁴Doktor Dagavaryan (29 Kasım 1909). Sivas vilayetinde vesait nakliyesinin ehemmiyeti. *Tanin*, no:446, s.1.

¹⁹⁵Şerif, 1999, a.g.k., 58-59.

tarımsal sorunları ile ilgili hemen her konuda yetersiz kalan idare, tohumluk ihtiyacının karşılanması konusunda da köylüyü, kendi başının çaresine bakmaya terk etmişti. Köylü söz konusu ihtiyacını ya tefeciden sağlıyor ya da elindeki ürünün çok az bir miktarını tohumluk olarak ayırdığı için üretim miktarını düşürüyordu. Bu durum çiftçinin idareye olan güvenini sarsıyordu. Halkın tohumluk ihtiyacı, Ziraat Bankası'na borcu olan çiftçiler borçlarını vermedikçe karşılanmıyordu. Banka, borcu nedeniyle tohumluk ihtiyacını karşılayamayan köylüleri bir de borç faizi ile karşı karşıya bırakıyordu.

Ahmet Şerif, Beypazarı'na olan gezisi sırasında da aynı durumun yaşandığını belirtmekteydi. Tohumluk buğday köylülerin Ziraat Bankası'na olan borçları nedeniyle dağıtılmamakta ve tren istasyonunda bekletildiğini acı bir şekilde yazmaktaydı:¹⁹⁶

“Kazâ adına gönderilen dört bin kile tohumluk buğday, on dört saat uzaklıkta olan Sarıköy İstasyonu'nda bulunuyor. Fakat, bunun bin sekiz yüz kilesi, çeşitli şekillerde, merkeze getirilmiş, başvuran ihtiyaç sahiplerine dağıtım yapılıyor. Tohumluk meselesinde, hükümetin verdiği emirden, Ziraat Bankası'nın haberdâr olmaması, hatta, birbirlerinin tam anlamıyla aksî emirler verilmesi gibi, garîblikler de görülüyor. Zirâat Bankası'na gelen bir telgrafta, geçmiş yıllarda, bir taksit borcu olanlara, bişey denilmeyip, fakat çok ilişkisi olanların, hesabı kesilmedikçe, kendilerine tohumluk verilmemesi bildiriliyor. Anlaşılmaz muammâlar”

Anadolu köylüsü, tohumluk bulamadığı için ağa ve eşrafa başvurmak zorunda kalıyordu. Gittikçe ağırlaşan durum karşısında hükümet, 1909 yılında köylüye tohum dağıtımını yaptı. Bu dağıtım doğal olarak ağa-eşraf kesiminin tepkisini çekti. Köylülerin tohum konusunda ağa-eşrafa muhtaç hale gelmesi üretim maliyetlerine yeni bir yük getirirken, köylü, tohum ihtiyacını karşılayan ağa-eşrafa ürününü satarken de muhtaç hale geliyordu. Tohum ihtiyacını karşılayan ağaya istediği fiyattan ürün satmadığı takdirde köylü, bir sonraki yıl tohum tedarik edememekteydi. Öyle anlaşılıyor ki hükümet, köylüyü, tarım için hayati bir önemde olan tohum konusunda ağa-eşrafın insafına terk etmişti. Nallıhan'dan geçerken izlenimlerini aktaran Ahmet Şerif, ağaların köylülere hükümetin dağıtacağı tohumların “kötü ve pahalı” dedikodusunu yaydığını söylemekteydi;¹⁹⁷

“Bu sene çiftçilere hükümet tohumluk da artması sebebiyle, öteden beri köylüleri istedikleri gibi soymaya çalışan ağalar, efendiler, mültezimler, kuşkulandılar. İşte köylünün söylediği rivâyetler, tohumluğun kötü ve pahalı olduğu hakkındaki sözler, hep bu adamlar tarafından hırs ve çıkar yüzünden yayılmış ve halk üzerinde epeyce kötü etkisi olmuştur.”

¹⁹⁶Şerif, 1999, a.g.k., 84.

¹⁹⁷Şerif, 1999, a.g.k., 92.

Meclis-i Mebusan'da da köylünün, tohumluk ihtiyacı sık sık gündeme getirilmiştir. Hatta halkın tohumluk ihtiyacı için yüz bin liralık yardımın gönderilmesinin kararlaştırılmasına rağmen bu paranın gönderilmemesi hakkında soru önergesi de verilmişti. Memleketin “Ziraat Memleketi” olduğu vurgusunu yapan Selanik Mebusu Mehmet Cavit Bey, kararlaştırılan tohumluk yardımı parasının gönderilmesinin aciliyeti üzerinde durmuştu.¹⁹⁸ 26 Temmuz 1909 tarihli oturumda da tohumluk ihtiyacı olan bölgelere para yardımı yapılması üzerine bir önerge verilmiştir. Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, bu paranın en fazla nerelerde ihtiyaç duyulduğunun bilinmemesi nedeniyle bütçeden böyle bir yardım yapılmaması gerektiğini ifade etmişti. Bunun üzerine İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit, ekim zamanı geçmeden yardımın hükümet tarafından tespit edilerek gönderilmesi gerektiğini söylemişti.¹⁹⁹

Tanin gazetesinde çıkan yazılarda; Anadolu'da yaşanan kuraklık nedeniyle halkın elinde tohumluk kalmadığı ve hükümetin bunu dikkate alarak ihtiyaç duyulan vilayetlere tohum göndermesi istenmişti. Ayrıca yazılarda tohumluk olmayan bölgelerde zahire fiyatlarının da bu durumdan etkilendiği ve yüksek olduğu bilgisi verilmekteydi.²⁰⁰

“Anadolu'nun Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Mumeratü'l- Aziz, Adana, Halep ve daha birçok vilayetlerinde geçen yaz mevsimi çok sıcak geçmiş şiddetli kuraklığın tesiri ile erbab-ı ziraatin ellerinde yiyecekleri kalmadığı gibi, tohumluk namına da bir şeyleri kalmamıştır. Mali durumları da dışarıdan tohumluk tedarik etmelerine elverişli değildir. Bu yerlerde ki zahirenin fiyatı bu nedenle çok yüksektir ve çiftçilere hükümetçe şimdiden tohumluk verilmesi yoluna gidilmezse... Anadolu'nun pek çok yerlerinde dehşetli bir kıtlık hüküm sürecek, ahalinin şiddetli bir sefaletini ve huzurlarının da ziyadesiyle kaçacağını bu nedenle bu gibi durumlara meydan verilmemek ve öngörülen felaketin şimdiden önünü almak için asla ertelemeye mahal bırakmayarak söz edilen vilayetlere ihtiyaçları kadar tohumlukların tedarik edilmesi ve dağıtılması zorunludur... Nezaretçe bunun dikkate alınacağından şüphe yoktur.”

Tohum ihtiyacının yanında, tohumların kalitesinin önemi de Tanin yazarı Hüseyin Kazım tarafından dile getirilmişti. Hüseyin Kazım, köylülerden alınarak una dönüştürülen buğdayın, “guletan” yönünden zayıf olduğunu itiraf eden mültezimlerin bu durumu açıklarken kullandıkları ifadeleri aktarmıştır: “... köylülerden aldığımız buğdayın rengi esmerdir, içinde birçok çavdar karışımı vardır. Fakat elde başka buğday yok. Böyle senelerce tohumlar değiştirilmeyecek olursa buğday yavaş yavaş çavdara

¹⁹⁸MMZC, (6 Mayıs 1325). D:1, İ:1, C:3, s.541.

¹⁹⁹MMZC, (13 Temmuz 1325). D:1, İ:1, C:5, s.508.

²⁰⁰(14 Kasım 1324). Çiftçilere tohumluk. *Tanin*, no:104, s.4.

döner.” Ayrıca Hüseyin Kazım, mültezimlerin buğday-çavdar dönüşümü ile ilgili bilgisiz olduklarını, hiçbir bilimsel temele dayanmayan bu dönüşüm iddiasını, köylünün ve mültezimlerin ziraî bilgisizliğini ortaya koyarcasına şu şekilde aktarır; “...buğdayın, çavdara ve çavdarın buğdaya dönmeyeceğini ve filhakika tohumlar ara-sıra değiştirilmez ve kalbur makinelerinden geçirilmezse seneden seneye kuvvetten düşen zayıf ve cılız buğday tohumlarının daha müsait şerait bulan çavdarlarla rekabet edemeyeceğini, söyledim...”²⁰¹

Hüseyin Cahit de hükümetin, köylünün en önemli ihtiyacı olan tohumluk dağıtımını geciktirmesini şu sözlerle eleştirmiştir:²⁰²

“Eğer 11 Temmuz’dan sonra teşkil eden hükümet hakikaten bir Meşrutiyet hükümeti olsaydı, reis-i idâreye gelenler menafi-i millet ve vatani biraz düşünseydi, muhtacın zürrâyâ tohumluk dağıtılmasına vaktinde teşebbüs ederlerdi. Bizde bu müsait ahval-i ziraîye sayesinde, bugün köylülerimizin yüzünü gülmüş ellerini biraz para geçmiş görürdük. Fakat hükümet ihtiyaç sahibi zürraya tohumluk dağıtılmasını aklına getirmedeği gibi, bu konuda Anadolu Şimendifer Kumpanyası Müdüriyeti tarafından Vuku bulan teklifata da bir ehemmiyet vermeyerek vakit kaybetmiş, nihayet Meclis-i Mebusan’ın sevk ve tazikî icra-i tesir etmiş biçare köylüler için bir şey yapılmak lüzumu teslim olunabilmişti.

Gerek Meclis-i Mebusan’da tartışmalar yaşanması gerekse gazetelerin tarım ile ilgili makalelere yer vermesi sonucu hükümet, Ziraat Bankası ile bir milyon liralık borçlanma anlaşması imzalamıştır. Bu bir milyon liralık borçlanma çiftçilere tohumluk dağıtımında kullanılacaktı.²⁰³ Hükümetin, Ziraat Bankası’nın desteğiyle yapacağı söz konusu yardımın tohumluk ihtiyacından başka bir nedeni daha vardı. 1909 yılında yardım kararı verildiğinde hasat zamanına gelinmişti. (1909 Ağustos ayı) Hem Mebusların ifadeleri hem de vilayetlerden başkente çekilen telgraflar, büyük bir kuraklığın yaşandığını gösteriyordu. Nitekim Sadrazamlıktan, Maliye ve Ticaret Nezaretî’ne gönderilen tezkirede köylünün kuraklık nedeniyle içinde bulunduğu durum açıklanmış ve acilen yardım edilmesi istenmişti:

“ekser zürrâ’ın bu yıl istikraz ve istifadeden mahrûm ve zirâ’attan ‘âciz kalmaları gibi mezâhir ve müşkilatı intac edeceğinden bu sene istikrazına lüzüm görünen mebalîğın verilmesi... bu sene memalik-i Osmaniye’nin birçok mahallerinde kılet-i baran sebebiyle mahsülâtın derece-i kâfiyede bulunmamasından dolayı fukarâ-yı zürrâ’a tohumluk ve yemeklik itâsıyla mu’âvenet-i ‘âcilede bulunmak için ne bâliğ-i lazımenin istikrâzen tedâriki...”

²⁰¹Hüseyin Kâzım (10 Ocak 1909). Ziraatte en mühim mesele. *Tanin*. no:159, s.3-4.

²⁰²Hüseyin Cahit (7 Temmuz 1909). Köylülerimizi düşünelim. *Tanin*. no:304, s.1.

²⁰³(3 Eylül 1909). Zürrâ’ bir milyon lira. *Tanin*. no:361, s.1.

Görüldüğü üzere çiftçiler tohumluk ihtiyacının yanında yemeklik buğday konusunda da sorun yaşamaktadırlar. Dahası hükümet, bu yardımın gecikmesi halinde bir sonraki yıl, daha büyük sorunlarla karşılaşacağını bilincindeydi. Bu nedenle yardımın derhal başlatılması ve bir buçuk ay sürede tüm dağıtımların gerçekleşmesini hedeflemekteydi. Bundan başka Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, kuraklık nedeniyle ziraî ürünlerde meydana gelecek karaborsa ve spekülasyon hareketlenmeler konusunda Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bir mazbata göndererek önemli uyarılarda bulunmuştur. Özellikle tüccar kesiminde fırsatçılık yaratacak durumların önlenmesi için ilgili Nezaret'in Ziraat Bankası'ndan yapacağı borçlanma miktarının bir milyon daha artırılmasını şiddetle önermiştir. Anadolu ve Rumeli'deki fakir çiftçilerin, meşrutiyetten bu konuda büyük beklentileri olduğunu da ekleyen Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası tespitlerini şöyle sıralamıştı:

“...Rumeli ve Anadolu vilâyâtında gerek kuraklık gerek fakr-u zaruret neticesi olarak sene-i âtiyyede umumi bir kıtlık olması muhakkak bulunduğu cihetle... efkâr-ı umumi ve tüccaranda bir cereyan uyanmaması için Ziraat Bankası tarafından edilecek mu'âvenet külliyyen gayr-i kâfi bulunduğundan... Memâlik-i Osmaniye'nin zirâ'atdan başka hiçbir şey ile medâr-ı tayini bulunmadığı cihetle... Ziraat Bankası tarafından verilecek meblağa zammiyeten lâ-akl bir milyon liranın dere ve ilave kalınması...”

Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın artırma talebine karşılık Ziraat Bankası, bunun mümkün olmadığını belirten yazıyı hükümete iletmişti. Fakat 26 Ağustos 1909'da söz konusu yardımın bir milyon lira artırılmasına ve bunun köylüye dağıtılmasına karar verilmişti.²⁰⁴

Ziraat Bankası'ndan alınan bir milyon liralık paranın yalnızca tohumluk alımı için kullanılacak olması ve bu konu ile ilgili Maliye Nazırı Cavit Bey'in görevlendirilmesi önemli bir adım olarak görülmekteydi.²⁰⁵ Fakat tohum ihtiyacının yine Bulgaristan, Romanya ve Rusya'dan ithal edilerek karşılanacak olması Osmanlı Devleti'nin dışa bağımlılığını gözler önüne sermekteydi. Rumeli için Romanya'dan “kıızılca buğdayı” alınması kararlaştırıldığı, Tanin'de çıkan haberlerden anlaşılmaktaydı.²⁰⁶ Alınan tohumların ilki de Edirne'ye gönderilmişti.²⁰⁷

1.4. Tarımsal Yapının Geliştirilmesine Yönelik Öneriler

²⁰⁴CDA. BEO. (1909). D. No:3633. B. No:272470.

²⁰⁵(6 Eylül 1909). Zürrâ' tohumluk. *Tanin*, no:364, s.1.

²⁰⁶(11 Eylül 1909). Köylülerin yüzü gülecek. *Tanin*. no:369, s.1.

²⁰⁷(17 Eylül 1909). Köylüler için. *Tanin*. no:375, s.1.

Tanzimat'ın ilanından itibaren iktisadi faaliyetlerin önemli bir alanını kaplayan tarıma yönelik sosyal ve idari reform fikirleri öne sürülmüştü. İktisadi kalkınmanın ancak ziraî üretimle mümkün olabileceği fikrine sahip aydınlar Osmanlı Devleti'nin bir tarım ülkesi olması ön koşulundan yola çıkıyordu. Ülkenin mevcut tarımsal kapasitesi, diğer ekonomik faaliyet alanlarından daha çok gelecek vaat ediyordu. Devletin kırsal nüfus yoğunluğu, ziraî iktisatın geliştirilmesine yönelik fikirlerin bir diğer meşru ayağıydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığının yaralarını ancak tarımsal gelişimi istikrarlı bir hale getirerek sarabileceği düşünülüyordu. Avrupa piyasaları ile aradaki büyük mali fark ise tarımsal üretimin; “piyasa için üretim” haline getirilebildiği oranda kapanabileceğine inanılmıştı. Tanzimat dönemi, ülkede göreceli bir fikir hareketi dönemini de beraberinde getirmişti. Gelişen bürokratik aygıtlar, ülkenin ihtiyaç duyduğu reformları yukarıdan aşağıya yayma konusunda önemli bir misyon yüklenmişti. Nitekim tarımsal reformların planlanması amacıyla, 1838 yılında Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak Ziraat ve Sanayi Meclisi kuruldu. Meclisin amacı, tarımsal üretimin artırılması ve teşvik edilmesine yönelik politikalar geliştirmektir. Ayrıca tarımsal politikaların belirlenmesinin yanında bir diğer amaç; çiftçinin üretim alanlarını genişleterek alet-edevat modernleşmesini sağlamak, üretimi ve buna bağlı olarak kalkınmayı sağlamaktır.²⁰⁸ Nitekim Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin yanında 1843 yılında da Maliye Nezareti'ne bağlı olarak Ziraat Meclisi kurulmuştur.

II. Abdülhamit döneminde de tarımsal reform çalışmaları devam etti. Osmanlı Devleti'nin “askeri ve endüstriyel”²⁰⁹ üstünlüklere sahip olamaması, tarımsal reformun, ileride “sanayileşmenin temelini” oluşturacağı düşüncesiyle ön planda tutulmasına yol açtı. ²¹⁰ Tarım reformunun sanayileşmeye öncü olacağı görüşü II. Meşrutiyet dönemi hükümetlerinde de devam etmişti. II. Meşrutiyet döneminin ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey tarafından bu görüş ısrarla dile getirilmiştir. O'na göre; “bilimsel yöntemlerle tarımda verim arttırılarak ülke servet ve refaha kavuşabilir. Osmanlı Devleti tarıma, özellikle dış ticaret metası tarımsal ürünlere ağırlık vermeliydi. Sanayi ise, bu gelişim sürecinde “kendi kendine” doğacaktı.”²¹¹ Bu dönemde iktisadi politika konusunda kalem oynatan diğer önemli aydınlar Sakızlı Ohannes Efendi ve Portakal Mikail Paşa'dır.

²⁰⁸T. Güran (2013). *19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.47-54.

²⁰⁹Quatert, 2008, **a.g.k.**, 44-45.

²¹⁰Quatert, 2008, **a.g.k.**, 46.

²¹¹Z. Toprak (1985). II. Meşrutiyet döneminde iktisadî düşünce. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt:3. İstanbul: İletişim Yayınları, s.636.

Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye’de iktisat dersleri veren Sakızlı Ohannes Efendi ve Mihail Portakal Paşa 19. yüzyıl iktisadi kavramlarının Osmanlı Devleti’nde açıklık getirilmesine önemli katkılar sağlamışlardı. Tarım ve sanayiye uzlaştırma yönündeki fikirlerinden ziyade dış ticaret serbestisi konusunda da önemli olgular ortaya koymuşlardı. Ohannes Efendi’nin “İlm-i Servet-i Milel” adlı kitabında savunduğu söz konusu görüşleri uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştu.²¹² Nitekim bu dönemde çıkmaya başlayan Dersaadet Ticaret Odası gazetesinde, tarımsal üretimin artırılarak ileride ticaret ve sanayinin de geliştirilebileceği bir ortamın doğacağına yönelik görüşler sık sık dile getirilmişti.²¹³

Osmanlı Devleti, Avrupa iktisadının sanayi ve askeri gücü karşısında iktisadi bağımlılığını azaltmak için tarımsal üretimi arttırmak çabaları içindeydi. Bu nedenle 1892’de Halkalı Ziraat Mektebi açılmış, 1880-1888 yılları arasında ise sekiz Osmanlı ziraat uzmanı, eğitim için Fransa’ya gönderilmişti. 1863’te çiftçilere kredi sağlamak amacıyla sonradan Ziraat Bankası’na dönüşecek olan “Memleket Sandıkları” kurulmuş, tarımda makineleşme hızlandırılmaya çalışılmış ve alet-edevat teknolojisi takip edilmeye başlanmıştı. Fakat 1881’de Duyun-u Umumiye’nin kurulması ile tarımsal gelirlerin birçoğu, borçlar karşılığında bu idareye aktarılmış ve zamanla devletin Avrupa ülkelerine bağımlı hale gelmesi daha da artmıştı.²¹⁴ Bu bağımlılık ilişkisi sanayileşmeyi zaten halihazırda mümkün kılmazken tarımsal gelişmeye de sekte vurmuştu.

II Meşrutiyet’in ilanı ile kurulan yeni yönetim de özellikle mebuslar her fırsatta tarımsal kalkınmanın önemini vurgulamıştı. Fakat bu dönemde Osmanlı borçlarının ödenmesinde yaşanan sıkıntılar ve iktisadi buhranın daha da artması sonucu her alanda olduğu gibi tarımsal kalkınma alanını da etkilemişti. Özellikle 1881 yılında kurulan Duyun-u Umumiye İdaresi 1881-1914 yılları arasında devlet gelirlerinin dörtte biri ile üçte biri kadarını elinde bulunduruyordu. Hatta 1907 yılında, dış borçların faiz ödemeleri Osmanlı Devleti ihracat gelirlerinin yüzde otuzuna el koyma düzeyine kadar yükselmişti. Dolayısıyla II. Meşrutiyet’in ilanı ile hükümetler “istibdat devri” borçlarıyla karşı karşıya kalmıştı.²¹⁵ Meclis-i Mebusan’ın açılışının ilk günlerinden itibaren gerek verilen soru önergeleri gerekse yapılan tartışmalar, tarımsal gelişme için neler yapılması gerektiği konusunda önemli uyarı ve öneriler içeriyordu. Devletin verimli topraklara sahip olduğu

²¹²Mardin, 1985, a.g.k., 630.

²¹³Toprak, 1985, a.g.k., 639

²¹⁴Quatert, 2008, a.g.k., 94-247.

²¹⁵Kasaba, 1993, a.g.k., .91-95.

vurgulanarak, tarımsal gelişme için tarım teknolojilerinin yaygınlaşması önerilmişti. Drama Mebusu Rıza Bey Ziraat Bankası'nı sert bir şekilde eleştirmişti. Rıza Bey bankanın özellikle çiftçiye kredi verme konusundaki politikalarını ve uygulamadaki başarısızlığını öne sürmüştü. O'na göre köylünün ihtiyaçlarının daha iyi giderilmesi için bu bankanın yerine Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası adıyla yeni bir banka kurulmalıydı. Rıza Bey, Meclis-i Mebusan'da sunduğu önergede Osmanlı İttihat ve Terakki Bankasının amacının, daha organize ve üretim odaklı bir kurum olması gerektiğini vurgulamıştı.²¹⁶

“Mileli mütemeddinenin şâhrânı terakkide sâiki yegânesi, milli bankaların tesisiyle serveti milliye'nin tevhit ve tenmiyesi gibi bir teşebbüsü umumiye müstenit olup, bilhassa Fransa milli bankasının suret ve zamanı teşekkülü ile milyarlarca balığ olan sermayesinin bugünkü derecesi azameti istatistiklerin tettebbuu ile mübtenidir... Memaliki vesâii Osmaniyenin menabii servetinden en ehemmiyetlisi, en azametlisi ziraat ve haraset olduğuna göre, usulü cedidei ziraatin kabul ve tamimi her tarafta turuk ve maabirin inşa ve ikmalıyla vesaiti nakliyesinin teksir ve tevsii gibi esbabı tekemmül ve terakkinin az zaman zarfında sâha zîbi husul olmasına mütevakkıftır. Bu babda sarf mesaiden geri durulmamakla beraber, şimdiden Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası namıyla milli bir müessesesi maliyenin vücuda getirilmesi ve ziraate irtibatı kâmilî nazarı dikkate alınarak..”

Zira halihazırda çiftçilere destek sağlama amacıyla kurulmuş Ziraat Bankası'nın da istenen ivmeyi yakalayamadığı sık sık gündeme getirilmişti. Tarımsal gelişme ve ilerlemenin nasıl sağlanacağı konusunda fikir sunan bir başka Mebus da Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan'dı. O, “Ziraatin ilerlemesi nasıl sağlanmalı?” sorusuna maddelerle cevap vermişti:²¹⁷

- 1- Demiryolu inşa edilerek bütün Anadolu'ya iletişim araçları sağlanmalıdır.
- 2- Dicle, Fırat nehirleri ile Kızılırmak Yeşilirmak ve Ceyhan nehirleri ıslah edilip dolaşıma, ticaret gemilerini açılmalıdır.
- 3- Demiryolu hatları ve nehirlerinin ıslahı ile çiftçi mahsulünü istediği yere ulaştırmalı, çiftçi mültezim veya tüccara muhtaç bırakılmamalıdır.
- 4- Bataklıklar kurutulup ağaçlandırılarak sıtma hastalığı engellenmelidir.
- 5- Kurak ve kumlu bölgelerinden yararlandırılarak ova ve vadi gibi geniş araziler sulama kanalı yardımıyla ekilebilir hale getirilmelidir. Elde edilen ürünler için birer ziraat ambarı kurulmalıdır.
- 6- Ziraat memur ve müfettiş atamalarında liyakat esas tutulmalı, memurlar görevlerini eksiksiz yerine getirerek, rüşvet almalarının önüne geçilmelidir.

²¹⁶MMZC (1 Mart 1909). D:1, İ:1, C:1, s.101-102.

²¹⁷MMZC (18 Mayıs 1909). D:1, İ:1, C:3, s.521-522.

7- Ziraat Bankası'nın verdiği borçların faiz oranı indirilmelidir. Bankanın sermayesi çiftçi için kullanılmalıdır.

8- Ormanlar ıslah edilmelidir.”

Kastamonu Mebusu Ahmet Şükrü Efendi ise Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nin bütçe görüşmeleri esnasında tarımın Osmanlı Devleti için önemine vurgu yaparak tarımsal gelişim için önce köylünün güvenliğinin sağlanması, ardından asayişin temin edilmesi gerektiğini belirtmişti.²¹⁸

“Malûmâileridir ki, Osmanlı hükümetinin en mühim nezaretlerinden birisi bu nezarettir... Çünkü Osmanlıların hayatı, serveti ancak orman, ziraat ve madencilik ile olacaktır... Eğer emniyet ve asayiş memleketimizde muhafaza edilmese, hiçbir vakitte ziraat terakki edemez... Şimdi Elcezire kıtasında bir fellâhı ele alalım, o büyük bir kısmını ekmiş, biçmiş, nihayet kemâle erdiği vakit de arabandan 5-6 kişi gelir, ağzına bir tokat vurur, ektiği şeyi alır gider. Bu fellâh nasıl ziraata meraklı olur da çalışır. Tabî o da başkasının ağzına tokat vurup başkasının ektiği şeyi alacak. En ziyade memleketimize lâzım olan asayiş dahilidir... İşte bunlara dikkat etmeli ki rençber de kendi halinde ferih ve fahur yaşasın. Sonra ziraata tamamiyle merak etsin ve terakki ettirsin.”

Bütçe tartışmaları esnasında söz alan Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Mavrokordato Efendi de “ziraatin ilerlemesine” dair tedbirleri dört kısma ayırmıştı:²¹⁹ “1- Fen ve usulü cedide dairesinde ziraat, 2- İtibar-ı Ziraat, 3- Asayiş, 4- Münakalât (ulaştırma).”

Ziraat Nezareti bütçesinin yetersizliğini eleştiren Doktor Dağaveryan, memleketin en fazla gelir kaynağını oluşturan çiftçilere verilen bütçenin çok az olduğunu, tarımsal ilerlemenin bu şekilde gerçekleşmeyeceğini iddia etmişti:²²⁰

“Efendiler şu yedimizde bulunan Orman Ziraat ve Maadin Nezaretinin bütçesin de bizden 48 milyon kuruş istemektedirler. Bu meblağın yalnız 1 milyonu sanayi mektebine ait olduğundan tabî onu çıkarmak mecburiyetindeyiz. Zira, o mektep nafiaya geçmiştir. Geri kalan yalnız 47 milyon kuruştur. Bu 47 milyon kuruş ziraata, maadine, ormanları aittir, Eğer, ait olan mebalîği taksim edersek, ondan görünüyor ki, yalnız 6 milyon maadine, 20 milyon ormanlara ve 21 milyon da yani yalnız 200 bin lira da ziraata aittir. Efendiler, başka vakit zatîalilerine gösterdiğim gibi 28 milyon varidatı olan bir memleketin 22 milyonunu veren, yani varidatının yüzde 78'ini veren zürraa biz yalnız 200 bin lira veriyoruz. Eğer hasılatı safiye üzerine hesap edersek, başka vakit sizlere gösterdiğim veçhile, zürraa kendi hasılatı sarfiyesinin yüzde 45'ten 60'ına kadar vermektedir ve bu biçarelere biz yalnız (2) yüz bin lira veriyoruz ve kendi hasılatlarının yüzde birkaçını verenlere bundan çok fazla yüzde 10-

²¹⁸MMZC (29 Nisan 1911). D:1, İ:3, C:6, s.3-6.

²¹⁹MMZC (29 Nisan 1911). D:1, İ:3, C:6, s.6.

²²⁰MMZC (29 Nisan 1911). D:1, İ:3, C:6, s.11.

20 vermekteyiz. Bu haksızlık devam ederse bizim tabî memleketimiz ziraat memleketi olduğundan, ziraattan ne bekleyeceksek onların hiçbirini elde edemeyeceksiniz.”

Yukarıdaki pasaj Osmanlı Devleti’nde gelirin yüzde 60’ını tarım sektörünün sağlamasına rağmen çiftçilere gerekli önemin verilmediğini göstermekteydi. 1 Mayıs 1911 tarihli oturumda da Mehmet Emin Bey de şu sözlerle seslenmektedir: “Taşra ziraatinin terakkisi evvelâ asayişe, saniyen yollara muhtaçtır. Bu iki cihet temin edilmedikçe bin tane memur göndersek ve ahali de çalışarak mahsul yetiştirirse, bunu sarf edecek yer bulamaz.”²²¹

Tarımsal gelişim için yapılması gerekenler konusunda Tanin gazetesinde de sık sık makaleler yayınlanmaktaydı. Özellikle bu konu ile ilgili Hüseyin Kazım köylerde alet-edevat eksikliğinin giderilmesi gerektiği ve tarımsal gelişim için tarım eğitiminin köylerden başlayarak verilmesi gerektiği üzerinde durmaktaydı.²²²

“Anadolu’nun bir hayli yerlerini dolaştım, her gittiğim yerde çiftlik sahipleriyle, köylülerle görüştüm; bunların arasında bir tarlanın ne için işlendiğini, işlenmiş bir toprağa düşmüş bir tohumun yeşermesi ve büyümesi için ne gibi şartlar bulabileceğini beyan ve hasılanın her sene topraktan aldığı unsurların bir kısmını yine toprağa idame edebilmek için bırakmasını tarlaları gelişigüzel bir iki defa sürüp boşuna bırakmanın kâfi olamayacağını anlayan bir adama, ne çiftlik sahiplerinden ne köylüler arasından rastlamadım...”

Tanin’e göre tarımsal gelişmesinin önündeki en önemli engel Ziraat Nezaretine ayrılan bütçenin azlığıydı. “Bu da başlıca tahsisatın eksikliğinden yani diğer hükümetlerde olduğu üzere terakki ziraat namına bir bütçe tertip ve uygulanmamasından başka bir sebebe rastlanmaz.”²²³

Tanin yazarlarından Salih Keramet, ziraat gelişimin ortak katılımcılık ve modern şirketleşmeden geçtiğini savunuyordu. Ona göre,²²⁴

“Belirli bir maksadın temini için tevhid-i kuvvadan başka bir şey olmayan iştirak, ittihadın iktisadi şekli ibaret ve dolayısıyla da iktidarın (gücün) gereğidir. İştirak, her sınıf erbab-ı ziraat ve bilhassa küçük çiftçiler ve köylüler için mübarek bir vasıtay-ı terakkidir... Bizim çiftçilerimiz söz konusu usulü (iştirakçılık /ortakçılık) nasıl tatbik etsinler ki? Bir taraftan dünyanın değişimi, diğer taraftan cehaletin tesiri ile büyük olaylardan tamamen habersizdirler. Tek tük haberdar olanlar bile öne sürülen nedenler nedeniyle bu yeniliği takdir etmezler... İşte söz konusu sebepler ışığında ziraat şirketlerinin oluşturulması mühim bir mevkii işgal eder. Rençberlerin küçük sermayelerinin bir yere toplanması ile mühim bir sermaye vücuda gelir. Bununla erbab-ı marifetiyle toptan iştirak edilen tohumluk, damızlık, alat-ı ziraiye, hayvanat, gübre vs. ucuza mal olur.”

²²¹MMZC (1 Mayıs 1911). D:1, İ:3, C:6, s.77.

²²²Hüseyin Kâzım (3 Ekim 1908). İhtiyacat-ı ziraiye. *Tanin*. no:64, s.6.

²²³(30 Kasım 1908). Ziraatin terakkisi esbabının temini. *Tanin*, no:120, s.3.

²²⁴Salih Keramet (6 Mart 1909). İktisadi ziraiye meselesinden: ziraat ve iştirak. *Tanin*, no:214, s.3-4.

Salih Keramet, tarımsal ilerlemesinin en etkili yolu olarak “meşrutiyet fikri” etrafında oluşturulan hükümetlerin politikalarının uygulanabilmesini göstermekteydi. O’na göre; meşrutiyetin fikir özgürlüğü ve sorunların mecliste ortak akıl/ortak karar ile alınarak işlevsel hale getirilmesi büyük sorunların kalıcı olarak çözümünü kolaylaştıracaktı. Aynı zamanda Salih Keramet, Meşrutiyet hükümetlerinin omuzlarında birçok yük olduğunu ancak ilk sırada tarımın geldiğini ifade etmişti. Hükümetin çalışmalarını raporlarıyla yönlendirecek olan ve 1893 tarihinde kurulan “Ziraat-ı Heyet-i Fenniyesi”nin vazifesi önemliydi.²²⁵ Ziraat-ı Heyet-i Fenniyesi, ziraat politikalarının belirlenmesinde etkili bir kurumdu ve Meşrutiyet’in ilanı sonrasında da tarımsal gelişimle ilgili projeler hazırlamıştı.²²⁶

Sivas Mebusu Dagavaryan’ın ziraî gelişim için önerileri de kapsamlıdır:²²⁷

- 1- Ormanları muhafaza ederek; harap olanları daha çok ağaçlandırarak tamir etmek.
- 2- Çiftçileri nüfuz sahibi ağa, faizci gibi adamların eziyetinden korumak.
- 3- Vergi tahsili bahanesiyle çiftçilerin tarlalarına gasp ettirmemek.
- 4- Ziraat bankalarından yalnız çiftçilerin istifadesini temin ile %4 faiz ile onlara kredi temin etmek.
- 5- Bütün vergiler olmasa bile hiç olmazsa alınan ağnam vergisini düşürmek.
- 6- Çiftçinin tarla ve mahsulünü korumak.
- 7- Çiftçiye zanaatını öğretmek ve (Avrupa usulü) alet- edevatın kullanımı ile ilgili mektepler ve gerekli memurları yetiştirmek. Bunun için ise hızlı kararlar alan bir kurum gereklidir. Uygulama okullarının miktarı artırılmalıdır. Bu okullara çiftçi çocukları alınarak, onları modern ziraat teknikleri ile yetiştirmeli ve çiftçi olarak görevlendirilmelidir. Çünkü uygulama mekteplerinin vazifesi, memur yetiştirmek değil çiftçi yetiştirmektir.²²⁸
- 8- Numune çiftliği müdürleri haftada bir defa çiftçilere konferans vererek, yaptıkları ziraî işlemler ile ilgili bilgi almalı ve bu işler ile ilgili bilgi vermelidir. Islah olunmuş makine, alet ve edevatlar ile ilgili bilgilendirme yapmalıdır.
- 9- Fenn-i Ziraat esaslarını, tarlaları ve mahsullerin korunmasını gözetmeli ve takip etmelidir.

²²⁵Salih Keramet (20 Mart 1909). İktisadi ziraiye meselesinden: ziraat ve hükümet. *Tanin*, no:228, s.4.

²²⁶Hüseyin Kâzım (30 Ağustos 1909). Bursa ziraat-ı ameliyat-ı mektebi ziraat-i heyet-i fenniyesine. *Tanin*, no:357, s.1.

²²⁷Doktor Dagavaryan (17 Kasım 1909). Biçare çiftçilerimiz hakkında II. *Tanin*, no:434, s.1.

²²⁸Ziraatin geliştirilmesi ile ilgili tartışmalarda, gerek Meclis-i Mebusan’da gerekse basında üzerinde sıkça durulan bir başka konu, ziraat memurları sorunuydu. Nitekim Mebuslar taşrada, köylerde görevlendirilen ve asıl vazifeleri, çiftçiye zirai her tür konuda yardımcı olmak olan ziraat memurları, köylere gitmeyerek kaza merkezlerinde ya da kasabalarda “mesai harcamak” tadırlar. Memurların bu ilgisizliğin yanı sıra zirai konulardaki bilgisizlikleri de başka bir tartışma konusu olmuştur. Ziraat Mekteplerinden mezun olan öğrencilerin fiili olarak çiftçiye üretimi arttırıcı yöntemleri gösterebilip gösteremeyeceği tartışılmıştır. Özellikle Halkalı ve Selânik Ziraat Mekteplerinin zirai memur yetiştirdiği fakat gerçek ihtiyacın “uzman çiftçiler” olduğu vurgulanmıştır. Bkz. (6 Ekim 1909). Ziraat müfettişleriyle müdür ve memur ve muallimlerinin vezaifine dair talimatname. *Tanin*, no:394, s.3-4.

10- Ziraat memurları da aynı müdürler gibi köyleri dolaşarak, bu konferansları, kontrolleri ve bilgilendirmeleri yapmalıdırlar.

11- Köylerde senelik 60 ders verme mecburiyeti olmalıdır. Ziraat müfettişleri de kazâ merkezlerinde hiç olmazsa 30 ders verilmelidir.”

Tarımsal gelişimin sağlanması için “iştirak cemiyeti ve sendikaların” öneminden bahseden Ali Suat da köylünün cehaleti konusunda ziraat uzmanlarının, en az onbeş-yirmi yıl boyunca çiftçileri bilgilendirmek için konferans düzenlemesini istemişti:²²⁹

“...İşte buna mümessil birçok müşkül ve çaresizliklere maruz olan ziraatin tezyid-i kuvvet ve telif-i kudretleri, nokta-i nazarından çiftçi şirket eşit lüzum olduğu gibi satın alacağı şeyi ucuz almak, satacağını mahsulünü değer fiyatına elinden çıkarmak ve bir de cemiyet şeklinde bir (itibar-ı maliye) müzaheret ciheti hep bu ziraî iştiraklardan teevlid edecek hakiki bir takım fevaidi temin etmesiyle fevkalade bir ehemmiyeti haizdir.”

Tarımsal gelişme konusunda bir diğer fikir Ethem Necat’a ait idi. Ziraî ilerlemeye ciddi hizmet etmek isteniyorsa bunun ancak, “iptidai ve köy mekteplerin” den başlanması gerektiğini ifade ediyordu.²³⁰

“...esas olan köy maarifidir. Köylerde usul-i cedid ziraati takdir edecek dimağlar yetiştirmesek saylarımız (emek), paralarımız hep boşa gider...köylere böyle, ziraate vakıf muallimleri yetiştirmek için bir fabrika lazım. Bu fabrika darülmuaalliminlerdir... Bugün Fransa’da mekâtib-i iptidaiyemizde, ziraat başlı başına mecburi ve mühim bir derstir. Bizim değil mekâtib-i iptidaiyemizde, darülmuaalliminlerimizde bile esaslî bir ders değildir... bize lazım olan köylüdür; biz köylüye ziraatin kolaylıklarını öğretemeyip kasabalıya öğretirsek o vakit ne anlarız? Ve ne istifade ederiz? Ziraat ile meşgul olan memlekete, servet veren daha çok köylülerdir...”

diyerek her köye bir ziraat öğretmeni veya memuru göndermenin mümkün olmadığını fakat eğer öğretmen okulları kurulur ve bu okullardan öğretmenler mezun edilirse her köye öğretmen gönderilerek istenilen gelişimin sağlanabileceğini vurguluyordu.

Tarımsal gelişimin takip edilmesindeki teknik ihtiyaçlar ve reform fikirleri dile getirilirken hem merkezi yönetimin hem de kırsalın yerel güçlerinin pek dile getirmek istemediği bir sorun daha bulunmaktaydı. Bu sorun, Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet idaresine de intikal edecek olan toprak mülkiyetindeki belirsizlik ve asayişsizlik idi.²³¹ Nitekim Ticaret ve Ziraat alanındaki bilimsel makale ve raporlarıyla öne çıkan Osmanlı

²²⁹Ali Suat (23 Nisan 1910). Ziraî cemiyetler ve şirketler. *Tanin*, no:589, s.3.

²³⁰Edhem Nejat (25 Mart 1911). Hayat meseleleri: darülmuaallimler, ziraat, askerler. *Tanin*, no:919, s.1-2.

²³¹Nitekim toprak mülkiyetindeki belirsizlik, 17. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin çözülmesiyle daha da karmaşık bir hale geldi. Devletin, Osmanlı ekonomisinin temelini oluşturan köylü üzerindeki denetimini dolayısıyla da tarımsal üretim üzerindeki kontrolünü yitirmesine neden oluyordu. Bkz. Kasaba, 1993, a.g.k., 19.

Ziraat ve Ticaret Gazetesi, bu soruna değinebilmişti. Gazete, ülkenin tarımsal alanda geri kalmışlığının nedeni olarak “toprağın hakk-ı tasarrufu”nun temin edilememesi ve mevcut kadastro yapısının asayişsizliğe sebebiyet verdiğini iddia etmektedir. Gerçekten de dönemin basınında toprak üzerinde mülkiyet hakkının kesin çizgilerle belirtilmemesi, ağalar ve köylüler arasında çatışmaların önemli bir nedeni olarak gösterilmekteydi. Toprak sınırlarının belirsizliği, mülkiyet haklarının tayin edilmemesi, tarımsal gelişimi oldukça olumsuz etkiliyordu. Bunun yanında tapu memurların rüşvet yediği ve bir başkasının arazisinin işgal edilmesini meşrulaştırdıkları üzerinde duran gazete, acilen gerekli olan önlemlerin şunlar olduğunu ifade etmekteydi.²³²

- 1- Nüfusun artırılması için nelerin yapılması gerektiğinin araştırılması.
- 2- Özel ve kamusal emniyetinin sağlanması.
- 3- İlk öğrenimin genelleştirilmesi.
- 4- Aşar ve iltizam usulünün kaldırılması ve kadastro usulünün uygulamaya konulması.
- 5- Her vilâyet merkezinde ve bazı büyük livâlarda ziraat mektepleri kurulması.
- 6- Livâ ve kazâ merkezlerinde uygulamalı tecrübe tarlaları ve numune ahırlarının kurulması.
- 7- Ticaret merkezlerinde uygulamalı ticaret mektepleri kurulması.
- 8- Sanayi mekteplerinin ıslahı ve demircilik ve makinistlik mesleklerinin öğretilmesi.
- 9- Demiryollarının artırılması.
- 10- İskele ve istasyonlardan her köye bağlı yollarının yapılması.
- 11- Arazinin sulanması için nehirlerden kanallar açılması.
- 12- Ziraat Odaları kurulması.
- 13- Rüştiye ve idadî mekteplerinin programlarına ziraat, ticaret ve sanayi dersleri eklenmesi.
- 14- Sanayi sergilerinin açılması.
- 15- Amerika ve Avrupa’ya Ziraat Mektebi mezunlarının fen eğitimi için gönderilmesi.
- 16- Bir amele nizamnamesi hazırlanması.
- 17- Ziraat Bankası’nın bir “İtibar Bankası” haline getirilmesi.

²³²(7 Eylül 1908). Terakki-i ziraat ve ticaret, husul-ü ihtiyaç ve emniyet. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl:2, sayı: 19, s.1-2.

İKİNCİ BÖLÜM

2. II. Meşrutiyet Döneminde Tarım (1908-1914)

2.1. Meşrutiyet Dönemi Hükümetlerinin İktisadi Politika Tercihleri

Osmanlı siyasal terminolojisine giren her terim veya her fikir, söylem ya da model “bu devlet nasıl kurtulur” sorusuna verilen cevaplar sonucu içselleştirilmişti. 19. yüzyılın hemen her kritik dönüm noktası, bu soruya verilen cevaplarla doludur. Nitekim devletin “geri kalmışlığı” üzerine kurulan paradigmlar ve bu paradigmların uygulamaları, “ileri devletlerin” örnek alınmasıyla aşılabilecek/ulaşılabilir kalkınma modellerini öngörüyordu.²³³ Parlamenterizm fikrini oluşturan siyasal temsil özgürlüğü ve uygulaması; iktisadi alanda ortaya atılan serbest ekonomi modeliyle yani liberalizmle karşılanabilirdi. Bu nedenle siyasal bir sistem değişikliğinde, o sistemi var eden düşünce akımının diğer alanlara da uygulanabilmesiyle “terakki” yakalanabilirdi. Nitekim Birinci Meşrutiyet’in ruhu ve felsefesi; siyasal özgürlükler, parlamento fikri, düşünce ve ifadenin görece özgürlüğü iken; II. Meşrutiyetin ise her alanda özgürlük ve liberal iktisat politikasıydı.²³⁴ Bu nedenle II. Meşrutiyetin iktisadi fikir babalarından ve dönemin iktisadi politika belirleyicilerinden olan Mehmed Cavid Bey, liberal iktisat modelinin Osmanlı Devleti’nin kalkınmasında anahtar rolü olacağını düşünmüştür.²³⁵ Bu model, 1908’den sonra Cavid Bey’in yabancı sermayenin gerekliliği ile ilgili konuşmasında çok daha netlik kazanmıştı.²³⁶

“Ülkemize yabancı sermayenin girmesini istemeyenlerin sayısı...yabancıların sandıklarından çok daha azdır. Ülkede birikmiş sermaye ile yürütülebilecek olan bazı küçük çaplı işletmeler vardır ki; doğal olarak bunların yabancıların eline geçmesini istemeyiz... Gene de bana göre, bizim o kadar mahrum olduğumuz bir beceri işletmecilik ve rasyonalizasyon bu işletmelerde bile yabancıları kabul etmeliyiz. Önemli bayındırlık işlerine gelince Bunlar ancak yabancı sermaye ile yapılabilir... Kendilerini Uygurlığa açma aşamasında olan bütün ülkeler, kendi güçleriyle ilerlemek isterlerse yolda kaçınılmaz olarak sendeleyip düşeceklerdir...”

²³³İktisadi düşünce tarihçisi Reinert, daha gelişmiş ülkelerin örnek alınmasının önemli kalkınma stratejilerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. Osmanlı iktisat modelinin belirlenmesinde “örnek alma”nın önemi üzerine ayrıntılı bir makale için bkz.; S. Ağır (2017). Osmanlı iktisat düşüncesinde bir kalkınma stratejisi olarak örnek alma. *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, içinde, (Der: M.Erdem Özgür-Alper Duman ve A.Y. Kaya), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 49-93.

²³⁴Z. Toprak (2012). *Türkiye’de milli iktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap, s. 32.

²³⁵Mehmet Cavid Bey, iktisat fikirlerini liberal modele dayandırdığı kitabında korumacı ekonomi-politiğin eleştirisini yapıyordu. Bkz.; Mehmet Cavid, (2001). *İktisat ilmi*, (Çev: Sema Alpun Çakmak), İstanbul: Liberte Yayınları.

²³⁶N. Berkes, (2014). *Türkiye’de çağdaşlaşma*, Haz: Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 466.

Nitekim Cavid Bey'in tarım ve iktisadi konularda öne sürdüğü görüşler, yeni dönemin söylemlerini içermekteydi.²³⁷

“...ziraatimiz, ilmî bir surette icra edilecek olan ziraatimiz bize her türlü vesait-i servet ve refahiyeti tevlide kifayet eder. Usul-ü ziraîyye ve ticariyyemizi terakki ettirerek milel-i mütemeddine meyânında parlak bir mevki-i iktisadî ihraz edebiliriz. Sanayi bu kat' edeceğimiz merâhilde kendi kendine doğar ve böyle doğan san'atlar makbul ve memduh olur.”

Cavid Bey, liberal ekonomi taraftarıydı. O'na göre sermaye sahipleri, dış ticarete kısıtlamalar sonucu “vatandaşların zararına olarak zahmetsizce terakkiyat-ı ilmiyye ve sınaıyyeyi” takip etmeksizin zengin olma yolunu bulunca koruyucu gümrük tarifelerinin devamını isteyebilir ve “böylece çarpık, cılız, rekabet gücünden yoksun” bir sanayileşmeyi ortaya çıkarırlardı. Oysa modern teknoloji ve bilimsel yöntemlerle geliştirilebilecek tarım, ülkeyi servet ve refaha kavuşturmaya yetebilirdi. Cavid Bey, sanayileşme politikası doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin payına tarımsal sanayi ürünlerinin düştüğünü biliyor ve bu nedenle sanayileşme politikalarının doğrudan etkisinin görüleceği tarım kesimine yönelik düşüncelerini ifade ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu “her şeyi yapan” ülke iddiasında olmamalı, bir alanda en iyi olmak için çaba sarf etmeliydi. Bu alan da tabii ki tarımdı. Devlet, tarım ve ticarete ağırlık vererek uygar ülkeler arasında yer alabilirdi. Tarım kesimine sermaye akıtılmalı, ülke toprakları en geniş biçimde işlenmeli, ekilmeli, biçilmeliydi. Osmanlı İmparatorluğu, tarım bakımından pek elverişli bir konumdaydı ve bu nedenle tarıma elverişli geniş toprakları, zengin madenleri, ticarete olanak sağlayan geniş hinterland alanları; imparatorluk topraklarını kısa sürede tahıl ve maden ambarına dönüştürebilirdi. Özellikle toprak fiyatlarının ucuzluğu, işçi ücretlerinin düşüklüğü, birçok yörede fazla girdi kullanmadan yüksek verim elde edebilme olanakları, Osmanlı Devleti'ni diğer ülkelerden avantajlı kılan unsurlardı. Bu nedenle tarımın kapitalist pazara açılmasını sağlayacak olan her türlü vasıta (demiryolları, limanlar, yollar vb.) ve bayındırlık işleri öncelikli olmalıydı.²³⁸ Cavid Bey'in hükümette yer alırken çizdiği liberal tablo, Osmanlı çiftçisinin acil ihtiyaçları ve içinde bulunduğu duruma göre fazla teorik kalıyordu. Çiftçi, pazara açılmak bir yana geçimlik tohumluk tedariki ve temel pazar fiyatlarından ürününü satmakta bile zorluk çekiyordu. Çiftçinin rekabet edebilmesi hükümetin tarımsal üretim konusunda alacağı korumacı ve teşvik edici hamlelere bağlıydı. Nitekim Cavid Bey'in liberal tarım

²³⁷Toprak, 2012, a.g.k., 572.

²³⁸Toprak, 2012, a.g.k., 117-118.

politikaları fikrine basından ilk tepki gecikmedi. Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi: “Cavid Beyefendi... bilâ kayd u şart serbestî-i ticareti iltizam buyuruyorsa da biz bu fikirde değiliz” diyerek koruyucu gümrük politikasından yana tavrını koyuyordu: “bazı emval hakkında kâmilen serbestî-i ticaretin ve bazı mahsulat hakkında da usul-i himayenin tatbik edilmesi” önerilmekteydi. Özellikle tarımsal üretimin gelişmesi için önemli bazı tarım ürünlerinin gümrük duvarlarıyla korunması gerektiği savunuluyordu. Gazete ayrıca sanayileşme hamlesine tarıma dayalı sanayi kollarından başlanması gerektiğini ifade ediyordu.²³⁹

“filhakika memleketimiz bugün de, yarın da ziraat memleketi ise de bundan maksat ilânihaye Avrupa’ya hâdim mahsulat ihracıyla meşgul olacağız ve kendi mahsuatımızın mevadd-ı mamulesini her vakit beş on misli fiyatla satın alacağız demek değildir...memleketimizde ziraatın feyz ve terakkiye mazhar olması için sanayi-i ziraîyenin de teşekkül etmesi gerekmektedir...”

II. Meşrutiyet döneminin özgürlükçü havası, bu iktisadi politikanın uygulanabileceği yönünde iyimser bir hava yaratmıştı. Fakat beklenildiği gibi olmadı. Çünkü Cavid Bey, Meşrutiyet’in ilerleyen yıllarında korumacı bir gümrük politikasının uygulanmasının baş aktörlerinden biri olacaktır. Esasen bunun nedeni Osmanlı Devleti’nin toplumsal-iktisadi kodlarında gizliydi. Sermaye, ticaret ve piyasa koşullarından bi-haber kırsal nüfus ancak devletin önderlik ettiği, teşvik ettiği hatta üstlendiği bir ekonomi politikle ülkenin iktisadi kalkınmasında kendine yer bulabilirdi. II. Meşrutiyet’in gerçekçi siyasetçileri de bu durumu görmekte gecikmemiş ve Avrupa karşısında geri kalmış kırsal toplumun niteliklerini yükseltmenin bir yolu olarak sorumluluğun hükümetin üzerine yüklenmesinin yolunu açmışlardır. Fakat bu söz konusu himayeci/korumacı dönüşüm birdenbire gerçekleşmemiştir. Himaye usullerinin milli bir iktisat politikası doğrultusunda kat’i bir şekilde uygulanması, 1913’te netlik kazanmıştır. Bu nedenle 1908’in hemen ertesinde serbest ekonomi ilkeleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önemli aktörleri ve Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası tarafından savunuluyordu. Buna rağmen 1913 öncesinde dahi tarımın acil ve pratik ihtiyaçları, özel teşebbüs yerine hükümetin dolayısıyla devletin imkânları ile mümkün hale getirilebiliyordu. Bunlar arasında tohumluk dağıtımı, modern tarım aletleri alınmasının sağlanması, ziraî okulların devlet eliyle açılması ve teşvikler tarımın devlete muhtaç bir alan olduğunu göstermekteydi. Tarımsal alandaki bu devlete bağımlı yapı, iktisatın diğer

²³⁹(26 Mart 1909). Muhasebe-i iktisadiyye: serbestî-i ticaret ve usul-i himaye. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, yıl:3, sayı:1, s. 14-16.

bütün alanlarına da Balkan Harbi sonrasında sirayet etmiştir. 1908'den sonra Girit'in Yunanistan'a ilhak olmak istemesi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının yenilgiyle sonuçlanması, 1908-1912 yılları arasındaki liberalizm anlayışının 1913'te yerini milli iktisata bırakmasında etkin rol oynamıştır. 1913 ile birlikte artık liberalizmin "çok uluslu birlikteliği" son bulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti giderek daha çok Anadolu'daki Müslüman-Türk eşrafa sahip çıkmıştır. Milli iktisat politikasının bir sonucu olarak Balkan Savaşları sonrasında Müslüman halk, gayrimüslim tüccarlardan alışverişi keserek "Müslüman Boykotaj" uygulamıştır.²⁴⁰

Milli boyutlarda iktisadi bir kalkınma tarım, sanayi, ticaret alanları başta olmak üzere ülkenin bütün alanlarında gerçekleştirilmeye çalışıldı. Fakat kapitülasyonların varlığı, borçlar ve mali sistemin güçsüzlüğü yöneticilerin önündeki en önemli engel olarak görünüyordu. İktisadi bağımlılık ve ekonomik hamleler yapmadaki güçsüzlük, tarımsal reformların yapılamamasındaki en büyük engeldi. Fakat bu mali tablo Meşrutiyet döneminin tüm iktisadi alanlarının da hastalığı ya da devletin iktisadi tercihlerinin bir sonucuydu. İsmail Hüsrev Tökin:²⁴¹

"Türkiye dünya iktisadi iş bölümünde ham ve ziraî maddeleri istihsal eden (o da cüzi miktarda) bir memleket vaziyetine düşünce kapitalizme tabi bir unsur haline geldi. İktisadi istiklâlini tamamen kaybetti ve Avrupa sanayisine açık pazar oldu... bu ham ve ziraî madde ihracı da kapitalizmin kaprislerine oyuncak olmuştu. Örneğin; sanayici memleketlerde sınaî konjunkturun fena gitmesi ihraç ettiğimiz ziraî maddelerin satışını durduruyordu..."

diyerek bu durumu ortaya koymuştu. 1912'den sonra Osmanlı iktisat politikasındaki değişiklikler basında sıkça yer almıştır. Milli iktisata doğru evrilen ekonomik saha çok geçmeden birçok taraftar bulmuştu. Örneğin Türk Yurdu dergisinin yazarlarından Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin mali esaretinin ülkenin siyasi bağımsızlığını ortadan kaldırdığını iddia etmiştir. Dış borçlanmanın Kırım Savaşı ile başlaması sonucunda Osmanlı maliyesinin esaret altına alındığına vurgu yapan Parvus Efendi, Osmanlı iktisadi kalkınmasının önündeki engellerden en büyüğü olarak Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'ni gösteriyordu. O'na göre bu idare, Osmanlı Devleti'nin yapabileceği tüm toplumsal reformların önündeki en büyük engeldi.²⁴² Parvus Efendi, Türk Yurdu'nda yazdığı

²⁴⁰Toprak, 2012, a.g.k., 40-42.

²⁴¹Tökin, 1990, a.g.k., 126.

²⁴²Parvus, (27 Haziran 1912). Türkiye Avrupa'nın mali boyunduruğu altındadır. *Türk Yurdu*, Cilt: 2, Yıl: 1, sayı: 16, s. 262-265. Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin "mali esaretini" her yönüyle incelemiştir. Bkz.: Parvus Efendi (2005). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*. Haz: Muammer Sencer, İstanbul: İleri Yayınları.

makalelerde, savaşların Türk halkını göç etmeye ve Anadolu'ya çekilmeye zorladığını; bütün yaşanan acıların, yoksullukların “ceremesinin” yine Anadolu halkı tarafından çekildiğini belirtiyordu. Hükümet atması gereken bütün iktisadi adımlarda “Anadolu köylüsü”nü dikkate almalıydı. Anadolu'ya sığınan muhacirler ile Anadolu halkı arasında özellikle toprak paylaşımı konusunda sorunlar yaşanabiliyordu. Bu nedenle Anadolu halkının halihazırda içinde bulunduğu yoksulluk başka yoksulluklarla “birleştirilmemeliydi”. Parvus; “Siz Avrupa'daki arazinin son parçası için mübâzere ediyorsunuz fakat Türk köylülerinin Avrupa'dan hicretleri üzerine ayağınızın altındaki zemini kaybettiğinizi anlamıyor musunuz?” diyerek köylünün bu durumunu vurguluyordu.²⁴³ Türk Yurdu'ndaki bir başka yazar P. Risal, Türklerin teşkilatlanmaları ve devletin kendilerine “itaatkâr” olan Türklere bundan sonra önem vermesi gerektiğini söylüyordu. Ancak bu şekilde Türklerin esaretten kurtulabileceğini söyleyen P. Risal, Anadolu köylüsü ve halkının önemine vurgu yapıyordu. Milli ruh; bir fikir, bir aydınlanma, bir cemiyet de olabilirdi. Yazar üst üste yazdığı “Türkler Milli Bir Ruh Arıyor” makalelerinde yıllardan beri Türk milletinin geçirdiği evreleri, bağımsızlıklarına düşkünlüklerini savaşlardan etkilenmemelerini, ayağa kalkmalarını ve Türk milletinin birleşmesi gerektiğini söylüyordu.²⁴⁴

Meşrutiyet yönetimi hem 1908 devriminden sonra hem de 1912'den sonra milli iktisat döneminde tarımsal politikalarının zorunlu destekçisi olarak devleti yani kendini görmüştür. Hedeflenen “milli burjuvazi”nin inşa edilme süreci, ticari ya da sanayi alanında belli bir gelişim göstermişse de II. Meşrutiyet'in neredeyse tamamında tarımsal reform, devletin kısıtlı imkanları neticesinde atabildiği adımların gölgesinde kalmıştır. Bu nedenle dönemin köylü-devlet ilişkileri, tarım konusunda atılan adımların birer tezahürü şeklinde görülmelidir.

2.2. Hükümet Programlarında Bir İktisadi Gelişim Yolu Olarak: Tarım

İTC, 1908 yılında Osmanlı siyasal rejiminde istediği değişikliğin gerçekleşmesini sağladı. Meşrutiyetin ilanı sonrası siyasal alanda istenilen dönüşüm ve ortaya çıkan “iktidar sorunu”, Cemiyetin Meşrutiyet öncesi fikri tartışmalarında ortaya atılan

²⁴³Parvus (3 Nisan 1913). İş işten geçmeden gözünüzü açınız! *Türk Yurdu*, Yıl: 2, sayı: 36, s. 200-203.

²⁴⁴P. Risal (3 Eylül 1912). Türkler bir ruh-ı milli arıyorlar-I, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, sayı: 21, s. 351. Ayr. Bkz.; P. Risal (31 Ekim 1912). Türkler bir ruh-ı milli arıyorlar-IV, *Türk Yurdu*, Yıl: 2, sayı: 25, s. 21-23.

ekonomik ve toplumsal birçok değişikliğin II. planda kalmasına neden oluyordu.²⁴⁵ Nitekim İTC, Osmanlı toplumunda yapısal değişiklikler yapılması gerektiğini savunan Paris grubunu ve bu grubun önde gelen üyelerini (Ahmet Rıza Bey vb.) Meşrutiyet sonrası geri plana itmişti.²⁴⁶ Toplumsal değişim fikrine sahip Cemiyet üyelerinin geri planda kalması, tarımsal organizasyonlar gibi birçok yapının olduğu gibi kalmasına neden olarak ilkel bir sürekliliğe neden olmuştur. Ne İTC ne de Meşrutiyet sonrası kurulan hükümetler, tarımsal üretimin, hedeflenen dünya kapitalist sistemine entegre olabilecek bir seviyeye çıkmasını sağlayacak adımları atamamıştır. Fakat yine de Meclis-i Mebusan’da dile getirdikleri birçok sorun ve basın-yayın faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla açığa çıkan üretici problemleri, hükümetleri tarım konusunda belirli adımları atmaya sevk etmişti. Bu adımlar köklü değişiklikler getirmemiş olmakla birlikte devletin var olan tarımsal üretim potansiyelini en üst noktaya taşımaya hedeflemiştir. Bu hedefler, somut olarak tarımsal üretime olumlu etki edebileceği düşünölen demiryolu yapımı, sulama kanallarının inşası ve tarımda modern alet ve usullerin kullanılmasını sağlamak gibi bayındırlık faaliyetlerine verilen önemde kendini gösteriyordu.

6 Ağustos 1908’de kurulan, Kâmil Paşa Hükümeti, o güne kadar Osmanlı siyasal geleneğinde yer almayan bir şekilde hükümet programı hazırlamış ve yayınlamıştı. Bu eylem, Meşrutiyet rejiminin getirdiği en önemli kazançlardandı.²⁴⁷ Kâmil Paşa, 16 Ağustos 1908 tarihinde ilan ettiği hükümet programında, tarım konusuna açıktan değinmemiş fakat yeni vergilerin getirileceğini, “memleketin esbab-ı umranı istihsal edilerek ticaret ve umur-ı nafia” adına çalışılacağını ifade etmekle yetinmişti.²⁴⁸ Kısa süreli Kâmil Paşa Hükümeti’nin ardından 14 Şubat 1909’da göreve getirilen Hüseyin Hilmi Paşa, ülkede istenilen reformların hayata geçirilmesi için öncelikle huzur ve

²⁴⁵Sina Akşin özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Meşrutiyet sonrası yaşadığı iktidar krizine değinerek, yönetici kadrolarının yetersizliği nedeniyle geleneksel iktidar gruplarıyla cemiyetin bir tür yönetim dengesi kurduğunu ifade eder. Akşin’e göre bu durum “yap, yapma diyebilme iktidarı”dır. Meşrutiyet hükümetlerinin arkasındaki gölge güç olarak tanımlanabilecek bu yapı, İTC’nin 1913 yılına kadar hükümetlerin politikalarında tam anlamıyla tek yetkili olmadığını göstermektedir. Bkz. S. Akşin (2006). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, s.130-131.

²⁴⁶Cemiyetin, Paris grubunu geri plana ittiğini ve cemiyet yönetiminin eylem adamlarının elinde kaldığını Ahmet Rıza Bey anılarında dile getirmiştir. Bkz. Ahmet Rıza (2001). *Anılar*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, s. 43-44.

²⁴⁷Kâmil Paşa hükümet programını yayınlasa da Meclis-i Mebusan’ın 17 Aralık 1908’de açılışından sonra Mebuslar, Sadrazamın padişahıtan ziyade kendilerine karşı sorumlu olduklarını vurgulamışlardı. Öyle ki Kâmil Paşa’yı çeşitli konularda Meclis-i Mebusan’da hesap vermeye davet etmeleri ve bunda ısrarcı olmaları yeni dönemin siyasi özelliklerini gözler önüne sermekteydi. Böylece mebuslar ülke sorunları ile ilgili her şeyden haberdar ve ülke politikalarının belirlenmesinde söz sahibi olmak istediklerini şiddetle vurgulamış oluyorlardı. Bkz. Güneş 2012, a.g.k. s.29-32. Tarım konusu da aynı şekilde Mebusların yönlendirmeleriyle gündemdeki yerini koruyacaktı.

²⁴⁸Güneş, 2012, a.g.k., 64.

asayişin sağlanması gerektiğinin altını çizmiştir. Nitekim ileride görüleceği üzere çiftçilerin tarımsal üretim konusunda üzerinde durdukları önemli konuların başında asayiş sorunu gelmekteydi. Çiftçilerin sorunları arasında arazilerinin haksız yere ellerinden alınması, eşkıyalık faaliyetlerine maruz kalarak mahsullerinin ve hayvanlarının çalınması gibi olaylar yer alıyordu. Daha da önemlisi çiftçiler, köylerinin bağlı bulunduğu nahiye ya da kaza merkezlerinde haklarını arayacak adliye vasıtalarından yoksun durumdaydı. Bu nedenle Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin programında yer alan bölüm bu soruna değinmekteydi:²⁴⁹

“...her şeyden akdem ve elzem olan mesele, memleketin her tarafında huzur ve asayişin tahtı te'mine alınmasıdır. Suret-i muntazamada ve mücbirede iş görülebilmesi için inzibat ve intizamın vücubu labüd olmakla, bütün mesa'i ve fa'aliyetimizi bu cihete sarf eyleyeceğiz. Zira ahaliden her ferd, adalet ve müsavat-ı kâmilenin saye-i emânında bulunduğunu hissetmelidir. Bu esaslar, Kanun-ı Esasi'de şüphesiz münderic ise de işbunları nazariyyat dairesinden çıkarıp hayat-ı ruz-mer'iyeye idhal ve kâffe-i ahvale tamami-i tatbikini te'min eylemektir.”

Meşrutiyet dönemini en iyi tanımlayan ifadelerden biri hiç kuşkusuz 'siyasi kaos'tu. Nitekim hükümetler, ilan ettikleri programlarını uygulamaya vakit bulamadan büyük bir siyasi vaka ile karşı karşıya kalmış ve nihayetinde görevlerini bırakmışlardır. Programında ülkedeki asayişsizlik ve güvensizlik ortamını ortadan kaldırmak için çalışılacağını vaat eden Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, çok geçmeden 31 Mart Vakası ile karşılaşmış ve istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu durum yapılacağı ilan edilen ve ülkenin ihtiyaç duyduğu birçok reformlar için yeniden bir başa dönüşü simgelemektedir. 14 Nisan 1909 yılında Sadrazamlığa getirilen Tevfik Paşa, hükümet programında 31 Mart Vakası'nın yol açtığı asayişsizliğin giderileceği, Kanun-ı Esasi'nin gerektiği gibi uygulanacağı ve Adana olaylarında zarar gören ahalinin yaralarının sarılacağını ifade etmekle yetinmiştir.²⁵⁰

31 Mart Vakası bastırıldıktan sonra Tevfik Paşa sadrazamlıktan istifa etmiştir. Yerine Hüseyin Hilmi Paşa, II. kez Sadaret makamına getirilmiştir. Bu hükümette ittihatçılar yer alabilmişti. Maliye Nazırlığı Cavit Bey'e; Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti ise “Hıfzısıhha”cı olarak ün yapmış gayrimüslim Mebus Aristidi Paşa'ya verilmişti. II. kez kurulan Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti programında, Adana ve Maraş dolaylarında yaşanan olaylar nedeniyle zarar gören çiftçilere ziraat bankalarından otuz

²⁴⁹Güneş, 2012, a.g.k., 75.

²⁵⁰Güneş, 2012, a.g.k., 87-88.

bin liralık bir borçlanma imkânı verildiğini ifade edilmiştir. Bunun yanında programda çiftçileri borçlanmadan daha ziyade ilgilendiren başka hususlar da vardı. Buna göre hükümet, ortaya çıkan olaylar nedeniyle oluşan bütçe açığını kapatmak üzere çiftçilere yeni vergi ‘ihdası’ nın zorunluluğunu vurguluyordu. Bu yeni vergiler ise çiftçinin üretim konusunda en çok başını ağrıtan ‘ağnam’ ve ‘aşar’ vergilerinden başka bir şey olmayacaktı.²⁵¹

“...açığın (bütçe açığı) Meclis-i Umumice iki buçuk milyona tenzil edilebileceğini tahmin ediyorum. Masarîfin daha ziyade tenzili veya varidatın tezyidi mümkün değil midir? Şikk-ı evvel zannımca gayr-ı mümkündür. Şikk-ı saniden bir dereceye kadar ümidvar olabiliriz. Beş senelik tahsilât-ı esasi üzerine tahmin edilen varidatın cibayetinde ibraz edilecek gayret ve himmetler tahsilâtını %2-3 nispetinde terakki ettirmek imkânı müslem olduğu gibi hüsn-i idare ve cibayetlerine dikkat olunduğu takdirde âşâr ve ağnam ve rüsumât-ı varidat da açığın mühim bir kısmını kapatmağa medar olacak derecelerde tezâyüd edilebilir.”

Program çiftçinin omzuna yüklenecek vergi artışlarının yanında bayındırlık alanında da hükümete teklif edilen ‘imtiyazların’ değerlendirileceğini; bunun yanında devletin bizzat kendi eliyle yapmaya mecbur kaldığı faaliyetlerde ‘derhal’ harekete geçileceğini vaat ediyordu. Özellikle sözü edilen imtiyazlar daha sonra inceleneceği üzere sulama kanalları ve demiryolları projelerinde yoğunlaşacaktı. Hükümet, tarımın idari anlamda teşkilatlanması ve düzenlenmesi için bir program hazırlayarak ilgili kurumlara göndermiştir. Buna göre tarım teşkilatının genişletilmesine yönelik Ziraat-ı Heyet-i Fenniyesi kaldırılarak onun yerine Ziraat Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. Başkentte bir ziraat müdürlüğü oluşturulacaktır. Bu teşkilat içerisinde kurulacak olan şubeler şunlardır; İdare Şubesi Müdürü, Fen Şubesi, Mekatib ve Müessesat-ı Ziraîye Şubesi, İstatistik ve Teşvikat-ı Ziraîye Şubesi, Umur-ı Baytariye Şubesi adıyla beş şubeye ayrılmıştır. Devletin merkezinde teşkilatlanmakta olan tarımsal faaliyetlerin taşrada da uzantılarının kurulması için adım atılmıştı. Buna göre başlangıçta Kastamonu, İznik, Aydın, Konya, Manastır, Kosova, Selanik, Suriye, Halep, Trabzon, Bitlis, Erzurum, Ankara ve Sivas vilayetlerine ziraî durumları teftiş etmek üzere ziraî şubeler kurularak ziraat müfettişleri gönderilmiştir.²⁵²

1 Ekim 1911 yılında Sadarete getirilen Said Paşa Hükümeti, açıkladığı programda tarımsal reformlarla ilgili önemli izahatlara yer veriyordu. Özellikle çiftçilerin

²⁵¹Güneş, a.g.k., 100.

²⁵²Mebuslar söz konusu vilayetlere gönderilen ziraat müfettişlerinin vilayet merkezinden ayrılmadıklarını; köylere gitmediklerini ve çiftçinin asıl durumlarını incelemediklerine yönelik hükümete sert eleştiriler yöneltmişlerdir. Bkz: MMZC (29 Nisan 1911). D:1 İ:3 C:4, s.3-41.

karşılaştıkları hayvan hastalıkları, tarımsal faaliyetlerin modern yöntemlerle yapılamamasına neden olan eğitim konusuna ve ziraî sanayinin geliştirilmesine yönelik atılacak adımlara değinmekteydi.²⁵³

“... memleketin pek zengin bir memba’ı olan Ereğli kömür madenlerinden ahalinin ve hükümetin dahi vasi’ mikyasda istifadesi çarelerinin istihsaline ve Mekâtib-i Ziraîyye ve Baytariyye’nin ve amele ve çiftlik mektebelerinin küşad ve teksiri ve vilaytdâ âlât-ı ziraîyye ve damızlık depoları te’sisiyle beraber ipekçilik, sütülük, arıcılık gibi sanayi’-i ziraîyyenin tamamı için hususi mektebler ve fidanlıklar vücuda getirilmesine ve memleketimizde azim zararlar ıka eden vaba-i bakara ve sair hayvan hastalıklarının önünü almak için serum dahil istihzarları küşadına ve usul-i cedide-i ziraatin ta’mimine ve Zabıta-i Sıhhiye Hayvaniyye Kanunu’nun badettasdik her tarafda te’m-in-i tatbiki için ziraat ve baytar me’murlarının teksirine çalışılacaktır.”

1908-1914 yılları arasında kurulan hükümetler arasında tarım reformlarıyla ilgili en ayrıntılı politika, Mehmet Said Paşa Hükümeti döneminde sunulmuştur. 11 Haziran 1913’de hükümeti kurmakla görevlendirilen Mehmet Said Paşa, milli iktisat politikasının revaçta olduğu bir dönemde hazırladığı hükümet programında tarım reformuna, köylünün durumuna ve üretimin artırılmasına yer vermişti. Programın ayırt edici özelliklerinden biri Mehmed Said Paşa’nın söz konusu dönemde tarım konusunda atılan adımları da ifade ederek devletin tarım reformunda hangi adımları atmakta olduğuna da dikkat çekmesiydi. Programda çiftçilere yönelik atılan ve atılacak adımlar sıralanırken dikkat çeken bir diğer husus, köylere sulh mahkemelerinin gönderilerek köylüler arasında yıllardan beri süregelenmekte olan arazi davalarının sonuçlanmasına yönelik yapılan çalışmalardı. Tarımla ilgili başka ülkelerde ne gibi uygulamalar yapıldığını gözlemek adına Mısır, Macarista, Romanya ve Bulgaristan’a heyetler gönderildiği belirtiliyordu. Ayrıca köylerin nakliye ihtiyaçları için gerekli usullerin öğrenilmesi için de yine Romanya, Bulgaristan ve Macaristan’a izleme heyetleri gönderildiğini ifade edilmiştir. Burada amaç bahsi geçen ülkelerde köylülerin ihtiyaçlarının karşılanması adına alınan tedbirleri, yeni usulleri gözlemek ve Osmanlı ülkesinde uygulanmasının yöntemlerini araştırmaktı.²⁵⁴ Mehmet Said Paşa, hükümet programında söz konusu ülkelere giden heyetlerin hazırladıkları raporlar hakkında bilgi vererek tarımsal reform konusunda önemli bir noktaya değinmekteydi. Buna göre Osmanlı çiftçisinin yabancı yatırımcılara önyargı ile yaklaştığını “ecnebi sermayedarların ahalinin emval-i gayr-i menkulesinin elinden alır

²⁵³Güneş, a.g.k., 126.

²⁵⁴Programın tamamı için bkz. Güneş, 2012, a.g.k., 157-170.

suretinde” bankalar aracılığıyla işlem yaptığının zannedilmesini “vesveseden ibaret” olarak görmekteydi. Osmanlı çiftçisinin bu yargısı nedeniyle özel bankaların sermayeleriyle üretimi artırmanın ve çiftçinin nakit ihtiyacının karşılanmasının mümkün olmadığını belirterek, söz konusu bankaların şimdilik sadece şehirler dahilinde yatırım yapmalarına izin verdiklerini söylüyordu. “Zürra’ın ihtiyacı-ı nakliyyelerinin tesviyesi için ne gibi tedabir-i maliyye ve iktisadiyye tevessül edildiğini bizzat mahallerinde tedkik ettirmek üzere” diğer ülkelere heyetler gönderildiğini ifade eden sadrazam ortaya çıkan raporlar doğrultusunda devletin milli iktisat politikası doğrultusunda diğer ülkelerde olduğu gibi tarımın ‘milli ögelerle’ geliştirileceğini söylemiştir:

“Köylerin ihtiyacı-ı nakdiyyesini Romanya’da Macaristan’da, Bulgaristan’da ve sair memalikte tatbik edilen diğer bir usûl ile yani yerli müessesat-ı iktisadiye ile te’mine sarf-ı mesai eyleyeceğiz. Memalik-i mezkûreye giden heyetin itâ eylediği raporlardaki malumat bu müessesatın memleketimizde de az zaman zarfında teşkil ve tâmin edilebileceği hakkında bize pek büyük cesaret ve ümit vermiştir. Buralarda ziraî kooperatifler, yani ahali ve köylü bankaları teşkilatına pek ziyade ehemmiyet verilmiş, Romanya’da 1900’de ibtidar edilen bu teşebbüs 1913 senesinde memleket-i mezkûreyi 2900’den fazla köylü bankasına sahip etmiştir...Macaristan ve Bulgaristan’da az zaman zarfında ziraî kooperatifler aynı suretle terakki ve tevessü’ etmiştir. Ahali bankaları köylünün terbiye-i ictimaiye ve iktisadiyyesine hizmetle fikri iştirak ve teşebbüs-i tezyid ettiğinden sütçülük, peynircilik gibi sanayi-i zirâiyenin inkişafına hâdim olan diğer kooperatiflerin tekessür ve takviyelerine badi olmuştur. Biz bu müessesat-ı iktisadiyyeyi Ziraat Bankası’nın himayesine vazetmeyi düşündük, yeni Ziraat Bankası Kanunu’nu da o suretle tadil etdik.”

Mehmet Said Paşa Hükümeti’nin programında ifade ettiği hususlara göre diğer ülkelerde kurulan “ahali bankalarının” deneyimlerinden yararlanarak köylünün kredi ihtiyacının karşılanmasının sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca Sadrazam köylünün ihtiyaçları ve izlenecek reform programının takibi amacıyla bir komisyon teşkil edildiğini de söylüyordu. Sunulan hususlar arasında köylünün nakdi ihtiyacına yönelik önemli bir yenilik; çıkarılacak yeni kanunlarla Ziraat Bankası’nın yapısında öngörülen değişikliklerdi.

1908 sonrası kurulan hükümetlerin her biri tarım konusunda atılacak adımları ilan etmişlerdi. Bu hükümetlerin önemli bir bölümü mevcut siyasi çalkantılar nedeniyle hedefledikleri reformları hayata geçiremezken bazıları ise önemli programlar hazırlayarak tarım konusunda ciddi adımların atılmasına duyulan ihtiyacı göstermişlerdi. Bu bağlamda Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti’nce 1910 yılında “Memalik-i Osmaniyye’nin Ziraî Programı” adıyla hazırlatılan rapor hükümetlerin tarım konusunda

izlemesi gereken reform yollarının bir dokümanını ortaya koyması bakımından önemliydi. Rapora göre tarımsal gelişmenin gerçekleştirilebilmesi için dört koşulun oluşması gerekmektedir: asayişin sağlanması, ulaştırma, tarımsal kredi olanakları ve tarımın çağdaş yöntemlere uygun yapılması. Söz konusu dört unsur, Meşrutiyet hükümetlerinin izledikleri/vaad ettikleri tarım politikasının ana hatlarını oluşturmaktaydı. Program, izlenen yolları aktarırken hükümet ve meclise de somut olarak görevler biçiyordu:²⁵⁵

“Memleketimizde terakki-i ziraati temin edecek esbattan biri de ziraata aid nizamnamelerin ahval ve ahtiyacat-ı memlekete göre tanzim edilmiş olması keyfiyeti olup bu cihetle nazar-ı dikkatten dūr tutulmamış ve 325 senesinde Memurin-i Ziraîyye Teşkilât ve Vezaifine Dair Kanun ve Nizamname ve Pirinç Ziraati Kanunu, Çekirge ve Filoksera Kanun ve Talimatnameleri, İspirto Kanunu ve 326 senesinde de Köy Bekçileri ve Ziraat Odaları Kanun ve Nizamnameleri tanzim ve makamat-ı aidesine takdim kılınmış ve bunlardan Pirinç Kanunu tasdiki âliyye iktiran etmiş ve diğerleri derdest-i tedkik olup ihtiyacata göre ziraatin terakkisine hâdim kanun ve nizamnamelerin peyderpey tanzimi mukarrer bulunmuştur.”

2.3. Tarım Reformunda İzlenecek Yolların Belirlenmesi

II. Meşrutiyet döneminde tarımsal reform konusunda izlenecek yollar, sık sık hükümetlerin değiştirilmesi ve çıkarılan programların uygulanmaması gibi nedenlerle sürekli sekteye uğramıştır. Fakat tarımsal üretimi artırmaya yönelik çalışmaların 1908 ile ortaya çıkmadığını biliyoruz. Nitekim 1908 yılının Temmuz ayında Meşrutiyet ilan edilmeden günler önce “Vilâyet-i Selase” olarak nitelenen üç Rumeli vilayetine (Selânik, Kosova, Manastır) gönderilen “İslâhât-ı Zirâ’iye Talimat Layihası” II. Meşrutiyet döneminde tarım, köylü ve üretim konusunda atılacak adımların habercisi niteliğindedir. “Vilâyât-ı selase-i şâhânedede zirâ’at ve felâhının fûnûn-ı hâzıra icâbâtına tevfiikan istihsâl-i terakkiyâtı zımnında bidâyetten mevki’-i fi’ile vaz’ edilecek teşebbüsâtdan bahisdir” başlığıyla hazırlanan rapor, altı bölümden meydana gelmektedir: “(1)Zirâ’at-i kadîme ve aslîyenin ıslâhı (2) hayvânât-ı ehliye-i mevcûdenin ıslâh ve teksîri ve mukayyed olan ecnebi ırklarının idhâliyle tezyîdi (3) sanâyî’-i zürârâ’iyenin ihdâs ve tarz-ı tekemmül (4) zirâ’at-i memûr ve komisyonlarıyla vezâifi (5) teşvîk ve mükâfât (6) bûdce ihtivâ eylemek” Raporun birinci ve üçüncü bölümleri oldukça dikkat çekiciydi. Birinci bölümde ele alınan maddelerde Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinde çiftçilik ile uğraşan

²⁵⁵Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası’ndan aktaran G. Ökçün (1982). Memalik-i Osmaniyye’nin Zirai Programı,1910. Prof. Dr. Reşat Aktan’a Armağan, içinde Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:516, s.29-42.

köylülerin “alât-ı cedîde-i zirâ’iyeyi suhuletle ve şerâit-i mu’tedilede” tedarik edebilmeleri için gerekli adımların atılması gerektiği bildiriliyordu. Bu doğrultuda her üç vilayette de birer ziraî alet deposu kurulması kararlaştırılmıştı. Daha da önemlisi hükümet, bu depolara getirilecek alet-edevatı köylülere fabrika üretim fiyatından “zamm” edilmeden verilmesini kararlaştırmıştı:

“...tertîb edilen depolara cem’ edilmiş olan âlât ve edevât-ı cedîde-i zirâ’iyenin, harman makinesi müstesnâ olarak mübâya’a kıymetleri üzerine nakliye, sigorta, depo kirası, memûr mesârifi misillü husûsâtıdan dolayı hiçbir şeyi zamm edilmeyüb âlât ve edevât-ı mezkûre fabrika fiyatıyla tâlib olan ehl-i zürâ’a zirâ’at komisyonlarından verilecek karar üzerine kefâlet-i mu’tebere ile beş senede mukassaten bedeli te’diye edilmek şartıyla fûrûht edilecek...”

Layihanın ya da bir diğer deyişle reform programının üçüncü bölümünde ise diğer maddelerin ilk üç yıl planlandığı şekilde uygulanmasından sonra “Sanâyî’-i zirâ’iyenin ihdâs ve tarz tekemmülü” safhasına geçilebilecekti. Ziraî sanayî ürünleri arasında sayılan böcekçilik, gül bağcılığı, arıcılık gibi faaliyetlere öncelik verileceğini bildiren program, süt ve peynircilik alanlarında kurulan “Selanik Hamidi Ziraat-ı Ameliyat Mektebi” süthanesinden mezun olan çiftçilerin istihdam edilmeleriyle idare edilmesi gerektiğini ifade ediyordu.²⁵⁶

Meşrutiyet döneminde kurulan hükümetler, tarımsal ilerlemenin sağlanması için bir dizi adımlar atmıştır. İlk olarak vergi gelirlerinin toplanmasına bir düzen getirmek ve devlet kurumlarında tasarruf tedbirlerinin alınmasına çalışılmıştır. Nitekim bu düzenlemelerin ilk olumlu sonucu görülmüş; 1909 yılının ilk dört ayında hükümet gelirlerinde kısmî bir artış olmuştur. Ardından Maliye Nazırı Cavit Bey, hükümetin ekonomik işleyişinde düzenlemeler yapmak için bir de bütçe hazırlamıştır. Hazırlanan bütçe öncekilerin aksine var olan malî tabloyu olduğu gibi göstermiştir. Ülkenin kalkınmasında önemli bir rol oynadığı düşünülen Nafia ve Maarif Nezaretleri’ne daha fazla bütçe ayrılmış; Sadaret ve Hariciye Nezaretlerine ayrılan bütçede kısıtlamalara gidilmişti. Dahası tasarrufları bir adım öteye götürmek adına bazı bürokratik kadroların azaltıldığı görülmüştür. Her türlü önlem, hükümetlerin ülkenin acilen ihtiyaç duyduğu reformları yapması için kaynak yaratılmasına yönelikti. Tasarruf tedbirleri arasında Sultan ve sarayın masraflarının kısılması da yer almıştır; “Yıldız Sarayı’ndaki ülkenin ve zavallı köylülerin sırtından zenginleşen sürüyle padişah gözdesi de artık yoktur.”²⁵⁷

²⁵⁶CDA, TFR. I.U.M (14 Temmuz 1908). D. No:25. B. No:2493-1;5-6.

²⁵⁷Ahmad, 2016, a.g.k., 44-45.

Tasarruf tedbirleri kapsamında atılan adımlar yine de vaad edilen gerekli reformlar için yeterli kaynağı oluşturmaktan aciz kalmıştır. Bu nedenle daha fazla sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu da yabancı sermayedarlara duyulan ihtiyacı bir kez daha gözler önüne sermekteydi. Cavit Bey, Osmanlı toplumunun ancak sermaye aracılığı ile “düzlüğe çıkabileceğini”, sermaye olmaksızın “emeğin iş göremeyeceğini” ve “sermayesizlikten milyonlarca Osmanlı vatandaşının emeğinin heder olup gideceğini” ifade etmekteydi. Cavit Bey, Osmanlı ülkesi için her ilerlemeci hamlenin yabancı sermayeye ihtiyaç duyduğunu savunuyordu. O’na göre sermaye ülkeye uygarlığı getirecekti. Toprak sermaye ile işlenir, fabrika sermaye ile kurulur, sermaye sayesinde ticarethaneler açılırdı. Ülkede sermaye olduğu ölçüde emekçiler sefaletten kurtulurdu. Cavit Bey’e göre insanlar arasında eşitlik olmadığı gibi servetler arasında da eşitlikten söz edilemezdi. Servet eşitliği, yoksulluğu doğururdu. Hükümetler izleyecekleri iktisat politikalarında, serveti gözetken bir ortam hazırlamalıydı.²⁵⁸ Fakat çizilen liberalist ve ümitvar reformist tablo, mali gerçeklikler karşısında çaresizlik olarak görülmekteydi. Bu konuda en sert gerçeklik dış borçlardı. Nitekim 1908 ve 1909 yıllarında toplam 11.711.128 liralık bir borçlanmaya gidilmişti.²⁵⁹ Ayrıca ihtiyaç duyulan sermaye için gümrük resimleri yüzde 11’den yüzde 15’e çıkarılmalıydı.²⁶⁰ Bu da tarımsal ürünlerini pazarlamaya uğraşan yerli üretici için fazladan bir masraf demektir.

Reformlar ile ilgili Nafia Nezareti tarafından hazırlanan 1908 tarihli Umur-u Nafia Programı somut bir yol haritası çizmekteydi; kara ve demiryolları başta olmak üzere limanlar ve gemi taşımacılığı alanında gelişmeler sağlanacak; tarımda makineleşme ve modern alet-edevat kullanımı yaygınlaştırılacak, ulaşım ağı genişletilerek tarımsal altyapı hazırlanacaktı.²⁶¹ Vergi kaynağı olan köylünün de hayatı iyileştirilmeliydi. Bunun yolu ise daha önce vergi vermeyenlerin tespit edilmesi ve vergiye bağlanmasıydı. Böylece büyük bölümü köylü kesimine yüklenmiş olan vergi yükü hafifletilmeye çalışılacaktı.²⁶² 1909 yılında Meşrutiyet hükümetleri tarımsal reform konusunda atılacak adımları belirlemek üzere bir de ziraat istatistikleri oluşturmaya başlamışlardı. Özellikle toplam ekili arazi ve hane sayısının atılacak adımlarda önemli bir rol oynaması bekleniyordu.

²⁵⁸Mehmed Cavid, 2001, **a.g.k.**, 65-74; 105-107.

²⁵⁹Akşin, 2006, **a.g.k.**, 264.

²⁶⁰Ahmad, 2016, **a.g.k.**, 46.

²⁶¹E. Ballı (2015). *İkinci meşrutiyet dönemi tarım politikaları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 20.

²⁶²Ahmad, 2016, **a.g.k.**, 46.

Tablo: 2.3. Nüfus, ekili arazi ve tarımla meşgul hane sayısı, 1909²⁶³

İdari Birim	Nüfus	Ekili Arazi (Dönüm)	Tarımla Meşgul Hane Sayısı
İstanbul	67.142	84.732	6.978
Çatalca	94.363	334.043	8.297
Edirne	675.502	1.939.387	96.342
Selanik	530.890	1.079.534	82.135
Kosova	1.091.492	3.275.963	124.987
Yanya	206.805	434.783	21.831
Adana	306.981	1.901.789	38.569
Ankara	759.071	4.147.821	92.419
Aydın	642.638	2.254.250	101.812
Biga	131.718	472.975	21.571
Bitlis	301.467	2.227.212	24.640
Bolu	185.233	554.974	27.508
Diyarbakır	249.597	2.023.035	46.356
Erzurum	294.611	824.561	49.462
Hüdavendigâr	783.181	3.091.623	123.893
İzmit	305.017	578.429	19.100
Karesi	58.885	407.290	5.500
Kastamonu	645.189	2.130.161	100.250
Konya	722.849	3.532.868	91.561
Mamuretülaziz	350.157	817.419	39.934
Sivas	627.189	2.068.267	80.367
Trabzon	1.076.567	3.411.598	176.318
Urfa	52.810	232.000	4.600
Van	175.541	865.055	24.220
Musul	86.082	896.250	9.994
Halep	443.910	1.881.076	55.394
Suriye	229.550	1.311.510	27.994
Bağdat	175.760	294.518	14.330
Basra	45.000	620	500
Beyrut	249.836	1.237.500	30.841
Kudüs	120.000	160.000	3000
Tabluscıgarp	137.126	228.050	15.243
Toplam	11.905.328	44.739.651	1.570.546

2.3.1. Tarımda Makineleşme

Tarımda çağdaş makinelerin kullanılması ve yaygınlaştırılması, tarımsal üretimin artışını sağlayan en önemli faktördür. Osmanlı Devleti, Avrupa’da 19. yüzyılda oldukça yaygınlaşan makineli tarıma geçişi yakalayamamış ve ilkel yöntemlerle topraklarını sürmeye ve yüksek kapasiteli arazilerinden neredeyse yarı yarıya kayıpla ürünlerini elde

²⁶³T. Güran (2017). *Resmi istatistiklere göre Osmanlı toplum ve ekonomisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 184-185.

etmeye devam etmişti.²⁶⁴ Meşrutiyet döneminde görev alan hemen her hükümet, 19. yüzyılda sınırlı bir şekilde başlayan makineleşmeyi yaygınlaştırmak istiyordu. Hedeflenen piyasa için üretim döngüsüne katılabilmenin en önemli koşulu modern araç gereçlerin yaygın bir şekilde kullanılabilmesiydi.

Osmanlı Devleti'ne modern tarım aletleri ve makinelerinin girişi, Amerikan iç savaşı sonucunda ABD'den pamuk tedarik etmekte sorun yaşayan İngilizlerin Anadolu'da pamuk üretimini teşvik etmesi ve bunu yaygınlaştırması sonucunda olmuştu.²⁶⁵ Bu aynı zamanda Batı Anadolu'nun kapitalist sisteme entegre oluşunun ilk ve en önemli adımını oluşturmuştur. 1857 yılında Manchester Pamuk Alım Birliği'nin (Manchester Cotton Supply Association-MCSA) kurulmasıyla Lancashire'li pamuk fabrikatörleri, pamuk endüstrisinin tamamen Amerikan pamuk üretimine bağımlı kalmasının kendileri için oluşturacağı tehlikeyi görmüşlerdi. Bu nedenle Hindistan ve Türkiye'de pamuk yetiştirilmesini teşvik etmeyi kararlaştırarak bu amaca yönelik çalışmaları hızlandırmışlardı. Nitekim 1861 yılına gelindiğinde Batı Anadolu bölgesinin toplam pamuk rekoltesinin 9.7 milyon Ib/sent olduğu ve ertesi yıl pamuk ekim alanının genişleyeceği tahmin ediliyordu. Sadece İzmir'in 1863 yılındaki pamuk ihracatı 1.674.536 İngiliz Sterlin idi.²⁶⁶ Bu rakamlar Batı Anadolu'nun yabancı sermaye destekli makineli tarıma geçişini ve İngilizler lehine ortaya çıkan maddi tabloyu gözler önüne sermektedir. Makineli tarımı Anadolu'nun diğer bölgelerine her bir tarımsal üründen elde edilen faydayı artırmak suretiyle yaygınlaştırmak en önemli tarımsal üretim hedefi olarak görülmekteydi. Nitekim Osmanlı Devleti, ülkede tarım makinelerinin kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla 1882'de tarım makinelerinin ithaline yönelik bir dizi gümrük muafiyeti uygulaması başlatmıştı.²⁶⁷

Tarımda makineleşme konusunun bir diğer önemli yanı çiftçilerin makinelerin alımında gerekli parayı ya da borcu Ziraat Bankası'ndan karşılayamamalarıydı. Zira çiftçiler modern makinelerin kullanımını konusunda az çok bir bilgiye sahipti. Özellikle Konya gibi verimli tarım arazilerindeki çiftçiler bu aletlerle tanışma hatta kullanma fırsatı bulmuşlardı. Köylülerin Ziraat Bankası'ndan yararlanamamasının yanında makine konusundaki bir başka şikayeti, tüccarların makine konusunda fiyatları oldukça yukarı

²⁶⁴Quataert, 2008, **a.g.k.**, 139.

²⁶⁵Ballı, 2015, **a.g.k.**, 131.

²⁶⁶O. Kurmuş (2012). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*. İstanbul: Yordam Kitap, s. 132-13.

²⁶⁷M.M. Baskıcı (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu'da iktisadi değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi, s. 149.

çekmeleri idi. Konya Vilayeti'nden payitahta Vali Mehmed Ferid tarafından gönderilen bir dilekçede söz konusu hususlar oldukça açık bir şekilde dile getirilmekteydi.²⁶⁸

“zirâ‘atın terakki ve tevsî‘ine medâr olan alet ve edâvât-ı cedîdenin celb ve isti‘ mâliyle husûl-i maksada adem-i kifâyeti bedâhet derecesinde tahakkuk eden ahvâl-i hâzıra-i zer‘ ve istihsâlîn ıslâhından ibâretidir... makinelerin derece-i ehemmiyetleri hakkında zürrâ‘ca vukûf ve ittilâ‘-ı hâsıl edilmemiş olduğu gibi bi’n-nisbe bahâlî olmak hasebiyle celb ve iştirâsına dahi zürrâ‘ın hal-i hâzırda vas‘ ve iktidârları gayr-i müsâ‘id bulunduğundan ve fakat tüccâr kuvvetiyle işletilmekte... alât ve edevât-ı cedîde-i zirâ‘iyyenin suhûlet ve uhûvviyetle bi’t-tedârik eydi-i zürrâ‘a tevdi‘i zımında Ziraat Bankasından istenilen karşuluk bankanın idareten merbût olduğu dairece itâ edilmemekde bulunduğu...”

Meşrutiyet'in ilanı ile tarımda makineleşme, tarımsal üretimin en önemli teknik alanını oluşturmaktaydı. 19. yüzyılda başlatılan uygulamalar devam ettiriliyordu. Bu doğrultuda 1911 yılında Meclis-i Mebusan'da tarımsal alet, edevat ve makine ithaline 10 yıl süreliğine gümrük muafiyeti tanındı.²⁶⁹ Söz konusu muafiyet, tarım aletlerinin yedek parçalarını da kapsayacak şekilde genişletildi. Genişletilen bölümleri ile bu kanun, Meclis-i Mebusan'da, yerli sanayiye zarar vereceği nedeniyle bir tepkiye de neden olmuştu.²⁷⁰ Eleştiriler, muafiyetin yerli imalat sanayinin gelişmesine engel olacağı ve Osmanlı topraklarını Avrupalı makine firmalarının pazarı haline getireceği konusunda birleşiyordu. Kanuna itiraz eden Mebuslar, yerli sanayinin ancak tarımsal üretimle gerçekleşeceğini fakat bu alanın Avrupalı yatırımcılara bırakılmasının geliştirilmesi gereken (Avrupa destekli sanayinin) yerli sanayinin önüne konulacak en büyük engel olduğunu düşünüyorlardı. Söz konusu Mebusların eleştirilerinin en önemli dayanak noktası, bütün alet-edevatların gümrük muafiyetine tabi olması ile İzmir ve Adapazarı başta olmak üzere neredeyse Anadolu'nun her yerindeki mevcut alet edevat üreticilerini zor durumda bırakacak olmasıydı.²⁷¹ Nitekim bu konuda somut girişimler ortaya çıkmıştır. Tanin'de yer alan habere göre Almanya, Osmanlı ülkesinin farklı vilayetlerinde ziraat aletleri satmak ve tamiratını yapmak üzere bir depo tahsisatı isteğinde bulunmuştu. Ziraat Nezareti, bu konuda deponun ilk kurulacağı yer olan Konya'da validen olumlu

²⁶⁸CDA.Y. PRK.UM (1901). D. No:56. B. No:100-1.

²⁶⁹(4 Haziran 1911). Fabrikalar alet ve edevatıyla alet-i ziraiyenin ve kimyevi gübrelerin gümrük rûsûmundan muafiyeti. Düstur, T:2, C:3, s.434.

²⁷⁰MMZC (22 Şubat 1911). D:1, İ:3, C:3, s. 153-158.

²⁷¹Anadolu'nun çoğu yerinde örneğin Trabzon ve Ankara bölgelerinde Osmanlı zanaatçıları sadece yerel satışa yönelik ilkel aletler üretiyorlardı. Ancak bazı yörelerde daha modern çeşitler üretilmeye başladı. 1890 yılında İzmir'deki dört atölye buhar makineleri ve modern zirai makineler üretebiliyordu. Bkz. Quartert, 2008, **a.g.k.**, 142.

görüş dahi almıştı.²⁷² Yerli üretim taraftarı mebuslarının hükümetten talep ettikleri husus, Anadolu'nun alet-edevat üreticilerinin modern alet-edevat üretimi yapmalarının teşvik edilmesiydi. Ayrıca Anadolu üreticiler, yabancı firmaların fiyatları ile rekabet edecek düzeyde sermayeden yoksundu.

Tarımda makineleşme, Mebusların yanında basın ve konunun uzmanlarının da ilgi alanındaydı. Bu kişilerden Tanin yazarı Hüseyin Kazım, konuyla ilgilenenlerin başında gelmekteydi. Tarımsal üretimin modern koşullara yaklaşabilmesi için çağdaş/teknolojik alet ve edevat tedarikinin önemini birçok yazısında belirten Hüseyin Kazım, konunun farklı yönlerine de vurgu yapmıştır. Buna göre ziraat mekteplerinde modern alet-edevat kullanımını öğrenen bir gencin, köylere giderek ilkel alet-edevat kullanan bir çiftçiye yeni aletleri kullanmasını öğretebilmesinin bir hayli güç ve zaman alıcı bir faaliyet olacağını söylemekteydi. Bu nedenle yazar, tarımda modern alet-edevat kullanımının yaygınlaştırılmasının yolunun kesinlikle tarımsal eğitimin kırsala götürülmesinden geçtiğini belirtmiştir. Köylüler kendi kendine öğrenemedikleri bir ziraî yöntemi “genç dimağlardan” edinemezdi. Köylere gönderilen gençler ya da memurlar ancak köylülerin kullanmayı öğrendikleri ya da öğrenme aşamasında oldukları aletler üzerinden faydalı olabilirdi.²⁷³ Bir başka yazısında Hüseyin Kazım, hükümetin modern alet-edevat ithali ve bazı yerel fabrikaların üretimi hakkında bilgi vermektedir:²⁷⁴

“...ziraatta kullandığımız alet-edevatın hemen tamamı eski ve ilkeldir... Bu son zamanlarda Rumelinden başka İzmir, Atina, Konya havalisinde birçok demir pulluklar, kalbur makineleri, demir tırmık gibi ziraî aletlerin kullanımı başladı... binicili harman makineleri getirildi... şüphesiz bunlar çok çok azdır daha da getirilmelidir... fakat getirilen bu pullukların taklitleri de Anadolu'da yaygınlaştı...”

Meşrutiyet dönemi hükümetleri, tarım makinelerinin ithalatını teşvik etmenin yanında küçük üreticilerin makine alımlarında da yerel idarecileri görevlendirerek örnek makinelerin üreticilere ulaştırılmasını sağlamıştır. Böylelikle dışarıdan alınan örnek makineler, memleketin dört bir yanına gönderilmesi imkânı doğmuştur. Tanin gazetesindeki habere göre; köylere örnek olması için Amasya Kazası'nın iki nahiyesinin idarecileri; harman, orak ve tırmık makinelerinin gönderilmesini istemişti. Bu isteğe karşılık hükümet adım atmış ve makinelerin tarımda verimli bir şekilde kullanılması için mütesellimlerin kefaleti sağlanmıştır. Yerel idarenin söz konusu kazalar için 50'şer den

²⁷²(18 Mayıs 1910). Ziraat alat ve makineleri. *Tanin*, no: 614, s. 4.

²⁷³Hüseyin Kâzım (3 Ekim 1908). Ziraatin ihtiyaçları. *Tanin*, no: 64, s.6.

²⁷⁴Hüseyin Kâzım (4 Ekim 1908). Ziraatin ihtiyaçları. *Tanin*, no: 65, s.6.

300 adet pulluk, yeterli miktarda tohum, tırmık ve makine isteği “acil iş” olarak yerine getirildiği Tanin’de haber olarak yer almıştır. Ayrıca söz konusu haberde, makinelere duyulacak ihtiyacın diğer bölgelerde de olacağı gerekçesiyle ABD, İngiltere ve Almanya’dan yeni bir makine ithali yoluna gidilebileceği, gerekli sermayenin de Ziraat Bankası tarafından sağlanacağı belirtilmişti. Burada dikkati çeken nokta tarımda makineleşmenin yaygınlaştırılması amacıyla dışarıdan ithal edilecek alet-edevatın alımında Ziraat Bankası’nın önemli bir rol üstlenmesinin istenilmesiydi.²⁷⁵ Banka hem Mebuslar hem de köylüler tarafından tarımın hemen her alanında tek sağlayıcı kuvvet olarak görülmekteydi. Bu durum birçok işin Ziraat Bankası’ndan beklenilerek gerekli adımların atılmamasına neden olmuştu. Nitekim 1914’te görüleceği üzere bankanın görev, sorumluluk ve yetkileri üzerine Tanin gazetesinde uzun bir yazı kaleme alınmış ve bankanın yetkilerinin artırılmamasından; yüklenilen sorumlulukların fazlalığından ve yetersiz sermayesinden yakınılarak hükümet eleştirilecekti.

1911 yılında hükümetin alet-edevat konusundaki çalışmaları yoğunlaşmıştır. Edirne Vilayetinde çiftçiler, bölgede verimli geçen mahsul dönemlerinde bile harmanlarını makine eksikliği nedeniyle istedikleri zaman kaldıramamaktan şikayet etmişlerdir. Vilayetten nezarete gönderilen bir yazıda, mahsulün yağmura maruz kaldığı belirtilerek makine gönderilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Nezaret, vilayete ihtiyaç duyulan yeni makineler ve aletler göndermiştir. Prizren Livası’nda da (Arnavutluk); yeni bir ziraat alet deposu hizmete girmişti. Ziraat alet deposunun açılışından kısa süre sonra büyük bir çiftlikte kullanımına başlanan yeni aletler için çiftçilere konferanslar verilmiştir. Çiftçiler yoğun bir şekilde ziraat alet deposuna mevcut sabanlarını da getirerek tamir ettirmiştir. Ziraat depoları aracılığıyla satış, tamir ve eğitim uygulamalarının yaygınlaştırılması için 1909 yılında Ziraat Nezareti tarafından Selanik, Kosova, Manastır, Hüdavendigar, Konya, Sivas, Diyarbakır Erzurum vilayetlerinde de ziraat depoları açılmıştır. Ziraat depoları konusunda da suistimallerin yaşanması gecikmemiştir. Özel girişim yerine hükümetin destekleri ile kırsalda açılan ziraat depolarının yetersizliği, çiftçiyi yerel tüccardan tanesi 25-30 liraya varan rakamlarla makineler almaya mecbur bırakmıştır. Bu fırsatı değerlendiren yerli tüccar, ziraat depolarının yetersizliğini bilerek fırsatçılığa yönelmiştir. Özellikle 1911 yılının bereketli geçmesi çiftçiyi yerel makine tüccarına daha bağımlı hale getirmiştir.²⁷⁶

²⁷⁵(9 Şubat 1908). Alat-ı ziraiyye. *Tanin*, no: 189, s. 3-4.

²⁷⁶(25 Ağustos 1910). Vilayatta ziraat depoları. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, yıl:3, sayı:43, s.684-686.

Tanin gazetesinin vilayetlerde yaptığı “Taşralarda Ziraat” adlı araştırmasına göre Aydın Vilayetine 11616 adet yeni usule uygun alet-edevat dağıtılmıştı. Özellikle İzmir bölgesinde yeni saban, orak, pulluk ve harman makineleri dağıtılmış, bir sonraki yıl için de yeni aletler sipariş edilmişti. Bu bölgelerde yeni alet-edevat kullanımının yaygınlaşmasının bir diğer nedeni de 1910 yılında Ziraat Sergisi’nin burada açılmış olmasıdır. Özellikle Aydın vilayeti çiftçisinin bu sergiye ilgisi yoğun olmuştur.²⁷⁷

“Aydın Vilayeti ziraî hususta husul-ü terakkiyane hizmet edilmek için memurun-i ziraîye ahaliye icrâ-i nasâyih etmekte ve konferanslar dahi vermekte iseler de temini maslahata başka bir suretle de say’ ve fenniye ve nebatata ve bilhassa bağlara ve limon portakallara arız olan tefilat-ı futuriye ve hayvaniyyeye karşı ne gibi tedabir ve mualecat ittihaz ve icrası lazım geleceği hakkında tarifat-ı fenniye-yi havi risaleler kaleme alınarak tab’ ettirilmiştir.”

Ziraat Nezareti’nin tarımda makineleşmenin yanında en fazla mesai harcadığı alan çiftçinin tohumluk ihtiyacının giderilmesiydi. Manastır vilayetinde tarımsal üretim, makineleşme ve tohum dağıtımının eşzamanlı yürütülebilmesiyle artış göstermişti. Vilayet’te tohumlar planlandığı gibi dağıtılmış; bu tohumların ihtiyaç duyduğu ilaçlamalar da yapılmıştı. Nitekim bu tohumlar yeni alet-edevatlar kullanılarak ekilmişti. Basında yer alan haberlerde söz konusu gelişim neticesinde istenilen mahsulün alındığı ve depolarda tohumlukların biriktirildiği ve isteyen çiftçilere dağıtılmaya başlandığı bildirilmiştir. 1910 yılında depolardan 350 liralık ziraat aleti satılırken 1911 yılında bu rakamın 550 lirayı geçtiği ifade edilmiştir.²⁷⁸

Tarım alanında birçok adım aynı anda atılmaya çalışılmıştır. Tarımda makineleşmenin yaygınlaştırılması ve yeni makinelerin nasıl kullanılacağına dair derslere de bu dönemde ağırlık verilmiştir. Kastamonu vilayetinde dutluk için uygun araziler saptanmış ve fidanlık kurulumu. Çiftçilere farklı alanlarda yeni usul ziraat dersleri verilmiş ve konu ile ilgili “Çiftlik Dersleri” adıyla yayınlar yapılmış ve dağıtılmıştı. Modern alet-edevat kullanımının yaygınlaştırılması basında en çok tartışılan konuların başında gelmekteydi. Hükümetin “iyi niyetli adımlarının” yetersiz olduğu ve tarıma gerekli önemin verilmediği iddia edilmekteydi. 1914 yılına gelindiğinde konu ile ilgili haberler sıklaşmaya başlayacaktı. Tanin’de hükümetin tarımla ilgili faaliyetleri eksik görülerek eleştirilmişti. Tarım konusunda yeni uygulamaların tamamı denenmiş fakat istenilen seviyeye bir türlü gelinebilmişti. Özellikle yeni ziraî aletler birkaç bölge dışında yaygınlaştırılamamıştı. Bu konu birçok spekülasyonun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

²⁷⁷(18 Mart 1911). Taşralarda ziraat, *Tanin*, no:912, s. 1-2.

²⁷⁸(26 Mart 1911). Taşralarda ziraat: manastır ve karesi. *Tanin*, no: 920, s.1.

Yeni aletlere ancak hükümete ve dolayısıyla cemiyete yakın eşraftan kişilerin ulaştıkları, küçük üreticiler yerine mütesellimlerin imkanlardan yararlandıkları iddia edilerek hükümete eleştiriler yöneltilmişti.²⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin ilk kez modern tarımsal makineler ile tanıştığı 19. yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte makineleşme oranının arttığı görülmektedir. Fakat sorun makineleşmenin artışı değil ülke geneline yaygınlaştırılmamasıydı. Özellikle ülkenin iç kısımları ve Doğu Anadolu bölgesinde bu sorun oldukça çarpıcı bir şekilde görünüyordu. 1914 yılının başlarında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 17.500 pulluk olduğu tahmin edilmektedir. Buna karşın toprağı işlemekte kullanılan tırmık sayısının pulluğa oranla daha az olduğu ve yaklaşık 875 civarı olduğu bilinmekteydi. Ayrıca çoğunluğu Adana'da 35 tek 25 çift buharlı pulluk, 1000 orak makinesi, 100 buharlı harman makinesi, 25 çift buharlı pulluk ve 85 buharlı pulluk vardı.²⁸⁰ Aydın, Trakya, Bursa, Balıkesir, Konya ve Adana'da Birinci Dünya Savaşı öncesinde orak makinesinin sayısı 11.000'e ulaşmıştı. Bunların içerisinde biçer-bağların sayısı 500'ü geçmiyordu. Bu makinelerin çoğu Trakya ve Ege de toplanmıştı. 1914 yılında harman makinesi olan ve hareket gücü lokomobillerden sağlanan batözlerin sayısı 367 idi. Trakya, Aydın ve Afyon'da ise 250 kadar çayır biçme makinesi vardı. Triyör ve mibzer gibi tarım makineleri ise çok az sayıda ziraat okullarında ve numune tarlalarında kullanılıyordu. Benzinle çalışan traktörler ise 20. yüzyılın başında Osmanlı topraklarına henüz yeni girmeye başlamıştı. Benzinli ilk traktörün 1907'de Adana Belediye Reisi tarafından numune tarlasına hediye edilmesinin ardından 1911'de bir Rum çiftçi Aydın'a, 1912'de ise Adana Mebusa Hacı Beyzade Kadri Bey Adana'ya ilk benzinli traktörleri getirmişti.²⁸¹ İstatistiklere göre Meşrutiyet döneminde tarımda makineleşme oranı artış göstermekteydi. Tarımda makineleşmenin artmasında, Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomisi ile bütünleşme sürecinin etkisi de vardı. Bu göreceli artışın bir diğer nedeni tarımda iş gücü azlığının giderek yükselmesi idi. Osmanlı Devleti 1911'den itibaren bir dizi savaşa girmiş ve iş gücünü ya yitirmiş ya da silah altında tutmak zorunda kalmıştı. İş gücü açığı makinelerle telafi edilmek isteniyordu. Birinci Dünya Savaşı, kırsalın üretici erkek nüfusunun silah altına alınarak halihazırda zayıf olan üretici kesimi yok olma

²⁷⁹(11 Haziran 1914) Ziraat işleri: halka doğru. *Tanin*, no: 1964, s. 1.

²⁸⁰Köymen, 2017, **a.g.k.**, 108. Ayr.Bkz.: İ. Tekeli-S. İlkin (1988). Devletçilik dönemi tarım politikaları-modernleşme çabaları., *Türkiye'de tarımsal yapılar 1923-2000*. (Der: Şevket Pamuk-Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları, s. 82-83.

²⁸¹Tekeli- İlkin, 1988, **a.g.k.**, 83.

noktasına getirmişti. Nitekim 18 Eylül 1916 yılında savaş nedeniyle tarımsal üretimin azalmasını önlemeye yönelik “Mükellefiyet-i Ziraîyye Kanûn-ı Muvakkatı” ve bu kanunun uygulanmasına yönelik nizamname çıkarılmıştır. Yedi maddeden oluşan kanunun ilk iki maddesi mevcut durumu ve yükümlülükleri ortaya koymaktadır.²⁸²

“Madde 1: Çiftçiliği san’at-ı mutade ittihaz etmiş ve hidemat-ı askeriyye haricinde kalmış olan Osmanlıların zükûr ve inastan olan her nüfus Ziraat Nezaretince ta’yin olunacak miktarda zer’iyatta bulunmak ve sene-i atıyye için nadas yapmak üzere taraf-ı Hükümetden mükellef tutulabilecektir.

Madde 2: Çiftçiliği san’at-ı mutade ittihaz etmemiş ve hidemat-ı askeriyye haricinde kalmış olanları buldukları mahalde en ziyade ekilen mahsulattan zer’iyatta bulunmak üzere mükellefiyet-i ziraîyyeye tabi tutmağa Hükümet mezundur.”

Birinci Dünya Savaşı sırasında, tarımın geliştirilmesi, aydınlar tarafından savaşın yanında göz önünde bulundurulması gereken en önemli iş olarak ifade ediliyordu. Türk Yurdu dergisinde M. Zühdü, hükümetin en önemli ve birincil işinin “ziraat’ın terakkisi” için çalışmak olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı topraklarında tarımla uğraşan nüfusun hiçbir zaman %55’in altına düşmediğini ifade eden yazar, hükümetin tarımın ilerlemesi için modern makineler kullandığının da altını çiziyordu. M. Zühdü, tarımın ilerlemesi için Parvus’un iddialarının aksine hükümetin “canla başla” çalıştığını, Ziraat Nezaretinin de bu anlamda üretimi arttırmak için nizamnameler hazırladığını vurguluyordu.²⁸³

2.3.2. Tarımsal Üretimin Nakliye Kolları Olarak Demiryolları

Tarımsal üretimin oturduğu sac ayaklarından bir diğeri demiryollarıydı. Modern alet-edevat kullanımı, kırsalda üreticilerin devlet tarafından (tohumluk, kredi imkanları vs.) desteklenmeleri gibi adımlar, üreticileri pazarlara ulaştırabilme imkânları sağlanmadığı takdirde bir anlam ifade etmiyordu. Osmanlı çiftçisini geçimlik üretimden pazar üretimine geçiş yaptırabilmenin en önemli aşaması demiryolu ağlarının kırsalda yaygınlaştırılmasıydı. Nitekim hükümetin tarımsal reform anlamında attığı bütün adımların olumlu sonuçlarının alınması; Osmanlı çiftçisinin tarımsal ürünlerinin pazarda rekabet edebilir miktarda ve değerinde işlem görebilmesiyle mümkün olacaktı. Pazar için üretimi doğrudan etkileyen ulaşım ağı eksikliği, aynı zamanda bölgeler arası fiyat farklarının da doğmasına neden olarak enflasyon baskılarına yol açıyordu. Bu nedenle

²⁸²(18 Eylül 1916). Mükellefiyet-i ziraîyye kanûn-ı muvakkatı. *Düstur*, T:2, C:8, s.1297.

²⁸³M.Zühdü (19 Mart 1914). Ziraatimiz ve şerâit-i iktisadiyesi: nüfus-ı ziraiye. *Türk Yurdu*, Yıl:3 sayı: 61, s. 231-233.

kompleks bir fikir olarak tarımsal reformun başarıya ulaşması demiryolları ile mümkün olabilecekti.

Uluslararası arenada tarım ülkesi olarak görülen Osmanlı Devleti, Avrupa'nın lokomotifleri etkin kullandığı bir dönem olan 19. yüzyılda taşıma işlerini, özellikle Anadolu'da at ve deve vasıtasıyla yapıyordu. Bu durum ağır ve hacimli malların uzak mesafelere düşük maliyetlerle taşınması gibi olumlu bir sonuç yaratırken; piyasanın beklediği ürün arzının gecikmesi ve fiyat dalgalanmalarının yakalanamaması gibi olumsuzluklar doğuruyordu. İmparatorluk topraklarında hububat ürünlerinin nakliyesinde kullanılan yol, ucuz maliyeti nedeniyle nehir ve deniz taşımacılığı olurken özellikle iç bölgelerde bu yol kullanılmıyordu. Bu durum Osmanlı Devleti'ndeki iç bölgelerin denize yakın bölgelere oranla daha az gelişmesine neden olmuştu.²⁸⁴ Nitekim kıyı kesimlerinde, liman hinterlandına entegre bir iktisadi faaliyet alanı gelişirken; iç bölgeler, tarımsal ekonomiyi ve getirdiği zorlukları aşmakta güçlük çekmekteydi. Bu nedenle iç bölgelerin demiryolları ile kıyılara ulaştırılabilmesi önem arz etmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde demiryolu işletmeciliği 1856 yılında başladı. Demiryolları, ulaşımı kolaylaştırmak ve aynı zamanda taşıma maliyetlerini düşürmek amacıyla kullanılıyordu. Böylelikle kırsalda demiryollarıyla tarımsal üretim genişletilecek, modern tarımsal usuller ve araçların kullanımı teşvik edilecekti. 1867'de Anadolu'da tamamlanan ilk demiryolu olan İzmir-Aydın Demiryolu Hattı, 133 kilometrelik bir hattan meydana geliyordu. İzmir-Aydın demiryolunun geçtiği bölgelerden toplanan tarımsal vergiler üzerinde olumlu etkileri vardı.²⁸⁵ Fakat 27 Eylül 1888'de Osmanlı demiryollarındaki İngiliz ve Fransız etkisine karşı Almanya ile imzalanan Bağdat Demiryolları projesinin tarımsal üretime etkisi daha fazla gözle görülür olacaktı. Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılın II. yarısından itibaren izlediği ekonomi politikası, İngiliz ve Fransız etkisine karşı Almanya ile birliktelik kurarak bir denge oluşturma üzerine kuruluydu. Bu nedenle Bağdat Demiryolu anlaşması söz konusu denge açısından önem arz etmekteydi. Almanlara verilen birçok imtiyaz karşılığında Osmanlı Devleti askeri ve siyasi güç olarak gördüğü demiryollarını yine Almanlar aracılığıyla inşa etmeye kararlıydı.²⁸⁶ 1890 yılında açılan İzmit-Adapazarı hattının Bağdat'a kadar uzatılmasını isteyen Nafia Nazırı Raif Paşa, Alman yöneticilerine bu isteğini iletmış ve 1892'de hat Ankara'ya kadar uzatılmıştı.

²⁸⁴Güran, a.g.k., 71-72.

²⁸⁵Baskıcı, 2005, a.g.k., 9.

²⁸⁶Quartern, 2008, a.g.k., 67.

5 Mart 1903 tarihinde imzalanan bir diğer imtiyaz antlaşmasına göre Bağdat Demiryolu işletme hakkı, 99 yıllığına Deutsche Banka verilmişti.²⁸⁷ 1889’da Bağdat Demiryolu projesinin ilk ayağı olarak “Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi” kurulmuştu. Hızlı bir şekilde inşaata başlayan şirket, 1890’da Adapazarı’na 1891’de Bilecik’e ve 1896’da Konya’ya ilk trenleri ulaştırmıştı. Demiryolu yapımının artışı talep artışını da beraberinde getirerek özellikle tahıl fiyatlarının artmasına neden olmuştu. 1893-1911 yılları arasında Ankara’dan Haydarpaşa’ya gönderilen tahıl miktarı 5 kat, meyve miktarı 2 kat artmıştı.²⁸⁸ Öyle ki taşınan buğday miktarı 1893’te 51.390 ton iken; 1910’da bu rakam 151.306 tona yükselmişti. 1911’de ise 262.146 ton buğday, Haydarpaşa-Ankara hattında taşınmıştı. Konya’da da bir fiyat artışı gözlemleniyordu. 1896-1906 yılları arası buğdayın kilosu 60 kuruştan 100-125 kuruşa yükselmişti.²⁸⁹

II. Meşrutiyet’in ilanı ile yapılan anlaşma tekrar gündeme gelmiş ve Bağdat Demiryolu’nun Deutsche Bank’a 99 yıllığına verilmesini özellikle Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey şiddetle eleştirerek projeyi; “otokrat ve hırsız bir hükümetten doğabilecek bir anlaşma” olarak değerlendirmişti.²⁹⁰ Fakat Meşrutiyet hükümetleri Bağdat Demiryolu hattının inşaatına kalındığı yerden devam ederek, hattı bir devlet politikası haline getirmişti. Bağdat Demiryolu hattı kapsamında 1904’te Konya-Bulgurlu hattı, 1911’de Bulgurlu-Ulukışla, 1912’de Ulukışla-Durak ve Durak- Yenice hatları, 1913’te Toprakkale-İskenderun, Bağdat- Samara, 1914’te Islahiye-Resülayn hatları açılmıştır. Meşrutiyet döneminde mevcut demiryollarına eklenen bir başka hat, Samsun-Sivas hattı idi. 1911 de devlet eliyle inşa edilmeye başlanan bu hat 1914’te mali sıkıntılar nedeniyle “Regie Générale” isimindeki Fransız şirketine devredilecekti.²⁹¹ Bundan başka Anadolu’da Bandırma-Soma-Sivas-Erzurum, Giresun-Karahisar-ı Şarki, Ankara-Sulusaray arasında yeni hatlar inşa edilmek istenmiş fakat Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile bahsi geçen hatların inşaatı tamamlanamamıştı.²⁹²

²⁸⁷M.Özyüksel (2000). *Hicaz demiryolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 18-23.

²⁸⁸İ. Ortaylı (1984). 19. Yüzyıl Ankara’sına demiryolunun gelişi, hinterlandının ve hinterlanddaki üretim eylemlerinin değişimi. *Tarih içinde Ankara (Eylül 1981 ODTÜ Seminer Bildirileri)*, içinde s. 215.

²⁸⁹Baskıcı, 2005, **a.g.k.**, 147, ayrıca taşınan tahılların fiyat artışına etkisi için bkz. A.D. Novıçev (1979). *Osmanlı imparatorluğunun yarı sömürgeleşmesi*. (Çev: Nabi Dinçer), Ankara: Onur Yayınları, s. 50.

²⁹⁰N. Kanberoğlu (2018). Osmanlı devletinin ikinci meşrutiyet dönemi demiryolu politikaları 1908-1914. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi-Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı*, yıl:3, s. 163-164.

²⁹¹Ü. Sarıaslan (2004). *Demirağlardan örümcek ağlarına*. İstanbul: Otopsi Yayınları, s. 77.

²⁹²Kanberoğlu, 2018, **a.g.k.**, 161.

Doğal olarak vergiler merkezi hükümetin gelirlerini artıran en önemli kalemdi. Bu bağlamda demiryollarının inşa edilmesiyle birlikte vergi gelirlerinde büyük bir artış meydana gelmişti. Öşür gelirlerindeki artış bu görüşü desteklemekteydi. 1903'te Duyûn-ı Umumiye'nin yayınladığı raporda; demiryolu geçen bölgelerdeki öşür gelirlerinin 1891'den beri %46 arttığı ifade ediliyordu. Ayrıca 1903 yılında gelirleri karşılığında borçlanılan sancaklarda 11.288.000 lira olan Aşar Vergisi geliri 1909'da 114.716.000 liraya yükselmişti.²⁹³ Bu verilere bakılınca demiryolu ulaşımının tarımsal üretime büyük bir katkı sağladığı görülmekteydi. Bu katkı nedeniyle olsa gerek Meclis-i Mebusan'da Mebuslar hükümetin reform faaliyetlerinin temelinde demiryolları olduğunu ve “ziraatin terakkisi” için demiryolu ağlarının daha da genişletilmesi gerektiğini ifade etmekteydiler.

Meclis-i Mebusan'da ve çeşitli yayın organlarında demiryolları ile ilgili tartışmalar genellikle iki boyutta ele alınmıştır. Bunlardan biri demiryollarının devletin imkanları ile yapılıp yapılamayacağı; diğeri ise demiryollarının tarımsal gelişime iddia edildiği kadar imkân sağlayıp sağlamayacağıydı. 28 Aralık 1909 tarihli oturumda birçok Mebus, “memleketin hayatı ziraatle ziraat'in hayatı şimendifer ile kaimdir.” görüşü etrafında birleşiyordu. Karesi Mebusu Abdülaziz Efendi de “Bu mülkte şimendifer yapılmadıkça ziraatin terakkisi için bir yol bulunamaz.” diyerek tarımsal üretimin demiryollarının geliştirilmesine bağlı olduğu görüşünü destekliyordu.²⁹⁴ Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'nde çıkan isimsiz bir makale, tarımın gelişmesi için demiryollarının önemine değindikten sonra 1910 yılında bütçe hazırlıkları sırasında layiha sunan ve onu inceleyen encümenlerin tartışma konusuna dikkati çekmekteydi: “Şimendüfer mi ziraat'i ileri götürür? Terakki-i ziraat mi şimendifer yapılmasını icap ettirir?” Encümende tartışılan bu sorun, iddiaya göre; hükümetin, demiryolu inşaatlarının tamamlanmasına kadar tarıma verilen önemin sınırlandırılmasına dayanıyordu. Encümende alınan karar şuydu:²⁹⁵

“Ziraatin terakkisi behemehal şimendüferlerin vücuduna mütevakıf olduğundan memleketimizde demiryolları inşa edilinceye kadar ziraat teşkilatının tahdidi ve mesafirinin tenzili ve ziraat-ı umuriyesinin şimdilik orman müdüriyet-i umumiyesine ilave-i vazife olarak tefevvüzü hususidir.”

²⁹³Noviçev, 1979, **a.g.k.**, 50; Duyun-u Umumiye'nin 1909 yılına dair tüm gelirleri ile ilgili tablolar; her yıl yayımlanan Accounts and Papers (A&P) dergisinde yayımlanan ticaret yıllıklarında yer almaktaydı. Bu yıllıklardan hareketle Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki gelirlerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz.; Baskıcı, 2005, **a.g.k.**, 148.

²⁹⁴MMZC (28 Aralık 1909). D:1, C:1, İ:2, s.386-389.

²⁹⁵(14 Nisan 1910). Bir hata-i iktisadi. *Osmanlı Ticaret ve Ziraat*. Yıl:3, sayı: 27, s. 417-418.

Gazeteye göre demiryolu yapımı ile ziraatin gelişimi paralel yürütülmeli ve memleketteki tarımsal bölgeler ayrıntılı bir şekilde araştırılarak yatırımlar buna göre yapılmalıydı. Makale, halihazırda demiryolu şirketlerinin verimli toprakları olmayan bölgelere yatırım yapmadığını, kilometre garantisi verilerek yaptırılan demiryolları masraflarının da yine o bölgedeki çiftçilerin üzerine yüklendiğini ifade ediyordu.

1911 yılında Cavit Bey, Trabzon’da verdiği bir konferansta; Meşrutiyet’in ilanından beri hükümetlerin demiryolları konusunda izlediği tüm politikaların bir özeti sayılabilece bir konuşma yapmıştı. Demiryolları konusunda hükümete yönelik eleştirilere de bir cevap mahiyetindeki bu konuşma oldukça dikkat çekicidir.²⁹⁶

“Bu mu’cizeleri ve hârikaları gösteremeyecek olan insânlar ve onların başındaki hükümet, ben diyeceğim ki, bu üç sene içinde yapılması hattâ pek kolay olmayan şeyleri bile yapmıştır. Vatanın ötesinde berisinde bayındırlık eserleri meydâna getirmiş, demiryolları, limânları, rıhtımlar yapmaya başlamış, memlekete hayât verecek olan merkezlerde, her türlü ilerlemeden mahrûm kalan yerlerde, dikkatli bir bakış; bir tesellî bir çalışma bir kardeşlik eseri göstermeye başlamıştır. Suriye sâhillerinde, Yemen’de uzunluğu az fakat herhalde önemli bir demiryolu, Rûmeli’de, Anadolu’da, diğer bir demiryolu meydâna getirmiş, daha sonra, bunların hepsinin üstünde, mühim olmak üzere on dokuzuncu yüzyılın son yıllarının en zor ve büyük siyâsi meselelerinden biri olan, Bağdat Demiryolu Mes’elesini halletmiştir. Bu mes’ele, bizim için, can, hayât, beka, rûh meselesi demektir... Onu gerçek bir söz, anlamlı bir kelime hâline getirmek için, uğramış olduğu siyasi zorluk ile berâber, Bağdat mes’elesini halletti. Beş buçuk sene sonra başşehirden, İslam halifeliğinin en büyük bir şehrine, yalnız 3 gün içinde gidilebilecektir. Bunun, bu üç aylık mesafenin üç günde aşılması ne kadar siyasi ve toplumsal bir inkılap olduğunu takdir etmeyecek kimse yoktur.”

Türk Yurdu dergisinin önemli yazarlarından Parvus Efendi, demiryolu meselesine bir başka açıdan yaklaşarak hükümetin yabancılara tanıdığı demiryolu imtiyazını, “Türkiye’de ziraatin istikbali için demiryollarını (devlet) kendi inşa etmelidir.” sözleriyle doğru bulmadığını ifade ediyordu. Parvus Efendi ayrıca hükümetin, demiryollarının inşası ile birlikte istasyonlarda zahireler için depolar da inşa etmesi gerektiğini; çiftçinin, ürününü bu depolarda muhafaza ederek üretim maliyetlerini düşürülebileceğini söylüyordu.²⁹⁷

²⁹⁶Şerif, 1999, a.g.k., 299-300.

²⁹⁷Parvus (2 Ekim 1913). Türkiye’de ziraatin istikbali. *Türk Yurdu*, Yıl: 3, sayı: 49, s. 20-24.

Tablo: 2.3.2. Demiryolu İşletmeleri, 1911²⁹⁸

İşletmeler	Hattın Uzunluğu (km)	Taşınan Yolcu Sayısı	Yolcu Taşıma Geliri	Eşya Taşıma Geliri	Toplam Gelir
			(Osmanlı Lirası)		
Hicaz Demiryolu	1.468,0	171.101	175.289	115.197	290.486
Şark Demiryolları	954,2	7.058.653	354.303	393.831	748.134
Dedeğaç-Selanik Hattı	510,5	571.677	114.766	89.415	204.181
Selanik-Manastr Hattı	218,7	286.765	-	-	152.943
Haydarpaşa-İzmit-Ankara Hattı	578,1	2.676.676	156.166	178.816	434.982
İrfaniye-Adapazarı Hattı	10,1	123.287	3.515	3.358	6.873
Eskişehir-Konya Hattı	445,4	192.919	52.620	158.823	211.443
Konya-Ulukışla Hattı	237,7	95.884	17.203	15.383	32.586
Alaşehir-Afyon Karahisar Hattı	251,0	78.098	13.937	66.620	80.557
Aydın Demiryolları	513,5	1.910.756	104.311	307.536	411.847
İzmir-Kasaba Hattı	266,0	2.279.470	67.214	151.297	218.511
Mersin-Adana Hattı	67,0	238.349	24.238	53.056	77.294
Mudanya-Bursa Hattı	41,1	96.264	8.714	12.072	20.786
Beyrut-Şam-Müzeyrib Hattı	257,7	466.524	72.601	112.630	185.231
Rayak-Halep Hattı	331,5	187.660	49.367	67.359	116.726
Trablusşam-Humus Hattı	102,3	38.881	6.010	21.455	27.465
Yafa-Kudüs Hattı	86,7	169.179	31.855	27.831	59.686
Toplam	6.336,5	16.642.143	1.252.109	1.874.679	3.279.731

²⁹⁸Güran, 2017, a.g.k., 450.

2.3.3. Tarımsal Kredinin Sağlanması: Ziraat Bankası

Tarımsal üretimi desteklemek ve çiftçiye bu konuda her türlü yardımı sağlamak amacıyla kurulan Ziraat Bankası'nın ortaya çıkışı 1888 yılına dayanmaktadır. Bu tarihten önce modern sayılabilecek ziraî kredi kurumlarından bazılarının 1863 yılında Tuna Vilayeti'nde Mithat Paşa tarafından "Memleket Sandıkları" adıyla uygulandığı bilinmektedir. Memleket Sandıkları, köylüleri, emek ve üretim devamlılıklarını sağlamak amacıyla işbirliğine sevk ederek; yardımlaşma fikrinin yaygınlaşabilmesini hedefliyordu.²⁹⁹ Bu sandıklar ayrıca tefecilerin tarımsal krediler aracılığıyla köylüler üzerinde oluşturduğu teknelci baskıya karşı etkin bir alternatif olmayı amaçlıyordu. Mithat Paşa, çiftçiler üzerinde oluşan "murabahacı" yani tefeci baskısını dile getirerek bir banka ihtiyacından söz ediyordu:³⁰⁰

"Zürranın muhtaç oldukları istikraz için bizzarure murabahacılara müracaat etmekte olduklarına mebni ağır ve fahiş güzeşte ile eshab-ı ziraat medyun olarak mahsullerinin semeresini göremediklerinden ve memlekette Avrupa gibi hafif ve mutedil faiz ile akçe ikraz etmek için bankalar teşkilini temin eyleyecek derecede henüz istidat hasıl olmadığından buna bir çare bulunması..."

Mithat Paşa'nın çiftçiler için sözünü ettiği gereklilik üzerine kurulan Memleket Sandıkları, 1883 yılına kadar varlığını korumuştur. Öncelikle bu sandıklara sermaye akışının düzensizliği; borç vermedeki sorumsuzluk, çiftçilerin parayı uygun olmayan şekillerde kullanımı, üst kurumsal bir yapıya hesap verme zorunluluğunda olmayan yerel memurların kötü idaresi gibi faktörler takip ediyordu. Bu problemler dönüşümü, kurumda yeni bir değişikliği gerekli kılmıştı. Nitekim 1883 yılında Memleket Sandıkları, 'Menafî Sandıkları' na dönüştürülmüştü.³⁰¹ Yalnızca 5 yıl hizmet edebilen Menafî Sandıkları, Osmanlı Devleti'nin yavaş da olsa artan ziraat ekonomisine gerekli katkıyı sağlayamamıştı. Bunun yanında artan merkezîyetçilik, ziraî kredinin de tek bir merkezden yönetilmesi fikrini güçlendirmiş ve nihayet 27 Ağustos 1888 yılında kurulan Ziraat Bankası'na bu sandığın devredilmesiyle tarımsal kredi tek bir merkezden yönetilmeye başlanmıştı.³⁰² Bankanın idaresi, kendinden önceki sandıklar gibi Ticaret Nezareti'ne verilmiş ve İstanbul'dan atanan idare heyeti tarafından yönetilmişti. Şûra-yı Devlet'in

²⁹⁹A.S. İloğlu (2011). Türkiye'de zirai kredi ve T.C. ziraat bankası. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Ekim, s.92. Ayr. Quartert, 2008, **a.g.k.**, 120. Memleket Sandıkları'nın Ziraat Bankası'na dönüştürülen kurum olarak bankanın kökenini oluşturduğu iddia edilir.

³⁰⁰İloğlu, 2011, **a.g.k.**, 93.

³⁰¹İloğlu, 2011, **a.g.k.**, 94.

³⁰²Y.S. Atasagun (1939). *Türkiye Cumhuriyeti ziraat bankası, 1888-1939*, İstanbul: Kenan Matbaası, s.14-19.

atadığı bir kişi tarafından yönetilen banka, genel müdür, genel müdür yardımcısı ve umumi ziraat müfettişi dahil yöneticiler sekiz ile on kişiden oluşuyordu.³⁰³ Ziraat Bankası'nın belirlediği kriterlere göre ziraî kredilerde dört temel amaç vardı:

1-Çiftçilerin işletme sermayelerinin eksik olan kısımlarını tamamlamak,

2-Ziraî üretimin verimini artırmak ve iyileştirmek

3-Çiftçiyi bir ziraî işletmeye sahip kılmak veya mevcut ziraî işletmenin arazisini genişletmek

4-Ziraî ürünlerin sürüm ve satışını kolaylaştırmak.³⁰⁴

Ziraat Bankası söz konusu amaçlara hizmet etmek için kurulmuştu. Fakat çiftçiler kredi imkanlarından yararlanma konusunda problemlerle karşılaşmaktaydılar. Kredi almanın prosedürleri okuma-yazma bilmeyen bir çiftçi için hayli zordu. Kredi alımı için bankaya başvuru yapan bir çiftçi;

“ilk önce köy ihtiyar heyetinden çiftçi olduğuna, ayrıca teminat olarak sunulan arazinin gerçek sahibi olduğuna ve parayı hakiki tarımsal amaçlar için kullanacağına dair bir belge alırdı. Çiftçi teminat olarak gösterilmiş mülkün tipini, durumunu ve vergilerinin ödenme tarihini belirten, tasdik edilmiş bir belge sunmakla mükellefi.”

Bu durum bir çiftçinin bankadan kredi almak için ne kadar zorlandığını dolayısıyla küçük çiftçi ya da köylünün yeteri kadar bankadan faydalanamadığını gösteriyordu. Bu prosedürel zorluğa rağmen banka Abdülhamit döneminde yaklaşık 800.000 bin çiftçiye 600 milyon kuruş kredi vermişti.³⁰⁵ Çiftçinin Ziraat Bankası'ndan istenilen borçlanmayı elde edememesi yalnız bir üretim krizine neden olmuyordu. Çiftçi Ziraat Bankası'ndan elde edemediği ya da yalnızca tohumluk ihtiyacına binaen elde ettiği krediyi “yemeklik” ihtiyacına sevk edemediği zamanlarda açlıkla yüz yüze kalıyordu. Öyle ki imparatorluk topraklarının farklı vilayetlerindeki çiftçiler, hükümete ulaştırdıkları dilekçelerinde yemeklik tohum ihtiyaçları karşılığında yol, inşaat gibi nafia işlerinde çalışmayı teklif ediyorlardı. Bu dilekçelerin iki örneği devletin ziraî kredi konusunda içerisinde bulunduğu durumu ortaya koymaktadır. Birisi Van vilayetinden diğeri Balkanlardaki İlbasan sancağından gönderilen iki dilekçede “yemeklik tohum ihtiyacı” konusunda aynı sorunun yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Van Valisi Ferid Bey'in 18 Ocak 1909 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği dilekçede vilayetteki muhtaç köylülerin Ziraat Bankası şubelerine başvuruda bulduklarını fakat bankanın yalnızca tohumluk zahire ihtiyacına

³⁰³Quartert, a.g.k., 122.

³⁰⁴İloğlu, a.g.k., 101-102.

³⁰⁵Atasağun, a.g.k., 18.

binaen “istikraz” verebileceğini ifade ettiğini söylemiştir. Ferid Bey, köylünün bir sonraki yılın mahsulünü alana kadar bankanın yemeklik zahire ihtiyaçları için de kefilsiz borçlandırma yapmasını Dahiliye Nezareti’nden talep etmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti’ne yönlendirilen konu üzerine Nezaret, verdiği cevapta bankanın sağladığı borcun tohumluk zahireyi kapsadığını, yemeklik zahire için “nafia” işlerinde istihdam edilip edilemeyeceklerinin bildirilmesi isteniyordu. Köylüden yemeklik tohum için alacakları borç karşılığında “tarik-i ameliyatda, inşaat ve hidemât-ı sairede” istihdam edilmeleri öneriliyordu.³⁰⁶

Ziraat Bankası’nın, tarımsal kredi sağlamasının yanı sıra tarım reformunun finansal ihtiyaçlarına da destek olması hedefleniyordu. Bu nedenle bankanın net kârının üçte biri yerel projeler için ayrılmıştı. Örneğin; bankaya dahil edilen Menafi Sandıklarının İstanbul’daki mevduatının net kârı ile Halkalı Ziraat Okulu’nun yapımı finanse edilmişti. Bursa vilayetinde ise Bursa sandığının %35’i Bursa Ziraat Okulu’nun yapımı için ayrılmıştı. Kısacası banka sadece çiftçiye kredi sağlamak amacıyla değil tarımsal reformun tüm alanlarını finanse etmekle yükümlendirilmişti. Bu kapsamda 1888’de Avrupa’ya ziraat eğitimine gönderilecek öğrencilerin masraflarının karşılanması da banka tarafından taahhüt edilmişti. Banka, Vilayet Ziraat Müfettişlerinin, ziraat okulları, örnek çiftlikler ve örnek tarlalar personellerinin özel amaçlar için işe alınmış ek tarım uzmanlarının ve Umumi Ziraat Müfettişlerinin maaşlarını da ödüyordu. Bankanın “Nafia” olarak görülebilecek işleri de yükümlenmesi tarıma ayrılan desteği sorgulanır hale getiriyordu. 1903 yılında bu duruma karşılık “daha sınırlayıcı bir düzenleme” getiriliyordu. Düzenleme ile tarıma ayrılan fonlar kesin bir şekilde üçte iki payla sınırlandırılmıştı. Fakat bundan böyle hiçbir “olağandışı tahsisatın” yani inşaat amaçlı olanların, bankadan karşılanmayacağı da eklenmekteydi.³⁰⁷ Nitekim tarımsal alanda 1903 yılında belirlenen oran dahi yakalanamamış; 1903-1909 yılları arası tarım için ayrılan tahsisatın yalnızca %55’i bu amaçla kullanılabilmişti. Yasal olarak öngörülen ile gerçekte harcanan pay arasındaki uçurum, Osmanlı Devleti’nin tarımsal reform konusu başta olmak üzere bürokrasisindeki uyumsuzluğu ve kötü idareyi yansıtıyordu. Hükümet içi çatışmanın iki tarafı vardı: Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti ile Ticaret ve Nafia Nezareti idi. Banka kurulduğunda Ticaret Nezareti’nin emrine verilmişti. Oysa Ziraat

³⁰⁶CDA, (18 Ocak 1909), DH. MKT. D. No: 2714, B. No: 57-1. Ayrıca İlbasan sancağından gönderilen yemeklik tohum karşılığında nafia işlerinde çalışılması dilekçesi, sancakta nafia işlerinde bir istihdam alanı bulunmadığından reddedilmişti. Bkz. CDA, (12 Şubat 1909) DH. MKT. D. No: 2714, B. No: 77-1

³⁰⁷Quartert, **a.g.k.**, 131.

Nezareti, tarımsal reformun uygulayıcı kurumu olduğu iddiası ile bankanın “kendi uhdesi” ne verilmesi gerektiğini savunarak bankanın amaçlarına vurgu yapmıştı: “birincil amacı üreticilere kredi vermek ve tarım reformunun finanse etmek yoluyla tarımı ilerletmenin araçlarını sunmak olan bir kurum...” Bu çekişmenin olumsuz sonucu ziraî kredi imkanlarından çiftçilerin istenildiği gibi yararlanamaması olarak karşımıza çıkıyordu. Ticaret Nezareti, bankayı, ekonomik her yapı gibi “her alanda finans” imkanlarını kullanabileceği bir kurum olarak görürken; Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti, bankanın kuruluş amacına uygun olarak yalnız “tarımla ilgilenmesi gereken” bir kurum olduğunu iddia ediyordu. Bu yetki ve sorumluluk karmaşası istenilen adımların hızlı atılamamasına; tarım için ayrılan tahsisatın dahi yukarıda görüldüğü üzere kullanılamamasına neden olarak tarımsal üretimi zora sokuyordu. İki nezaret arasındaki bu tartışma ve Ziraat Nezareti’nin bankanın imkânlarından çok az miktarda yararlandığı iddiası aynı şekilde Meşrutiyet dönemine de taşınacaktır.

1908 sonrası banka ile ilgili ilk izlenim; kredi olanakları yetersizliği ve bu nedenle küçük üreticiye ancak yüksek faizle kredi kullandırabilmesiydi. Bu durum küçük üreticiyi oldukça sıkıntıya sokuyordu. Nitekim çiftçi, tüccar ile baş başa bırakılıyordu. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, tüccarın Ziraat Bankası’ndan %5 faiz ile aldığı krediyi %25 faizle çiftçiye ya da küçük üreticiye borç olarak verdiğini ardından çiftçinin malını hasat öncesi yarı fiyatla alıp %100 faiz elde ettiğinden şikâyet ediyordu.³⁰⁸

II Meşrutiyet yıllarında tarımsal reformun gerçekleştirilmesi için Ziraat Bankası’nın üstlendiği görev oldukça önemsenmiştir. 1910 yılında “Memalik-i Osmaniye’nin Ziraî Programı” adıyla yayımlanan raporda; Ziraat Bankası’nın önemi ve bankanın yönetiminin Ziraat Nezareti’ne devredilmesinden söz ediliyordu:³⁰⁹

“Ticaret ve sanayi de olduğu gibi Ziraatin de terakkisine hadim olan eshab ve vesaitin en ehemmiyetlisinden biri de sermaye ve itibar-ı ziraîdir. Bir memlekette zürra ne kadar suhulet ve ehveniyetle para tedarik edebilirse o nisbette kolaylıkla ıslahatı ziraîyyeye tevessül edebilir. Memleketimizde bu hususta zürraa hizmet ve muavenet eden yegâne müessese Ziraat Bankası olup, müessese-i mezkûrenin bir hususta mümkün mertebe hizmet etmekte olduğu derkârdır. Ancak memleketimizin vüsatine ve zürranın paraya olan ihtiyacına nisbeten müessese-i mezkûrenin sermayesi pek mahdud olduğundan evvel emirde mezkûr banka sermayesinin tezyid ve muamelâtının tevsi’ edilmesi lâzım ve ziraat nokta-i nazarından müessese-i mezkûreden bir kat daha istifade edilmesini temin ve zürraa aid muamelatın teshili için dahi Ziraat Bankası’nın şiddet-i taallukuna mebni Ziraat Nezaretine merbut

³⁰⁸Toprak, a.g.k., 266.

³⁰⁹Ökçün, a.g.k., 31-32.

bulunması maslahatan muktezidir. Bununla beraber müessesesi-i mezkûrenin sermayesi ne derece tezyid ve muamelatı ne mertebe tevsi' edilse zürrain ihtiyacını tamamen temin edemeyeceği cihetle (kredi fonsie) ve (kredi mütüel) gibi itibar-ı ziraî müessesatının tesis ve tamimi hususunu teemmül etmek lazım gelir.”

Meclis-i Mebusan'da da Ziraat Bankası ile ilgili önermeler ve bunlarla ilgili tartışmalar sıkça yaşanmaktaydı. 28 Aralık 1909 tarihli oturumda Kütahya Mebusu Ahmet Ferit tarafından verilen önergede memleket için tarımın önemine vurgu yapılarak, çiftçinin üretim yapabilecek sermayesi olmadığı ve zor durumda bulunduğu ifade ediliyordu. Hükümetin, borçlanarak elde ettiği parayı Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçiye dağıtması talep ediliyordu. Mebusun iddiasına göre Ziraat Bankası'nın 10 milyon liralık sermayesinin yarısı, hazine ve maliyenin kontrolündeydi. Bu sermayenin çiftçilere borç olarak “derhal” verilmesi gerektiğini vurguluyordu. Ayrıca Kütahya Mebusu'nun verdiği önergenin bir diğer amacı Ziraat Bankası'nın devlet tarafından 10 milyon lira borçlandırılması isteğiydi. Tarımsal ilerlemenin sağlanması için bu borçlanmanın şart olduğu ifade ediliyordu. Borçlanma önergesi özellikle Kütahya Mebusu Hasan Tahsin Efendi tarafından şiddetle eleştiriliyordu. Hasan Tahsin Efendi, on milyon lirayı dağıtacak çiftçinin dahi bulunamayacağını ve bu nedenle “paranın heba olacağını” söylemekteydi. Öte yandan Kırkor Zöhrap Efendi ise bazı bölgelerde paraların ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmadığını kabul etmekle birlikte borçlanmanın gerekli olduğunu ve Ziraat Bankası'nın yalnızca kendisine verilen görevi (kredi ihtiyacı olan çiftçiye veya muhtaç halka para vermeyi) yapmakla sorumlu olduğunu ifade etmekteydi. Tartışmalar nedeniyle bu önergenin görüşülmesi ertelenmiştir.³¹⁰ Yine de bu süreçte birtakım düzenlemelere gidiliyordu. Öncelikle Ziraat Bankasının kredi olanaklarının genişletilip daha yaygın bir “köylü kitlesine” hizmet götürmesi amacıyla şubeleri çoğaltılmaya çalışıldı. Nitekim Meclis-i Mebusan'ın 22 Mart 1910 tarihli oturumunda Bağdat Mebusu Esseyid Mustafa Nuri ve Müntefik Mebusu Refet Beyler, Bağdat ve Basra vilayetlerine Ziraat Bankası şubelerinin açılmasını isteyen bir takrir sunmuşlardı. Mebuslara göre bankanın bölgede etkili olabilmesi bölgedeki aşiretlerin iskanı için asayişin sağlanması adına da önemli bir hamle olabilirdi.³¹¹ Ziraat Bankası mevcut şubeleriyle çiftçilerin taleplerini yeterli ölçüde karşılayamamaktaydı. Kırsalda bu durum çiftçilerin “muhtekirler elinde mahvına” sebep oluyordu. Ziraat Bankası'nın üstlenmesi gereken görevi hükümet karşılamak zorunda kalıyordu. Dahiliye Vekâletinden 1908'in Ağustos

³¹⁰MMZC, (28 Aralık 1909). D:1, C:1, İ: 2, s.385-389.

³¹¹MMZC, (22 Mart 1910). D:1, C:3, İ: 2, s.298-299.

ayında, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne yazılan bir tezkirede imparatorluğun farklı vilayetlerinden Dahiliye Vekâletine gelen dilekçelerden bahsedilerek “Erbâb-ı istitârın silm u merhûne mu‘âmelât-ı muzırrasından fukarâ-yı zürrâ‘ı tahlîf için masrûf olan müsâ‘adeye karşı” harekete geçilmesi bildiriliyordu. Bu anlamda Ziraat Bankası'nın söz konusu bölgelerdeki faaliyetlerinin araştırılmasına yönelik bir de müfettiş gönderildiği ifade edilmekteydi. Görevlendirilen Mülkiye Müfettişi Hamid Hilmi Efendi, vilayetlerden gelen şikayetlerin incelendiğini, “zürranın muhtekirlerin pençe-i zumünde mahv ve perişan olduklarının” görüldüğünü söylemiştir. Ardından çiftçilerin kurtarılması için Ziraat Bankası'nın taşrada teşkilatlanması ile ilgili düzenlemelerin acilen yapılmasını önermiştir. Nitekim müfettişin incelemesinin ardından Ticaret ve Nafia Nezareti, 4 Temmuz 1910 tarihinde şikayetlerin yoğun olarak yaşandığı Kosova vilayetine bağlı Prizren, İpek ve Yakova kazalarında Ziraat Bankası şubelerinin açıldığını; şikayetlerin söz konusu olduğu diğer vilayetlerde de Ziraat Bankası şubelerinin açılmasına gayret edildiğini bildirmiştir. Nitekim Dahiliye Vekâleti, banka şubelerinin açılmayacağı yerlerdeki fakir çiftçilerin ihtiyaçlarının hükümet tarafından karşılanacağını açıklamıştır.³¹² 11 Haziran 1910 tarihli Ziraat Bankası bütçesinin görüşüldüğü Meclis-i Mebusan'daki oturumda Hama Mebusu Halit Berazi Efendi, Ziraat Bankası'nın faiz oranını %6'dan %4'e indirmesi gerektiğini ifade etmişti.³¹³ Sivas Mebusu Dr. Dagavaryan da 11 Şubat 1911 tarihli oturumda Ziraat Bankası'nın çiftçilere yeteri kadar kredi sağlayamadığı ve verilen kredilerin yüksek faizli olduğundan yakınmıştır. Ayrıca Ziraat Bankası'ndan yararlanan kesimin çiftçiler değil tüccar olduğunu ifade etmekteydi. Oturumda görüşülen konu; Ziraat Bankası'nın 1912 bütçesiydi. Ziraat Bankası Müdürü Şevket Bey, bütçe görüşmelerinde bankaya daha fazla bütçe ayrılması gerektiğini ifade ederken, bu isteğe karşı çıkan mebuslar, Ziraat Bankası'nın gelirinin 45 milyon 435 bin 500 kuruş olduğunu söyleyerek bütçeye ihtiyaç duymadığını söylemişlerdir. Bütçe görüşmelerinin gerçekleştiği oturumda mebuslar ve Ziraat Bankası Müdürü arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Mebuslar, Ziraat Bankası'nın ne kadar sermayesi olduğunun net bir şekilde açıklanmasını istemişler ve işlevini tam olarak yerine getiremeyen bankaya istenilen bütçenin verilmesine karşı çıkmışlardı. Bu karşı çıkışlara cevap olarak banka müdürü Şevket Bey, bankanın Maliye Nezareti'ne 4 milyon, Deutche Banka da 450 bin lira borcu olduğunu bu yüzden de 10 milyon lira bütçenin “ziraat memleketi olan

³¹²CDA, DH. MUI, (2 Temmuz 1910) D. No: 69, B. No: 3, 1-6.

³¹³MMZC, (11 Haziran 1910). D:1, C:6, İ: 2, s. 190.

Osmanlı'ya" ancak yeteceği iddiasında bulunmuştur. İstanbul Mebusu Zöhrap Efendi bankanın "zürrâya" kolaylık sağlamadığını, alınan paranın "ziraat'in terakkisi" için harcanmadığını ve bankanın çiftçiyi korumadığını iddia ederek teklif edilen bütçenin verilmesine karşı çıkmıştır. Sivas Mebusu Dagavaryan da istenilen bütçenin verilmemesi gerektiğini şu sözlerle vurgulamıştır:³¹⁴

"...Ziraat bankalarından istifade edenler mateessüf zürra ahali değildir. Kasabalarda bulunan küçük tüccarlar, küçük dükkancılar yüzde 6 ile faiz ve ikraz dip ahaliye yüzde 10 -12 ile 15-24'e kadar faiz veriyorlar. Bunun önünü almak üzere başka bir şart konularak Ziraat Bankası'ndan yalnız zürraâ istifade ettirilmelidir. Başkaları bundan istifade edememeli onlar vasıtasıyla (çiftçinin) kanı bir daha emilmemelidir."

Ziraat Bankası'nın görev ve sorumlulukları ile ilgili tartışma banka nezdinde daha da büyüyordu. Nitekim bankanın görevini yerine getirmediği iddiası üzerine verilen önerge sonucu, Ziraat Nazırı Aristidi Paşa 6 Temmuz 1912 tarihli oturumda Meclis-i Mebusan'a gelerek sorulara ve eleştirilere cevap vermiştir. Önerge; Ziraat Bankası'nın çiftçiye kredi vermede kolaylık sağlamadığı, hayvan ıslahatı ve teksiri ile ilgili gerekli adımların atılmadığı ile ilgiliydi. Ziraat Nazırı Aristidi Paşa, Ziraat Bankası'nın yirmi üç sene önce çiftçilerin sermayesiyle yine çiftçiler için kurulduğunu belirterek hükümetin veya bankanın hali hazırda bulunan nizamnamesine göre kredi verdiğini; dolayısıyla bankanın keyfi hareket etmediğini öne sürmüştür. Nazır, bankanın sermayesi dışında başka bir geliri olmadığını altını çizerek sermayesinin az olması nedeniyle ihtiyaçları karşılamakta güçlük çekebileceği iddiasında bulundu. Çiftçinin kredi alabilmesi prosedürlere uygun hareket etmesi gerektiğini söyleyen Nazır, problemlere rağmen bankanın çiftçiye verdiği kredi miktarında artış yaşandığını açıklamıştır. Ayrıca çiftçinin bankadaki sermayesinin de her sene arttığını 1912 yılında bu miktarın 6 milyona ulaştığını da eklemiştir.³¹⁵

Hükümet, Ziraat Bankası'nın işlevi ile ilgili uzun zaman bir çözüm üretememiş ve eleştirilere karşılık yeni bir Ziraat Bankası Kanunu hazırlıklarına girişmiştir. Ziraat Bankası'na yeni bir çehre kazandırmak amacıyla çalışmaların yapıldığı bu süreçte çeşitli faaliyetler de sürdürülmüştür. Örneğin; 1913 yılında Mehmet Sait Paşa Hükümeti, Ziraat Bankasının yararlılığını artırmak amacıyla banka bünyesinde "Ahali Bankaları" kurulmasını kararlaştırmıştı. Ahali Bankaları Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'daki

³¹⁴MMZC (11 Şubat 1911). D:1, C:2, İ:3, s.685.

³¹⁵MMZC (6 Temmuz 1912). D:2, İ:1, C:2, s.71-78.

örneklerine bakılarak kurulacaktı.³¹⁶ Kanun tasarısı 25 Mart 1916'da Meclis-i Mebusan'da onaylanmış, böylece Meşrutiyet hükümetleri uzun yıllar devam eden Ziraat Bankası sorununa bir ölçüde çözüm getirmişlerdir. 40 madde halinde hazırlanan bu kanun tasarısı, bankanın hukuki bünyesini aynı bırakmakla birlikte ziraî kredi esaslarını genişletiyordu. Kanunla hükümet, köylünün kredi ihtiyacını karşılamak ve tarımsal yenilikler getirebilecek toprak sahiplerine uzun vadeli borç vermeyi amaçlıyordu. Kanun'un hazırlanmasında büyük rol oynayan Maliye Nezareti Müşaviri Mösyö Lora, Ziraat Bankası'nın çiftçiye ve tarıma dayalı sınıai girişimde bulunanlara kredi açacağı; ayrıca bu kişilerin, tarımsal işlerle uğraşan şirketlere, pay senetleri toplam değerinin yüzde 20'sini geçmemek üzere katılabileceğini belirtiyordu.³¹⁷ Bankaya gerek gördüğünde hayvan, tohumluk, tarımsal araç-gereç sağlayarak bunları peşin ya da taksitle çiftçilere satma ve arazi satın alarak taksitle ödenmek üzere isteyen çiftçilere dağıtması yetkisi tanınmıştı. Bu durum özellikle mütesellimlerin topraklarında çalışan ve kendi toprağını almak isteyen çiftçiler için oldukça önemliydi. Fakat özellikle Anadolu'nun iç bölgelerinde yoğun aile nüfuslarıyla yaşayan köylüler kendi topraklarını almak için gerekli girişimlerde bulunamıyordu.³¹⁸

Tablo: 2.3.3. Ziraat Bankası'nın Sermayesi ve Verdiği Kredi Miktarları 1889-1910³¹⁹

Yıllar	Kabil-i Temin Sermayesi (milyon kuruş)	İndeks-1889=100	Verilen Kredi Miktarı (milyon kuruş)	Kredi Alanların Sayısı (bin kişi)
1889	42,2	100,0	16,3	18,2
1890	88,4	209,3	46,7	43,2
1891	140,7	333,3	60,8	55,9
1892	183,4	434,5	82,5	74,2
1893	225,6	534,4	85,0	81,5
1894	260,1	616,1	66,3	70,5
1895	272,7	645,9	55,8	61,4
1896	277,4	657,0	51,2	55,6
1897	295,4	699,6	45,8	50,3
1898	316,3	749,2	64,3	90,05
1899	333,3	788,7	65,4	103,3
1900	349,7	828,4	50,8	78,7
1901	356,5	844,3	55,2	63,9

Tablo: 2.3.3.(Devam) Ziraat Bankası'nın Sermayesi ve Verdiği Kredi Miktarları 1889-1910³²⁰

³¹⁶Güneş, a.g.e., 165.

³¹⁷Toprak, a.g.e., 267-268.

³¹⁸Tökin, 1990, a.g.k., 76-77.

³¹⁹Güran, 2017, a.g.k., 313.

³²⁰Güran, 2017, a.g.k., 313.

Tablo: 2.3.3. (Devam) Ziraat Bankası'nın Sermayesi ve Verdiği Kredi Miktarları 1889-1910³²¹

1902	365,6	856,5	47,2	65,6
1903	377,8	894,7	43,9	69,3
1904	405,7	961,0	74,8	110,7
1905	440,3	1.042,2	82,7	135,0
1906	472,8	1.119,9	90,7	100,0
1907	514,3	1.218,1	109,7	255,5
1908	567,6	1.344,4	114,0	278,6
1909	571,9	1.354,6	142,4	406,3
1910	608,0	1.140,2	106,2	146,7
Toplam	-	-	1.557,8	2.414,5

2.4. 1908 Umur-u Nafia Pogramı ve Sulama Projeleri

Tarım reformunun hükümet tarafından belirlenen en önemli hedeflerinden biri verimli arazilerden üst düzeyde ürün sağlayabilmektir. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu toprakların büyük çoğunluğu, tarımsal üretime elverişli olmasına rağmen birçok bölgedeki yağış kıtlığı ve mevcut akarsuların tarım arazilerine kanalizasyonla edilememesi nedeniyle yüksek verim alınamamaktaydı. Bu nedenle çiftçiyi tarımsal üretim konusunda desteklemek için atılan adımların yanında topraktan istenen verimi almak üzere de hamleler yapılmalıydı. Bu nedenle tarım alanlarının düzenli sulanabilmesine büyük önem verildi. Sulama tekniklerinin geliştirilmesi bir yandan verimliliği arttıracak gibi diğer yandan da Osmanlı çiftçisinin doğaya-mevsim şartlarına bağlılığını da azaltacaktı. Buna rağmen verimli arazilerin sulanması, Meşrutiyet dönemi ile başlayan bir sorun değildi. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından beri İngilizler, Irak bölgesinde Fırat ve Dicle nehirlerinin geçtiği arazileri bu nehirler aracılığıyla sulama konusunda diğer ülkelerle sıkı bir rekabet içine girmişti.³²² Doğal olarak yabancı devletler söz konusu bölgelerdeki verimliliği kendi ülkelerinin çıkarları adına arttırmayı ve bu toprakları sulama projeleriyle kendilerine daha fazla bağımlı hale getirmeyi amaçlamışlardı. Ayrıca sulama projeleriyle petrol çıkarma imtiyazı elde etmeyi de planlamışlardı. Yine de bu ülkelerin sulama konusundaki ısrarları Osmanlı Devleti'nin verimli arazilerin "istihsalini" artırma konusunda uyarıcı bir etkide bulunmuştu. Nitekim Meşrutiyet rejimi, bu bağlamda ilk

³²¹Güran, 2017, **a.g.k.**, 313.

³²²*Osmanlı Arap coğrafyası ve Avrupa emperyalizmi* (2018). (Haz: Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s. 20.

adımı atmıştı. 14 Aralık 1908 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'nin³²³ Sadaret makamına gönderdiği tezkire, "Umur-u Nâfia Programı" olarak yorumlanarak daha sonraki aylarda Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde "Memleketimizde Teşebbüsât-ı Umraniye ve Nâfia Nezareti'nin Programı" başlığı ile sunulmuştur.³²⁴ Program, özellikle sulama alanlarının belirlenmesinin yanında devletin altyapı hizmetlerini kendi üzerine alma gerekliliğini yansıtmaktaydı. Bunun yanında devletin bu tür faaliyetleri tek elden ve bürokratik araçlarla yürüterek; merkeziyetçiliğini de güçlendirmeyi hedeflemekteydi. Umur-u Nafia Programı, imparatorlukta bir başka geleneği, bürokratik plan ve program oluşturma alışkanlığının da ilk adımı olarak dikkat çekmekteydi. Program beş alt yapı sektörüne ayrılmıştır: 1- Yollar ve köprüler, 2- Demiryolları, 3- Limanlar 4- İç Sularda gemi nakliyatı ve tarımsal su işleri konusunda yapılacaklar, 5- El-Cezire'de uygulanacak sulama yatırımlarından oluşuyordu. Programın en temel amacı, tarımı geliştirmek, tarımsal ürün verimini arttırmak ve tarımsal ürünleri uluslararası pazara ulaştırmak olarak belirlenmişti.³²⁵ Programın bir diğer amacı Nezaret'in bütçeleri ve imtiyaz antlaşmaları, Meclis'i Mebusan'da görüşülürken mebusların bilgi sahibi olmalarını sağlamak olarak belirlenmişti.³²⁶ Program, Osmanlı Devleti'nin mali tablosunu da göz önünde bulundurduğunu ifade ederek ekliyordu: "memalik-i mezkûrenin servet-i ziraîyye-i sabıkası, feyz ve ikbal-i kadimini iktisab ettirmek için lazım gelen i'malatın derece-i lüzumunu ma'a-ziyade isbat eder"³²⁷ Verimli arazilerin sulanması çiftçilerin elde ettikleri ürünü artırabilmenin yanında köylüleri ekim yapmaya da teşvik edecek olması nedeniyle önemseniyordu. Yıllık düzensiz yağışlar nedeniyle ekim yapma konusunda çekinceler taşıyan köylü, devletin düzenli olarak izleyeceği bir sulama projesi ile toprakları ekmeye zorlanarak önemli bir yükümlülüğün altına çekilecekti.

Programın tarımsal sulama ile ilgili bölümünde; verimli arazilerin su bakımından yetersiz olan bölümlerinin sulanması, fazla su nedeniyle bataklık haline gelen alanların

³²³1911 yılında Ticaret Nezareti ile Orman, Maadin ve Ziraat Nezaretlerinin, tek bir kurumda "Ticaret ve Ziraat Nezareti" adı altında birleştirilmişti. Nafia Nezareti ayrı bir nezaret olarak Ticaret Nezareti'nden ayrılmıştı. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin aynı isim altında birleştirilmesi özellikle tarımsal üretimde atılan adımların ticari faaliyetlerle desteklenmesi gerektiği yönünde hükümetin açık tavrını yansıtıyordu.

Osmanlı çiftçisinin üretimini artırabilmenin hem hükümet hem de çiftçi açısından en işlevsel yöntemi; çiftçiye serbest piyasa koşulları yani pazar ile bütünleştirebilmekten geçiyordu. Bu nedenle iki bakanlığın ortak çalışma prensipleri belirlenmesi yönünde irade gösterilmişti.

³²⁴İ. Tekeli-S. İlkin (2004). *Cumhuriyet'in harcı-modernitenin altyapısı oluşurken*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 177.

³²⁵Tekeli-İlkin, 2004, **a.g.k.**, 177-179.

³²⁶Sadaret makamına gönderilen tezkirede bu husus vurgulanıyordu. Bkz.: Tekeli- İlkin, 2004, **a.g.k.**, 177.

³²⁷Tekeli- İlkin, 2004, **a.g.k.**, 178.

da kurutulması öngörülüyordu. İstenilen teknikle, 17.600.000 dönüm arazinin sulanması için gerekli olan para miktarı 12-15 milyon liraya civarındaydı. Fakat Osmanlı maliyesinin durumu göz önüne alındığında bu rakamın karşılanması imkânsız görünüyordu. Bu nedenle dikkat edilecek husus: tarımsal sulamanın öncelikli olduğu alanların belirlenerek bu bölgelere yatırım yapılmasını sağlamaktı. Bu kapsamda öncelik verilen ilk alan Mersin'den Sis'e kadar uzanan, tahıl ve pamuk üretimine uygun olduğu belirlenen Adana ovasıydı. Bu alanda öngörülen çalışmalar şöyle sıralanıyordu: bataklıkların kurutulması, bazı bölgelerde taşkınlıkların önlenmesi ve sulamaya hazır hale getirilebilmesiydi. Ayrıca Aydın ovasına yönelik projede de 3.300.000 dönümlük alan imar ve ıslah alanı olarak belirlenmiş ve maliyeti 2.000.000 lira olarak hesaplanmıştır. II. öncelikli sulama alanı projesi, Kara Azmak ve Vardar nehirlerinde sed inşası, kanal açılması ve Yenice Gölü'nün kurutulması olarak belirlenmiştir. Üçüncü proje, 2.500.000 dönümlük sulamanın yatırım bedeli 1.500.000 lira olarak görülen Aydın ovasıydı. Ayrıca Aydın ovası hinterlandında yer alan; Manisa, Akhisar, Kırkağaç, Soma, Bergama, Ödemiş, Tire ve Bayındır ovalarında da sulama ile ilgili düzenlemeler yapılacaktı.³²⁸

II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra böyle bir programın hazırlanması, tarımsal üretimin geliştirilmesinin iktisadi reformların başlangıç noktası olarak tarımın görüldüğü kanısını uyandırmıştır. Ayrıca sulama için öncelikli alan bölgelerinde Aydın ve Adana ovalarının yer almasının en önemli nedeni hem yabancıların hem de Osmanlı hükümetinin bölgenin yüksek verimliliğini göz önünde bulundurduğunu göstermiştir. Nitekim bu bölgelerin Osmanlı toprakları içerisinde tarımsal ticarileşmeye en uygun bölgeler olduğu uzun bir süredir bilinmektedir. Bu nedenle 1908 sonrası hükümetlerin kendinden önce başlayan ticarileşme faaliyetlerini geliştirmek istediği söylenebilir.

2.4.1. Konya Ovası Sulama Projesi

1908'de hazırlanan Umur-u Nafia Programı kapsamında öncelikli sulama alanlarından biri de verimli topraklara sahip Konya ovasıydı. Konya ovasının sulanması fikri, Meşrutiyet öncesi döneme kadar uzanmaktaydı. Karaman Valisi Çelik Mehmet Paşa, Konya ovası ile ilgili 1819'da çalışmalar yaptırmıştı.³²⁹ Konya Ovası'nın tarımsal verimliliğini artırmaya yönelik sulanması fikri, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Alman bir mühendis olan Antuan Rati'den gelecekti. Antuan Rati, Konya'ya ticaret amaçlı

³²⁸Ballı, 2015, **a.g.k.**, 192.

³²⁹Ö.F. Yılmaz (2010). *Osmanlı'nın Konya ovası sulama projesi*. İstanbul: Çamlıca Basın Yayınları, s.5.

gelmiş fakat bu esnada birtakım incelemelerde de bulunmuştu. Karaviran Gölü'ndeki keşifleri sırasında fazla suyun Beyşehir Gölü'ne aktarılması gerektiğini buradan da Konya ovasına nakledilmesi gerektiğini ifade etmişti. 19. yüzyıl boyunca bölgede yapılan incelemeler, Konya ovasının sulanmasının önemi vurgulanmıştır. 1903 yılında Alman mühendis A. Waldorp tarafından hazırlanan rapor, bu konudaki ilk somut adım olarak bilinmektedir. 1906'da aynı mühendisin raporları ve bölgede yapılan keşifler sonucu Osmanlı Hükümeti ile Anadolu Demiryolu Şirketi arasında sulama projesine dair bir sözleşme imzalanmıştır.³³⁰ Alman Anadolu Demiryolu Şirketi ile 14 Ekim 1907 tarihinde ihalesi yapılan sözleşme 30 Nisan 1908'de II Abdülhamit tarafından onaylanmıştır.³³¹ Almanların Konya ovasını sulama isteğinin en önemli nedenlerinden biri de yine kendilerinin üstlendiği Bağdat Demiryolu sayesinde Rusya'ya tahıl nakletme yollarının geliştirilmesiydi.³³² Nitekim Almanlar Anadolu'yu özellikle Konya ovası ve hinterlandını "tahıl ambarı" olarak görmekteydi.³³³ Projenin yapım şirketi olan Anadolu Demiryolu Şirketi ve ortakları Philipp Holzman Company-Frankfurt MM. hazırlanan projenin yapılması halinde ovada tahıl üretiminin on kat artacağını ve tahıl üretiminin yirmi bin vagona ulaşacağını iddia etmekteydi.³³⁴ Konya-Ereğli demiryolu hattı çevresinde Çumra ovasında 200 kilometre çapında araziye kanallar açarak sulama işine girişen ve bataklıkları kurutan bu şirket (Philipp Holzman Company-Frankfurt MM.) Osmanlı hükümetini memnun bıraktığından Adana Ovası'nın tarımını ve sulamasını geliştirmeye yönelik projede bir başka Alman şirketi olan Dresden Alman Şark Kumpanyası'na verilecekti. Bu şirket yüzlerce Ermeni çiftçiyi eğitip istihdam ederek Çukurova'da pamuk tarımını geliştirmeyi amaçlamıştı.³³⁵ Ayrıca Konya ovası sulama projesinin, Almanların hububat talebinin artması ile eşzamanlı oluşu, projenin Alman iktisadi ihtiyaçlarına uygun bir şekilde oluşturulduğu sonucunu doğurmaktaydı.³³⁶ Projenin mimarı ve işletmecisi olan Anadolu Demiryolu Şirketi, yaptıkları hesaplamalarla her sene 550 dönümlük arazinin sulanacağını hedeflemekteydi. Ayrıca ovanın sulanmasının kaynağı Beyşehir Gölü olacaktı. Proje ana hatlarıyla Beyşehir gölünden Karaviran Gölü'ne gelen

³³⁰E. Yılmaz (2016). Demiryolları ve tarımsal gelişme: Konya ovası sulama projesi örneği, *II. Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır, Konya Üniversitesi*, s.481.

³³¹Ballı, 2015, **a.g.k.**, 199.

³³²İ. Ortaylı (2019). *Osmanlı imparatorluğunda Alman nüfuzu*, İstanbul: Kronik Yayınları, s. 134.

³³³L.Rathmann, (1976). *Alman emperyalizminin Türkiye'ye girişi*. (Çev: Ragıp Zaralı). İstanbul: Gözlem Yayınları, s. 116-117.

³³⁴Ballı, 2015. **a.g.k.**, 199.

³³⁵Ortaylı, 2019. **a.g.k.** 134.

³³⁶R. Önsoy, (1982). *Türk-Alman iktisadi münasebetleri (1871-1914)*. İstanbul: Enderun Yayınları, s.55.

suların yeraltına sızmasına engel olmak, Beyşehir Gölü sularının setler ve kanallarla Konya ovasına atılmasını sağlamak ve bu sayede kurak toprakların sulanmasını amaçlamaktaydı. Bu doğrultuda projenin inşaatına 1908 yılında başlanmış ve 11 Aralık 1912’de projenin bir bölümü işletmeye açılmıştır. Alman baş mühendisi Mösyö Woldrop’un yürüttüğü proje, 11 Kasım 1913’te tamamlanarak Nisan 1914’te resmi açılış gerçekleştirilmiştir.³³⁷

Konya ovası projesinin iktisadi ve mali açıdan Osmanlı Devleti’nin tarımsal üretimine katkısı çarpıcıydı. Buna göre 1902/1903’dan 1913/1914 yıllarına kadar olan oniki yıllık dönemde aşar gelirlerinin toplamı 5.956.555 kuruş iken bu rakam 1914/1915 ile 1916/1917 yılları arası üç yıllık dönemde 1.825.274 kuruşa ulaşmıştır. Elde edilen ürünlere oranla artan vergi gelirine göre aşar hasılatının iki kat arttığı görülmüştür. Vergi gelirlerinin yanında tahıl üretimine de katkısı olan proje öncesi 4.182,3 ton buğday ve 1.855,8 ton arpa üretilmişken sulamanın yapıldığı iki yıllık dönemde ise bu üretim buğdayda 6.669,6 tona arpada ise 2.772,6’ya yükselmiştir.³³⁸ Fakat elde edilen somut başarı Meclis-i Mebusan’da yine de bazı itirazları engelleyememişti. Proje dahilindeki bazı köylerin sulama imkânlarından yararlanamadığı gerekçesiyle Konya Mebusu Zeynelabidin Efendi 1 Haziran 1910 tarihinde bir önerge vermiştir. Bu durumdan oluşabilecek mağduriyetin engellenmesi için verdiği önerge kabul görerek hükümete havale edilmiştir.³³⁹ Tanin gazetesinde Konya ovasının sulanması ile ilgili çıkan bir haberde, Nafia Nezareti ile ilgili bir şikâyete yer verilmiştir. Şikâyetin konusu, hükümetin ziraî ıslahat girişimlerinin “düzensizliği” ve “fenn-i ziraat” usullerine dikkat edilmediğine yöneliktir. Buna göre Konya ovasının Beyşehir gölünden sulanması için hükümet gerekli teçhizatı yerleştirmişti. Fakat bölgeden yapılan şikâyetlerde sulanacak arazinin incelenmediği ve kireçli-kumlu arazilerin de verimli araziler gibi sulandığı bunun sonucunda da bataklıkların oluştuğu ifade ediliyordu. Ayrıca haberde 500 bin dönümlük arazinin sulanmadan önce toprak tabakasının sondajlarla ölçülmesi gerektiği fakat bu durumun da gözardı edildiği vurgulanıyordu.³⁴⁰ Yine Tanin’de Konya Ovası’na dair bir başka haber şöyle idi;³⁴¹

“Konya Ovasına isale olunmakta olan suyun Hotamış (bugünkü Konya Karapınar) arazisine ait iki yüz elli bin dönümlük ameliyat-ı (işlemler- uygulamalar) menâf’i memleket ve

³³⁷Ballı, a.g.k., 199.

³³⁸Ballı, a.g.k., 209.

³³⁹MMZC (1 Haziran 1910). D:1, İ:2, C:3, s.636.

³⁴⁰(23 Ocak 1909). Konya ovasının iskası-Nafia Nezareti’nin dikkatine. *Tanin*, no:172, s.1.

³⁴¹(31 Ağustos 1909). Konya ovasına dair. *Tanin*, no:358, s. 2.

hükümete, muvafık olmadığı ve bu mahale ait ameliyat Konya civarına hasr edildiği halde Konya cihet-i arazisinin Hotamış arazisine nispetle kıymet ve kuvayı inbatiye (verimli arazi) ve mamur, meskûn olmak itibariyle vefaid-i ciddiyesi bulunduğu bu nedenle Konya mebusları tarafından derman olunan muallemat hakkında teyidatta bulunmak ve şu işe bir an akdem-i netice verdirebilmek üzere Konya ulemasından Hakkızade Muhammet Efendi ile refikasının Dersaadete geldikleri ve Nafi Cefrenkiya? Bir ay tetkiki Konya'ya gönderildiği işitilmiş ve Konya Mebusu Muhammet Emin Efendi de işin neticelenmesi zımında burada temdid-i ikâmet eylemiştir.”

Bölgede bazı arazilerin verimsiz olmasına rağmen sulanmasına dair şikâyet ile ilgili hükümet, Hotamış'ta bir inceleme yaptırmış fakat Hotamış bölgesinin iddia edildiğinin aksine verimli olduğu ve sulanması gerektiği Belediye Mühendisi Ziza Efendi tarafından çıkarılan bir haritada ortaya konmuştur.³⁴²

Konya ovası sulama projesinin gerçekleştiği yıllarda tarımsal üretime katkı, gözle görülebilir bir artışı beraberinde getiriyordu. Nitekim bu olumlu gelişim, Meclis-i Mebusan'da diğer verimli arazilerin de sulanmasına yönelik hükümete baskı yapılmasına neden olmuştu. 1 Mart 1909 tarihli oturumda Tokat Mebusu Hâki Efendi, Kızılırmak nehrinden bir kanal açılarak sulanmayan arazilerin “irva ve iska”sının yapılmasını isteyen bir önerge sunmuştu. Hâki Efendi bölgede yaşayan halkın su ihtiyacının karşılanması bakımından önergenin ne denli önemli olduğunu vurgulamıştır. Yine başka bir Tokat Mebusu olan İsmail Paşa da bahsi geçen su kanalının yapımının ne kadar gerekli olduğunu; sulamanın bölgede tarımsal ilerlemeye büyük bir katkı sağlayacağını ve “çiftçiyi sevindireceğini” dile getirmiştir. Fakat bu önerge kabul edilmemiştir.³⁴³ 8 Mart 1909 tarihli oturumda Kerkük Mebusu Mehmet Ali ile Salih Efendiler verdikleri önerge ile “zâb'ı sağır” nehrinin bölge halkının su ihtiyacını karşılamak amacıyla devlet eliyle arazilere iletilerek sulanmasını, oluşabilecek taşkın ve baskınların bertaraf edilmesini talep etmişlerdir. Bu sayede binlerce çiftçinin sulamadan yararlanacağı gibi taşkınlar nedeniyle düzensiz devam eden tarımın istikrarlı bir hale geleceği hatta göçebe aşiretlerin iskanlarında dahi etkili olabileceği iddia edilmiştir.

2.4.2. Adana Ovası Sulama Projesi

1908'de çıkarılan Umur-u Nafia Programı doğrultusunda sulanması öncelikli alanlardan bir diğeri de Osmanlı Devleti'nin en verimli toprakları arasında yer alan Adana

³⁴²(10 Eylül 1909). Konya ovasının iskası. *Tanin*, no:368, s.3.

³⁴³MMZC (1 Mart 1909). D:1, İ:1, C:1. s. 121-123.

ovasıydı. Adana ovası aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ticari tarım potansiyelinin en önemli katmanlarından birini oluşturmaktaydı. Nitekim doğrudan sanayi ürünlerine yönelik bir hammadde olan pamuğun anavatanıydı. Bunun yanında ovanın ticaret merkezleri olan; Tarsus, Adana ve Misis kasabalarından limanlara ulaşmasını mümkün kılan bir yol ağı bulunuyordu. Özellikle İskenderun Limanı'na yakınlığı nedeniyle ova ticari tarım yatırımlarının en yüksek verim sağlayacağı düşünülen bölgelerinin başında gelmekteydi. Burası bir "ticari tarım havzası" olarak nitelendiriliyordu.³⁴⁴

Bu durum yabancı sermayedarların dikkatinden kaçmamıştı. Daha 1905 yılında Konya ovası sulama projesinde olduğu gibi Alman yatırımcılar burada da etkili olmak istemişlerdi. Öyle ki Adana ovasının sulanması projesi, Alman dokuma sanayisinin pamuk üretimini artırmak için bir basamak olarak görülüyordu. Lothar Rathmann, Almanların Çukurova'daki pamuk endüstrisinin farklı amaçlarını da iddia ediyordu:³⁴⁵

"1905'te kurulan Alman Levant Pamuk Şirketi, Adana ve İzmir'e yerleşmişti. Bu şirket özellikle Çukurova'da pamuk ekiminin gelişmesi konusunda uğraştı. Bu bölgede tarımsal makinelerle donatılan çiftlikler kurdu, yoksullaşan Türk köylüleri bu çiftliklerde tarım işçisi olarak sömürdüler. Bu arada şirket, Küçük Asya'nın en verimli bölgelerinde, oldukça büyük toprak parçalarını kendi denetimi altına almayı başardı; şirket ileride bu topraklara alman göçmenlerini yerleştirmeyi amaçlıyordu."

Proje Deutsche Bank'ın desteklediği kuruluş olan Bağdat Demiryolu Şirketi tarafından hazırlandı. Projenin hedefi; 500.000 hektarlık yeni bir alanın pamuk tarımına açılarak Alman sanayisinin tekstil ham madde ihtiyacını karşılamaktı.³⁴⁶ Anlaşılan her alanda İngiltere ile bir rekabet içinde olan Almanya tekstil konusunda da iddialıydı. 1906-1907 yılında Adana ovası sulama projesi hayata geçirilmeden önce mühendislerin keşif yapması istenmiştir. Bunun üzerine Adana'daki ziraat müfettişleri yerel pamuk üretimi hakkında bir rapor hazırlamışlardır. Raporda, Ziraat Nezareti'nin Mısır pamuğuyla yaptığı deneylerin Adana'da başarılı olduğu belirtilmiş ve pamuk üretimini daha çok artırmak için yabancı pamuk tohumu ithalini önermiştir. Alman müfettişlerden Mösyö Benziki; "bu büyük teşebbüs gerçekleşir ve Adana ovaları sulanır ise bu vilayet 'II. Mısır' denmeye layık hale gelecektir." diyerek projenin önemini ve halkın bu projeye olan beklentisini de ilave etmiştir.³⁴⁷ Anadolu tarımının özellikle pamuk gibi doğrudan sanayi hammaddesine yönelik potansiyeli yalnızca Almanların dikkatini çekmemiştir. Tekstil

³⁴⁴Rathman, 1976, a.g.k., 89-92.

³⁴⁵Rathman, 1976, a.g.k., 117.

³⁴⁶Ortaylı, 2019, a.g.k., 135-136.

³⁴⁷O. Doğan - F.Ö. Ebul (2011). *Çukurovaya bereket getiren projeler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, s. 19.

konusunda dünyanın 19 ve 20. yüzyıl lideri olarak görülen İngilizler de en üst seviyeden konu ile ilgilenmiştir. İngiliz Profesör Wedingham Donstanti, 1907 yılında İngiliz parlamentosuna sunmak üzere “Anadolu Tarımı” başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Anadolu’nun ziraat merkezlerini inceleyen profesör, Anadolu’nun özellikle pamuk ziraatine uygun alanlarını tetkik etmiştir. Hazırladığı rapora göre pamuk üretimi için en elverişli bölgeler Adana civarı ve Aydın-Menderes havzasıdır. Rapora göre bu bölgelerdeki asıl sorun sulama değildi. Nitekim düzensiz yağışlarla bölge her daim sulanabiliyor ve her türlü meyve-sebze elde edilebiliyordu. Bu bölgelerde pamuğun etken olduğu bir ticari tarımın gelişmemesinin asıl nedeni “sermeye tedarikinin yetersizliği” ve “hükümetin ruhsat ve teminat verme konusundaki eksikliği” idi. İngiliz profesör açıkça Osmanlı topraklarındaki pamuk ovalarının işletilmesine İngiliz sermayedarlarının talip olduğunu ifade ediyordu.³⁴⁸ Tıpkı Konya ovası gibi çok yönlü olarak düşünülen projeye hükümet oldukça önem veriyordu. Proje ile bölgedeki araziler sulanacak, bataklıklar kurutulacak ve Seyhan-Ceyhan nehirleri üzerinde gemi taşımacılığı yapılabilecekti. Ayrıca talebi yüksek ve her yerde yetişmeyen pamuk ile şeker pancarı üretimi de burada gerçekleştirilecekti. 1908 sonrası Nafia Müdür-i Umumiyesi Süleyman Sırrı Bey, Adana bölgesinin tarımsal üretimi ile ilgili ziraat uzmanlarının topladıkları bilgileri incelemişti. Buna göre projenin hayata geçmesi halinde yılda 10.000 tonluk pamuk üretiminin 33.000 tona ulaşacağı öngörülüyordu. Ayrıca şeker kamışı üretimi iç tüketimi karşılayabilecek; dahası dış ülkelere de ihracatı yapılabilecekti.³⁴⁹

Adana ovasının yalnızca pamuk ve şeker kamışı üretimi üzerine değil devlet hazinesine sağlayacağı vergi katkısı da gözönünde bulunduruluyordu. Yaptığı incelemeler sonucunda Süleyman Sırrı Bey, sadece pamuk ve şeker kamışı üretiminin aşar gelirini, 730.000 liraya ulaştıracağını hesaplıyordu. Bölgenin sulanması aynı zamanda kazanç vergisinin, demiryolu taşımacılığının devlete düşen hissesinin de artışına neden olacağından aşar gelirinin daha da artacağı hatta iki katına çıkacağı var sayılıyordu.³⁵⁰

Adana ovası projesi, öngörülen kazançlarının büyüklüğüne ve tarımsal üretimi getireceği noktanın büyüklüğüne rağmen Birinci Dünya Savaşı nedeniyle hayata geçirilememiştir. Ünlü Batıcı yazar Abdullah Cevdet; 1914’te dönemin Nafia Nazırı Cemal Paşa ile yaptığı

³⁴⁸(11 Kasım 1909). Anadolu’da pamuk ziraati. Osmanlı Ziraat ve Ticaret, yıl:3, sayı: 6, s. 81-84.

³⁴⁹O. Doğan-F.Ö. Ebul, 2011, **a.g.k.**, 22-24.

³⁵⁰Rathmann, 1976, **a.g.k.**, 90-91.

mülakatta Adana Ovası'nın sulanması için her türlü keşifin tamamlandığı bilgisini almış olsa da proje savaş koşullarının yarattığı etki nedeniyle hayata geçirilmemiştir.³⁵¹

2.4.3. El-Cezire (Mezopotamya) Ovası Sulama Projesi

İmparatorluğun tahıl havzası olarak görülen Anadolu'nun yanında bu özelliğe sahip daha önemli yer yer daha vardı. İki ırmağın yıkadığı verimli toprakların kesiştiği El Cezire ovasıydı. Burası 1908 Umur-u Nafia Programının, “El-Cezire kıtasının yeniden ihyası Memalik-i Osmaniye’de icra olunacak Umur-u Nâfia’ya ait programın birinci” öncelikli konusu olarak yer almıştı. El-Cezire Bölgesi’ne yapılacak küçük yatırımlarla bölge “eski şöhret ve memuriyetini iktisap ederek bütün dünyanın zahire ambarı” haline getirilebilecekti. Nitekim böyle bir projeye Mısır’da imza atan Sir William Willcocks’a bu konuda bir başvuru dahi yapılmıştı.³⁵² Proje kapsamında, El-Cezire’de sulama yapılacak arazinin miktarı 2.800.000 hektar olacağı tahmin edilmekteydi. Sulamanın yaklaşık 300.000 hektarı Diyale ve Edhan Nehirleri; 1.100.000 hektarı Dicle Nehri ve 1.200.000 hektarı Fırat aracılığıyla yapılacaktı. 200.000 hektarlık bir diğer alanın sulanması da Şattü’l-Arap aracılığıyla gerçekleştirilecekti. Yapılacak yatırımın toplam maliyeti 8.250.000 Osmanlı lirasına karşılık geliyordu. Projenin yapımının tamamlanması 8 yıl olarak belirlenmiştir. Proje konusunda danışılan Wilcocks’un hesaplamalarına göre bu sulama ile hükümet her sene 1.082.000 Osmanlı lirası aşar geliri elde edecek, hükümetin net kârı 616.500 lira olacaktı.³⁵³ Projenin imtiyazı ile ilgili mücadele, İngiliz ve Alman hükümetlerini karşı karşıya getirmiştir. Bölge tarımsal anlamda verimli olmakla birlikte büyük miktarda petrol rezervlerine de sahipti. İngilizler bölgeye hâkim olmak için bölgedeki yatırımların işletmeciliğini üstlenmek istiyordu. El Cezire sulama projesinin imtiyazı için atılan ilk adım, 1911’de İngilizlerin iki şirketinin İstanbul’a gelmek istemesi ile oldu. Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey ile İbrahim Hakkı Paşa arasında 1911 yılı boyunca konu hakkında müzakereler yapıldı. Hatta 8 Eylül 1913 tarihinde Dışişleri Bakanı Grey’in gönderdiği ‘muhtıra’, ‘irva ve iska’ dan

³⁵¹Ballı, 2015, **a.g.k.**, 232.

³⁵²1917 yılında yayınlanan “El-Cezire Kıtasının İrva ve İska Meselesi” adlı rapor 1911 ve sonrasında Wilcocks ile hükümet arasındaki ilişkiler, ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Raporun tam metnin transkripsiyonu için bkz.; Akyıldız-Kurşun, 2018, **a.g.k.**, 155-167.

³⁵³Tekeli- İlkin, 2004, **a.g.k.**, 196-199.

daha büyük amaçlar için müzakere edildiğini gösterecek kadar “kat’i” ifadeler içeriyordu.³⁵⁴

“Hükümet-i Kraliyye cenubî el-Cezire havalisinde kâin arazi-i vâsianın ziraat-ı müstakbelesi ile inbisât-ı iktisadisinin temini için havali-i mezkûrenin bazı aksamını iska ve irva usûlünün bahşettiği fevaid ve muhassenattan müstefid etmek hususunda Hükümet-i Osmaniyye tarafından sinîn-i âhirede vukubulan mesai ve ikdamatı nazar-ı dostane ile takip edegelmiştir... mükemmel bir iska ve irva lâyihası için keyfiyyet icrası ve planların ihzar ve tertibi... İngiliz müteahhidin müessesesine ihale edildiğini nazar-ı dikkate almıştır... (bu nedenle) Hükümet-i Osmaniyye tarafından amelîyat-ı iskaiyye için âtiyen akdolunacak konturatolarda sarîh bir hakk-ı rüçhan iktisap eylemişlerdir... İngiliz müesseseleri tarafından birçok masarîf itibariyle...İngiliz müesseselerine mezkûre inşaatı ihale edilecek olursa bunun adil ve hakkaniyetli olacağı itikadındayız...”

İngilizler ile Osmanlı Devleti arasındaki Bağdat Demiryolu ve Basra Körfezi konusundaki anlaşmazlıklar bu kez El-Cezire nedeniyle yaşandı. Sulama projesinin imtiyazını almak İngilizler için bir başka anlam daha ifade etmekteydi. Irak coğrafyasındaki petrol rezervlerine sahip olabilmenin yanında Osmanlı Devleti’nde demiryolu imtiyazlarına sahip Almanlar, bölgeye yaklaştırılmamalıydı.³⁵⁵ Nitekim İngilizlerin, Osmanlı Devleti üzerindeki iktisadi-siyasi baskısı sonucunda Osmanlı-İngiliz diplomasi trafiğinin neticesi olarak Londra Sefiri Hakkı Paşa, 1914’te İngilizlerin sunduğu teklifin hükümet tarafından kabul edileceğini haber veriyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla El-Cezire sulama projesi ve İngilizlerin yapacağı büyük yatırımlar askıda kalacaktı.

2.5. Tarım Kooperatifleri

Kooperatif ya da kooperatifçilik genel olarak iş birliği ve yardımlaşmaya dayanan kurum veya kuruluşların bir çatı etrafında birleşmesi durumuna verilen isimdir.³⁵⁶ Meşrutiyet rejiminin yabancısı olmadığı kooperatifçiliğin 19. Yüzyıla uzanan bir geçmişi vardı. Mithat Paşa’nın “memleket sandıkları” ile atılan adım, kooperatifçi düşüncenin ilk somut adımı olarak değerlendirilebilir. Fakat tarımsal kredi kooperatiflerinin üretim-

³⁵⁴Akyıldız-Kurşun, 2018, **a.g.k.**, 157-158.

³⁵⁵Alman-İngiliz nüfus mücadelesinin hemen her alanda yaşandığına dair bkz.; M. Özyüksel (2008). İkinci meşrutiyet ve Osmanlı imparatorluğunda Alman-İngiliz nüfus mücadelesi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38, s. 239-263.

³⁵⁶K.H. Karpat (2001). Ziya Gökalp’in korporatifçilik, millet-milliyetçilik ve çağdaş medeniyet kavramları üzerine bazı düşünceler. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, s.328.

tüketim bağlamında işlevi, ortaya çıkması ve uygulanmaya girişilmesi II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşecektir.³⁵⁷

19. yüzyıl tüm dünyada kapitalizmin tırmanışta olduğu bir dönemdi. Bu süreçte dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yabancı sermaye sahipleri, geniş ayrıcalıklar elde etme peşindeydiler. Osmanlı zanaatkârları ve küçük üreticileri, kapitalist ticaret sistemi ve artan rekabet koşulları ile yarışabilecek durumda değildi. Bu nedenle küçük üretici-zanaatkâr gün geçtikçe güçsüzleşmekteydi. Yabancı sermayenin bu hükümlerine Osmanlı aydını “sermaye birikimi ve aktarımı sorunu” olarak yaklaşmış ve kooperatifler aracılığıyla küçük üreticinin örgütlenmesinin yollarını aramıştır. Buna göre kooperatiflerin asıl amacı, üreticinin veya tüketicinin tefeci, ağa, mültezim adı verilen yerel gruplardan yüksek faizle para almasını önlemek, köylüye kredi sağlamak, köylünün ürününü ucuz fiyata vermesine engel olmak gibi temel ekonomik ilişkilerin düzenlenebilmesi olarak belirlenmişti.³⁵⁸ Nitekim tarımın giderek ticarileşmesi ve bununla birlikte serbest piyasa koşullarının yaygınlaşması, köylünün ürününü, maliyetin ve piyasa koşullarının altında satmak zorunda “bırakmasına/bırakılmasına” yol açan tehlikeleri doğurmuştu. Bu nedenle kooperatifçi düşünce, köylüler için büyük bir ihtiyaç olarak görülmüştür. Zira devlet, serbest ticaret anlayışı çerçevesinde tüccarın köylüden ucuza aldığı ürünü yüksek fiyata satmasına da müdahale edemiyordu. Kooperatifçiliğin, Osmanlı Devleti'nin ekonomik yaptırım gücünü yitirmesi ve müdahale aygıtlarının azalması sebebiyle ortaya çıktığı görülmektedir.³⁵⁹

II. Meşrutiyet döneminde söz konusu koşullarda gelişen kooperatifçilik, doğrudan küçük üreticiyi yabancı tüccarlara karşı koruma amacı taşıyordu. Özellikle daha çok Batı Anadolu'da ihraç edilen incir, üzüm, tütün, meşe palamutu ve meyan kökü gibi ürünler, tüccarların çoklu alımları neticesinde piyasa koşullarının altında oldukça ucuz fiyatlara veriliyordu. Rekabet olanağı bulunmayan ve kredi olanakları kısıtlı olan köylü, mahsulünü “alivre” denilen işlemlerle çok ucuza toplu şekilde elden çıkarmak zorunda kalıyordu. Bu mağduriyetin en önemli nedeni köylünün ticaret konusunda oldukça bilgisiz ve örgütlülüğünden yoksun olmasıydı. Özellikle yabancı sendikalar, sermaye güçleriyle köylünün mahsulünü, hasat mevsimi gelmeden ucuz fiyatlarla toplu bir şekilde alarak kapatma yoluna gidiyordu. Hasattan aylar önce parasını alan çiftçi, hasat

³⁵⁷Ballı, 2015, **a.g.k.**, 66.

³⁵⁸Ö. Yıldırım-Kocabaş (2011). Türkiye'de kooperatifçilik hareketinin düşünsel boyutu. *20. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi-Tebliğler*. Ankara: Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, s. 41.

³⁵⁹Toprak, 2012, **a.g.k.**, 352.

mevsiminde oluşacak yeni ve daha kârlı piyasa fiyatlarından mahrum kalıyordu. Bu duruma yol açan en önemli etken köylünün kredi koşullarından yararlanamamasıydı. Pazarlık gücü olmayan çiftçi, malının elinde kalacağı korkusuyla birlikte tüccarla anlaşma yoluna gidiyordu.³⁶⁰ Çiftçi çoğu yerde karşısında tüccarla birlikte onunla iş birliği içinde bulunan mültezimleri ve bazen de belediye başkanı gibi idarecilerin ittifakını buluyordu. Kayseri'nin Develi kazasından Ankara Vilayetine gönderilen bir dilekçede belediye başkanlığında bulunan Osman Efendi'nin tüccar ve mültezim ile “akdi şirket” ederek hububatları değerinin oldukça altında aldıkları iddia ediliyordu.³⁶¹ Bu konu 1913 yılında toplanan İttihat ve Terakki Cemiyeti kongresinde gündeme getirildi ve sonuçta kabul edilen siyasi programda, üreticinin sendikalar aracılığıyla örgütlenmesine karar verildi. Ve böylece şirketler karşısında güçlü olmaları sağlanacaktı. Bu program ile tarım sektörünü geliştirmek, çiftçiye düşük faizlerle kredi olanakları sunmak, üreticinin elini güçlendirmeyi ve hükümetin yardımıyla “müştereken hareket etmelerini” sağlamak hedeflenmiştir. Programdaki “müştereken” ifadesi oldukça önemlidir ve adı konulmamış bir kooperatifçilik desteğini anımsatmaktadır. Programın ziraatin geliştirilmesi ve düşük faizle kredi olanakları sağlanması ile ilgili maddeleri şu şekildedir:³⁶²

“Madde 17- Ziraatın terakkisi ve inkişafı için ucuz faizli uzun tekasitli sermayenin erbab-ı ziraate temin ve tedariki maksadiyle memleketimizde itibar-ı akar “Kredi Fonsiye” bankası tesis ve küşadına gayret olunacaktır.

Madde 19- Zürranın alıcı satıcı şirketlerine karşı menafîni müştereken ve hükümetin muavenetiyle müdafaa etmek ve ihtiyacat-ı ziraîyelerini müştereken tedarik edebilmek maksadile ziraat sendikalarına mahsus kanun lâyihası teklif olunacaktır.

Madde 25- Ziraat Bankası'nın elyevm ikrazata vazettiği kuyudat tadil ettirilecektir. Ziraat Bankası, ikrazatının derece-i kifayeye iblâğı için sermayesinin tezyidi ve ihtiyacatına göre vilâyata tevzî ile beraber Ziraat Bankasına bu maksadı temin edecek bir şekl-i iktisadî verilecek ve mahsulât üzerine ikrazat icra edilebilecektir.”

II. Meşrutiyet döneminde kooperatifçilik düşüncesi, kısa süre içinde aydınlar arasında tartışılmaya başlanmıştır. Konu hakkında tartışmalar yürüten kişiler arasında Ethem Nejat, Mustafa Suphi, Muhittin Birgen, Ahmet Cevat Emre ve İsmail Rıfkı gibi önemli isimler bulunuyordu.³⁶³ Ethem Nejat, Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'ndeki yazısında Osmanlı topraklarındaki ticaret ve sanayi konusunu ele almıştır. Buna göre söz

³⁶⁰Toprak, 2012, **ag.k.**, 353.

³⁶¹CDA. DH. MKT. (1908). D. No: 1299, B. No: 19-1;2.

³⁶²Tunaya, 1988, **ag.k.**, 108.

³⁶³M.Birgen (2017). *İttihat ve terakkide on sene*. (Der: Zeki Arıkan), İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 345-376.

konusu alanlarda gelişim için büyük girişimlere ihtiyaç vardı ve bunun için geniş sermayelerden oluşan şirketler gerekmekteydi. 19. yüzyıl ve hatta II. Meşrutiyet döneminde dahi ülkede sermaye birikiminin yeterli düzeye ulaşamaması nedeniyle yerli anonim şirketler kurulamamış, demiryolu, tramvay, rıhtım, liman, maden işletmeleri gibi oldukça önemli işler, Avrupa sermayelerinin oluşturdukları anonim şirketler kanalıyla gerçekleştirilebilmiştir. Ethem Nejat aynı zamanda 1908 ile “yerel mahalle şirketleri”nin oluşturulduğunu ve bunlara “İttihat Ticaret Şirketleri” adı verildiğini söyleyerek ilk kooperatifçilik örnekleri olduğunu ve artırılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁶⁴

Kooperatifçilik ile ilgili düşünceleri olan bir diğer kişi Mustafa Suphi idi. O’na göre Osmanlı toplumunda küçük üreticilerin oluşturacağı “tesaî cemiyetleri”, üretimin artırılarak “köy-kent” ayrımının ya da farkının giderilmesini mümkün kılabilirdi. Kooperatif ve üreticileri biraraya getiren cemiyetler aracılığıyla köylü ve işçiler, kendi sermayelerini birlikte oluşturacak ve bu sayede ayakta kalabileceklerdi. Ayrıca yine “tesaî cemiyetleri” sayesinde küçük sermayeder ve küçük üretici korunmuş olacaktı.³⁶⁵

Kooperatifçilik düşüncesinin gelişmesine katkıda bulunan bir başka isim Ahmet Cevat (Emre) idi. Ahmet Cevat, Osmanlı tarihinin ilk kooperatifçilik kitabı “İktisatta İnkılâb: İstihlâk Teavün Şirketleri” nin yazarıydı. Osmanlı Devleti’nin iktisadi kalkınmasını “teavün” de gören Ahmed Cevad, tüketim kooperatiflerinin yanı sıra üretim, konut, kredi ve kültür kooperasyonunu da öne sürmüştü. Ayrıca Osmanlı ekonomisi ve tarımı ancak “yabancıların elinden alınabilecek”; ticaret ve sermaye birikimi ile kurtarılabilirdi. Bu amaca ulaşmak için de Osmanlı toplumu sınıfsal kavgalara bulaştırılmadan kooperatifçilik yöntemini benimseyebilirdi.³⁶⁶

II. Meşrutiyet kooperatifçiliğinde fikirlerini köylü-devlet bağlamında ele alan en önemli aydınlardan biri de Cemal Bey’di. Cemal Bey, Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü idi. Üreticinin özellikle de çiftçinin Ziraat Bankası’nın kredi olanaklarından çok az faydalanabildiğini ifade ederek, “ziraat iştirakleri” adını verdiği tarım kooperatiflerinin sayısının artırılması gerekliliğine vurgu yapıyordu. Nitekim Osmanlı Devleti’nin üretici çoğunluğu, küçük üreticiden oluşuyordu. Fakat küçük üretici ve çiftçiler teminat göstermeden kredi olanaklarından faydalanamıyordu. Bu anlamda çiftçiler ve üretim açısından tarım kooperatiflerinin kurulması Cemal Bey’e göre

³⁶⁴E. Nejat (27 Ocak 1911). Memleketimiz ve kooperatif şirketler. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl:3, no: 16, s. 252-255.

³⁶⁵Toprak, 2012, **a.g.k.**, 356.

³⁶⁶Toprak, 2012, **a.g.k.** 357-358.

gereklilikten çıkarak “zorunluluğa” dönüşmüştü. Bunun yanında devlet, “bir kooperatifler kanunu” çıkararak hukuki bir güvence ile bu yapıları korumalıydı. Cemal Bey, devlet desteği ve güvencesi olmadan kooperatifçiliğin gelişemeyeceğine vurgu yapıyordu. Çünkü nahiye veya köylerde kooperatif kurmak çok zordu. Halk bilinçsiz ve üretimde kısmen yarattıkları ortak hareket etme alışkanlığını ticaret ve yatırımda kesinlikle beceremiyordu. Bu nedenle hükümet, kooperatif kurmak için halkı teşvik edecek faaliyetlerde bulunmalı, kooperatifçiliğin benimsenmesinde yardımcı olmalıydı. Cemal Bey, kooperatifleşme için de sermaye yetersizliğinin varlığına dikkat çekerek, sermaye sağlamak adına köylüden alınan aşar ve “hisse-i iane” gelirlerinin kooperatif sandıklarına kaydedilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Sermaye oluşturmak için öne sunduğu bir başka yol ise kooperatife üye olan köylüden nakit yerine, hasat ertesi ürünün az bir kısmı alınarak satılmalı ve sermaye oluşturulmalıydı. Böylece kurulacak olan kooperatiflere istenilen sermaye aktarılabilirdi. Ziraat Bankası da çiftçiye vereceği krediyi kooperatifi borç vererek, oluşturulacak sermayeye katkı sağlayabilirdi. Banka köylüye kefilsiz vermediği/veremediği krediyi, kooperatifin kurumsal ve hukuksal yapısına dayanarak rahatça verebilirdi.³⁶⁷

Kooperatifçilik alanında incelemeler yaparak çalışma yöntemlerinin edinilmesi amacıyla, hükümet, 1913 yılında Ziraat Bankası Müdürü Muavini İsmail Rıfkı Bey ile Cemal Bey’i Avrupa’ya göndermiştir. Romanya, Macaristan Bulgaristan ve İtalya’yı kapsayan seyahatte heyet, tarımsal kredi girişimlerini inceleyip hükümete bir rapor sunmuştur. Bu rapordan yararlanan Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1914’te, 88 maddelik bir “Kooperatif Şirketler Kanunu” hazırladı. Kanun tasarısının içerisinde, kooperatiflere tüzel kişilik verileceği, tarım, sanayi, ticaret gibi her alanda kooperatifleşmenin kanuni dayanağının oluşturulacağı belirtilmiştir. Fakat kanun tasarısı Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması nedeniyle yürürlüğe girememiştir. “Kooperatif Şirketler Kanunu” her ne kadar yürürlüğe girmemiş olsa da savaş yıllarında özellikle tüketim kooperatifleri aracılığıyla halkı örgütlenmeye teşvik etmiştir.³⁶⁸

Kooperatifçiliğin Osmanlı ekonomik sistemine ve iktisadi kalkınmasına katkı sağlayacağı düşüncesi, Tanin gazetesinde Ali Suad tarafından da gündeme getirilmiştir. Ali Suad Osmanlı köylüsünün içinde bulunduğu “fakr u zaruret” halinin nedenini alışılmıştın dışında bir noktada aramaktadır. Ona göre tarımsal üretimin gelişmemesinin

³⁶⁷Toprak, 2012, a.g.k. 358-360.

³⁶⁸Toprak, 2012, a.g.k., 361.

nedeni sürekli öne sürüldüğü gibi alet-edevat eksikliği ya da tarımda modern yöntemlerin kullanılmaması değildir. Sorun, çiftçinin kapitalist sistemde rekabet koşullarına ayak uyduramaması ve daha da kötüsü ayak uydurabileceği vasıtaları bilmemesidir. Ali Suad'a göre Osmanlı çiftçisi "kooperatifleşmenin gerekliliğini" kavramalıdır.³⁶⁹

"Mahsulünü değer fiyatına satamadığından (çiftçiler ve köylüler) ve levazım-ı zaruriyesini tedarike kudreti olmadığından dolayı en ufak bir mani'aya bile galebe edemeyecek derecede zayıf düşmüştür. Bazıları bu hale, hükümetin ziraat müfettişlerinin ve numune tarla ve çiftliklerinin muavenetini müessir bir vasıta ve bir çare olarak düşünmüşler ise de bu faidesi son derecede mahdut ve zürranın görgüsüzlüğünü ve fakr-u zaruretini her zaman gayri muktedir bir şeydir. Ziraat mektepleri, ziraat memurları yetiştirir; lâkin çiftçiyi çoğaltamaz... İşte buna mümessil birçok müşkül ve çaresizliklere maruz olan ziraatin tezyid-i kuvvet ve telif-i kudretleri, nokta-i nazarından çiftçi şirket ve cemiyetlerine lüzum olduğu gibi, satın alacağı şeyi ucuz almak, satacağı mahsulünü değer fiyatına elinden çıkarmak ve bir de cemiyet şeklinde (bir itibar-ı malî ye) müzaheret ciheti hep bu ziraî iştilaklardan tevliid edecek hakikî birtakım fevaidi temin etmesiyle fevkalade bir ehemmiyeti haizdir. Hükümetin (Ziraat Bankaları) çiftçinin bu derece teferruatı umuruna asla nüfuz edemediği gibi ona bir itibar-ı mali de bahşetmez. Ve hatta borçlu olduğu için hüviyeti maliyesini bilakis tenkis eder... Ufak çiftçilerin tarla ve kuvva-i istihsaliyelerini biriktirerek hep beraber çalışmaları ve bu suretle mesarif-i istihsaliyeni azaltmasından istifade etmelidir."

Tanin'de Ali Suad kooperatifleşme ve şirketleşmenin çiftçi için önemini vurgularken, bir başka yazısında Bandırma yakınlarında Keçidere adındaki bir köyün "köy sandığı" organizasyonuna sahip olduğunu açıklamıştır. Fakat bu köyün farkında olmadan ilkel bir şirkete, kooperatife sahip olduklarını fakat bunu daha ileri götüremediklerini söyler.³⁷⁰

"Bazı Kafkasya muhacirleri, bu noktada bundan (bu köyde) 35 sene evvel tavattunları (yurt tuttıkları) ve buldukları arazi-yi temlikleri esnasında hayvanları için tab'i olarak biraz mera ve kışlak da edinmişlerdir. Bir kısım yere geniş miktarda armut fidanları dikmesini, kışlak yerinde dikkatle muhafazasını unutmamışlardır. Şimdi bunların bir köy sandığı vardır. Her yaz armutluğun meyvesini olduğu gibi ve ihtiyar meclisinin rey'i ile bir akçeye satar, kışlağı da bir koyun celebine kiraya verirler. Değirmende başka köyden kim buğdayını öğütürse ücret alırlar. Kendileri ise devamlı şekilde istifade ederler (değirmenden). Armutlu, kışlak ve değirmenden senevi hasıl olan köy sandığına ve bütün o köyün mal-ı müşteriki olarak girer."

Ali Suad, ticaret ve sanayi gibi ziraatin de sermayesinin olduğunu ve bu sermayenin alınacak olan borçlarla özellikle ithalat ve ihracatla artabileceğini söyleyerek iki

³⁶⁹Ali Suad (23 Nisan 1910). Zirai cemiyetler ve şirketler-1. *Tanin*, no:589, s.3.

³⁷⁰Ali Suad (25 Nisan 1910). Zirai cemiyetler ve şirketler-2. *Tanin*, no:591, s.2-3.

(sermayeyi) şöyle tanımladı; “biri somut olarak tarla, alet, tohum gübre vb. Diğeri ise çiftçi emeğidir...” Ali Suad çiftçilerin bu sermayelerinin artırımının bir gereği olarak “itibar-ı maliyeyi” gösterir.³⁷¹

“Almanya’nın ziraat sandıkları, İtalya’nın ahali bankaları ve Fransa’nın çiftçi sandıkları küçük, çiftçilere pek mühim yekûnlar teşkil edecek miktarda ikrazat da bulunurlar. İtibar-ı Maliye’nin envai türleri iki türlü vardır. Birisi rehin ve teminata müstenid itibar-i maddi diğeri, istikraztın (borç alınan) şayan-ı emniyet olması yani maddilikten ziyade arz ettiği ahval-i maneviyesine mahsus itibarı zatiyedir.”

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi’nde çıkan bir haber de tarımsal gelişime katkı sağlayacak iktisadi unsurların başında şirketlerin geldiğini bildirmektedir. Osmanlı memleketin en önemli iktisadi alanı olan ziraatta şirketleşebilmesi ülkenin diğer alanlarda ilerlemesinden daha kolay görülmüştür.³⁷²

“Zirai şirketleri ucuz faizle züraa para ikraz etmek ve az ticaretle çok ciro (getiri) ile erbab-ı ziraate sabanlar, makineler, tohumlar tedarik eylemek fen dairesinde çiftlikleri işleterek, süthaneler, böcekhaneler, tavuk çiftlikleri; konserve imalathaneleri vesaire tesis ederek ahaliye numuneler göstermek, velhasıl her nevi teşebbüsat-ı ziraiyede bulunarak halkı usul-u cedide-i ziraate sevk ve teşvik etmek hususunda memlekete pek büyük hizmet ederler.”

Söz konusu yazıda Osmanlı Devleti’nde kurulmuş ve hazırlık aşamasında bulunan ziraat şirketleri ve sendikaları hakkında da bilgi verilmiştir. Bunlardan birisi, 21 Temmuz 1910 tarihinde İstanbul’da “Osmanlı Alım-Satım Anonim Şirketi”dir. Bu şirket her türlü alım satım, imtiyaz ve ticari işler ile ilgilenmek üzere kurulmuştur. Ayrıca şirket, çiftçi ve tüccara şirket hisseleri olarak ortak olmaları yolunda büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Bu şirketlerin bir diğeri yine İstanbul’da kurulan “Osmanlı İmarat ve Ziraat Şirketi”dir. Üçüncüsü ise Samsun’da kurulan ‘Ziraat Sendikası’dır.

II. Meşrutiyet döneminde kurulan kooperatif şirketlerinin çoğu geniş ticaret ve demiryolu hinterlandına sahip Batı Anadolu’da idi. Batı Anadolu, ticari tarımın yüksek, ihracat ürün talebinin fazla olduğu bir bölgeydi. Avrupa’ya ihraç edilen ürünlerin başında “İzmir incirleri” ile tanınan kuru incir gelmekteydi. Özellikle Batı Anadolu’da kurulan gayrimüslim azınlık şirketlerine karşılık Meşrutiyet hükümetleri, Müslüman-Türk üreticiyi korumak amacıyla tarımsal kredi ve satış kooperatiflerinin kurulmasına önderlik ediyordu.³⁷³ Öyle ki Müslüman-Türk unsurların ticaret ve çeşitli iş sahalarına girişi bu

³⁷¹Ali Suad (26 Nisan 1910) Zirai cemiyetler ve şirketler-3. *Tanin*, no:592, s. 2-3-

³⁷²(28 Temmuz 1910). Ziraat şirketleri ve terakki-i memlekete hizmetleri. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*. yıl: 3, sayı: 35, s. 625-627.

³⁷³Ballı, 2015, a.g.k., 91.

dönemde mümkün olabilmiştir. 1908 ile 1915 yılları arasında hükümetler, milli şirketlere 375 milyonu bulan sermaye aktarımı yapmıştır.³⁷⁴

30 Kasım 1915'te "Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi" kurulmuştur. Tarımsal ürün satış ve kredi kooperatifi şeklinde örgütlenen bu şirket, merkezi Aydın'da olmak üzere kurulmuş olup sermayesi de 10.000 Osmanlı lirası idi. Kurucuları arasında incir ticareti ile uğraşanlar yer almıştır.³⁷⁵ Ayrıca kooperatifin finansörü "Milli Aydın Bankası" idi. Milli Aydın Bankası'nın sermayesi 50.000 lira olup, sermayesini Aydın'lı zenginler ve Ziraat Bankası sağlamıştı. Kooperatif, Aydın sancağı, Ödemiş, Tire, Kuşadası kazalarının incir üreticilerini de dahil edecek şekilde örgütlenmişti. Kooperatif, amacını incir tarımını çağdaş modern yöntemlerle gerçekleştirerek; iç ve dış piyasalarda uygun fiyata pazarlama imkanlarını takip etmek olarak belirlemişti. Ayrıca kooperatif hedeflediği kârları elde ettiği süreçte incir dışında başka ürünlerin pazarlanabilmesine de aracılık edebilecekti.³⁷⁶

Kooperatifçilik ilkelerine uygun olarak 1917 yılında fiilen kurulan bir diğer şirket, Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi idi. Palamut, Aydın olmak üzere Hüdavendigâr ve Karesi sancağının yüksek dağlarında yetişen bir ağacın meyvesiydi. Kullanım alanı özellikle sanayi kollarında çeşitlilik gösteren palamut; tekstil ve dericilik sektörlerinde yüksek talep gören bir üründü. Şirketin kurucularından biri, İTC İzmir Kâtib-i Mesulü Celal Bey (Bayar) idi. Palamut önemli bir ihracat hammaddesiydi ve bu nedenle ihraç fiyatlarında sık sık dalgalanmalar yaşanmaktaydı. Nitekim Celal Bayar'ın palamut üretimi ile ilgili hazırladığı raporda her sene palamut fiyatlarının değer kaybettiği bildiriliyordu. Bu durumun önüne geçebilmek için İTC İzmir Kulübü ve İzmir Valisi Rahmi Bey'in katkısı ile meşe palamutçularını korumak ve tüccarını tek bir çatı altında birleştirmek için bir şirket kurulmasına karar verilmiştir. Öyle ki palamut üreticisini korumak ve palamutun değer kaybetmesini önlemek amacıyla kurulan bu şirket, özellikle yerli tüccarı korumayı amaçlamaktaydı. Şirketin sermayesi, 600.000 Osmanlı lirası olup, her biri 1 Osmanlı lirası kıymetinde olan 600.000 hisseye bölünmüştü.³⁷⁷

³⁷⁴V. Eldem (1970). *Osmanlı imparatorluğunun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 42.

³⁷⁵Toprak, 2012, **a.g.k.**, 364.

³⁷⁶İ. Tekeli-S. İlkin (2004). *Cumhuriyetin harcı-köktenci modernitenin ekonomik politikasının gelişimi*, Cilt:2, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 251.

³⁷⁷Toprak, 2012, **a.g.k.**, 365-366.

İzmir’de incir kooperatifine benzer bir başka kooperatif hareketine yönelik adım, 1917 yılında Manisa Bağcılar Bankası’nın kurulmasıdır.³⁷⁸ Bankanın amacı üzüm üreticilerini ve bağcılarını yabancıların yüksek sermayelerle giriştikleri “üzüm tekeli yaratma” tehlikesinden kurtarmak olarak belirlenmiştir. Zira banka bu nedenle milli bir banka olduğunun da altını çizmiştir. Banka üzüm ihracatçılarına kolaylıklar sağlamak, ucuz kredi vermek ve dış piyasalarda yeni pazarlar bulmak gibi misyonlar edinmişti.³⁷⁹ Üzüm ile ilgili kooperatifleşme hareketi söz konusu bankanın kurulmasından önce de gündeme gelmişti. Buna göre Aydın’da üzüm idaresinin kurulmasına ilişkin bir kanun layihası, 19 Mayıs 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan’ın gündemine getirilmiştir. Aynı günkü oturumda tartışılan layihanın konusu; “Aydın ilinde çekirdeksiz kuru üzümün sürüm temini” dir. Buna göre kuru üzüm mahsülünün Aydın’da satımı için bir üzüm idaresinin kurulması istenmektedir. Bu sayede ihraç edilen kuru üzümün kalitesi ve veriminin arttırılacağı düşünülmüştür. Bu sırada mecliste yaşanan bir tartışma hayli ilgi çekicidir. Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan’ın üzüm idaresinin kurulmasının fayda getirmeyeceğine yönelik çıkışına; Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti adına Haydar Bey; “bu bir Sosyalist kanundur kabul ediniz” diyerek cevap vermiştir. Sivas Mebusu Dagavaryan ise bu kanun lahiyasının bir “Sosyalist kanun” olmadığını ifade ederek bir açıklama yapmıştır. Buna göre İzmir’de bir milyon kantar fazla üzüm alınması nedeniyle bir kurum kurulması düşünüldüğünü fakat bu kurumun soruna çare olmayacağını belirtmiştir. Dagavaryan’a göre sorun ancak bu fazla üzümün saklanması ya da düşük fiyatlardan verilmesi ile değil satılması için dış pazarların aranmasıyla giderilebilirdi. Bu tartışma sonunda kanun lahiyası kabul edilmiştir. Buna göre kurulacak olan Üzüm İdaresi, İzmir merkez olmak üzere kuru üzüm temini, sürümü ve muhafazası için gerekli mahallelerde şubeler bulundurmaya üzere kurulmasına karar verilmiştir.³⁸⁰

Bir diğer kooperatifleşme girişimi de meyan kökü üreticilerinden gelmişti. Meyan kökü Aydın’ın önemli tarımsal ürünlerinden biri olup yine bir ihracat ürünü idi. Meyan kökünün kendiliğinden (sürülmüş tarlalarda) yetişme özelliğine sahip olması ve şeker içermesi nedeniyle kolalı içecek ve ilaçlarda kullanılıyordu. Meyan kökü üreticisini örgütlemek ve “yabancı hâkimiyetine son vermek” amacıyla 1917’de bir kooperatif şirketi kurulmasına karar verilmiştir. Bu sayede yabancı şirketin tekelinde kalan meyan

³⁷⁸Tekeli- İlkin, 2004, **a.g.k.**, 263.

³⁷⁹Toprak, 2012, **a.g.k.**, 367.

³⁸⁰MMZC (19 Mayıs 1910). D:1, İ:2, C:5, s. 349-357.

kökünün özellikle Forbes adlı yabancı şirketin etkisinden kurtarılması amaçlanıyordu.³⁸¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti, milli iktisat politikası doğrultusunda üreticiyi yabancı tüccarların elinden kurtarmak ve ekonomiyi millileştirmek üzere adımlar atmıştır. Bu doğrultuda atılan adımlardan birisi de “İzmit-Düzce Tütün Ticaret Anonim Şirket-i Osmaniyesi” adı altında 1917 yılında kurulan şirketti. Şirketin amacı Tütün Rejisi’nin taban ve tavan fiyatlarını “gelişigüzel” belirlemesini engelleyebilmektir. Bunun yanında bir diğer amaç köylünün mahsulünün Tütün Rejisi tarafından ucuza alınmasını önlemek olarak belirlenmişti. Tütün üretimi Anadolu tarımı için oldukça önemli bir gelir kaynağıydı. Nitekim bu özelliğinden dolayı Reji idaresinin tekelinden kurtulamıyordu. Tütün Rejisi, üretici ve köylünün ürününü her sene daha da ucuza satıyordu. İzmit -Düzce Tütün Ticaret Anonim Şirketi, Müslüman tüccarı gayrimüslim tüccara karşı avantajlı konuma getirerek üretimi arttırmayı, üreticiyi örgütlemeyi hedeflemiştir.³⁸²

II. Meşrutiyet döneminde kurulan kooperatiflerin genel olarak üç temel amacı vardı; birincisi ticareti yabancıların ve gayr-i müslim tüccarın tekelinden kurtararak Müslüman-Türk unsuruna devretmektir. II.sı savaşı ortamında kooperatifler aracılığıyla tüketimin fiyat artışlarından korunmasını sağlayarak halkın alım gücünü belirli bir seviyede tutmaktır; üçüncüsü de ihracata yönelik ürünleri piyasa koşullarındaki fiyatların seyrinde tutmak için örgütlü bir halde bulunarak dengede tutabilmektir. II. Meşrutiyet döneminde yoğunlaşan kooperatifçilik anlayışı, cumhuriyet döneminin kooperatifçiliğinin temelini oluşturacaktır.

2.6. Tarımsal Gelişime Yönelik Eğitim Faaliyetleri

Osmanlı Devleti’nin tarımsal üretim konusunda birçok maddi eksikliği bulunmaktaydı. Ticari tarıma dönüştürülemeyen üretim süreçleri, sermaye eksikliğinin yanında modern üretim araçlarına sahip olunamaması bu eksiklikler arasında sayılabilir. Fakat ziraî olarak gelişmemişliğin fikri bir alt yapısının da olduğu Meşrutiyet döneminde sıkça dile getirilmiştir. “Fikri eksiklik” olgusu Osmanlı çiftçisinin, ya da diğer tüm küçük üreticilerin tarım ve hayvancılık konusunda son derece bilgisiz ve eğitimsiz olmasının ortaya çıkardığı bir durum olarak görünmektedir. Bu nedenle ziraî reform ile ilişkili olarak ziraat eğitiminin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, maddi eksikliklerinin

³⁸¹Toprak, 2012, a.g.k., 367.

³⁸²N.E. Keskin- M. Yaman (2013). *Türkiye’de tütün-rejiden tekele tekelden bugüne*. Ankara: Notabene Yayınları, s.57-64.

giderilmesi kadar hatta daha fazla önemli görünmekteydi. Meşrutiyetin fikir babalarından olan Ahmet Rıza'nın Fransa'da Gregnon Ziraat Mektebi'nde eğitim görmesi başlı başına Meşrutiyet fikrinin her alanda özellikle Osmanlı toplumunun kırsal yapısı için ziraat eğitimini geliştirmesi gerektiği sonucunu çıkarmamıza olanak sağlamaktadır. Meşrutiyet'in "fikir babası"nın Fransa'da ziraat eğitimi gördüğü sıralarda Namık Kemal: "...ziraatçe zamanımıza göre muhtaç olduğumuz terakkiyatı hasıl etmek ise mücâhidâne bir ikdam ile Avrupa'dan çiftçilik fennini iğtinâm etmeye tevakkuf eder..." diye yazmaktaydı. Nitekim Ahmet Rıza, Fransa'dan döndükten sonra modern tarım teknikleriyle çiftlik işletecek sermayeyi bulamadığı için hükümet işine girerek memur olmaya mecbur kaldığını ifade etmiştir.³⁸³ "İlim ve maarif" i geri kalan her şeyin oluşabilmesi için ilk şart olarak gören Ahmet Rıza, toplumsal eğitimin her şeyden önemli olduğunu ileri sürmüştür.³⁸⁴

"İlim ve maarifi sayesinde hürriyet-i vicdan ve efkâra malik millet kanun müsait olmasa da hürdür... ekmeğin alınının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan adam dünyada kimseden, hiçbir hükümetten korkmaz. Millette böyle duygular ancak talim ve terbiye ile uyanır..."

Namık Kemal ve Ahmet Rıza'nın fikir ve yazıları Osmanlı ziraatinin toplumsal eğitim gerekliliği ile ele alınması zorunluluğunu ortaya koymaktaydı. Nitekim II. Meşrutiyet, her toplumsal tabakada reform vaadiyle ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin egemenliğindeki bir dönemdi. Bu nedenle kırsal Osmanlı toplumunun eğitimi, ziraat eğitiminden yola çıkılarak kazandırılabilirdi.

Meşrutiyet öncesinde ziraat eğitiminin belli bir geçmişi olmasına rağmen konu salt Avrupa'ya öğrenci göndermek ve buradan gelen öğrencileri, memur olarak kırsalda görevlendirmek üzerine kuruluydu. Fakat Meşrutiyet döneminde bu konu oldukça sık bir şekilde eleştirilerek; köylünün köyde eğitimi ve Avrupa'dan gelen ziraat eğitimine sahip memurların, köylerde ikametleri tartışma konusu haline gelecekti. Nitekim 19. yüzyılda atılan birçok ziraat eğitimi adınının işe yaramadığı görülecekti. 1880 yılında Ziraat müdürü olarak atanan Amasyan Efendi, Mektebi Sultani ve Mektebi Mülkiye'den mezun olan 8 kişiyi Fransa'ya ziraat eğitimi için göndermiştir. 3 yıllık eğitimden sonra yurda dönen öğrencilerin 5'i İstanbul'a dönerken, diğer üçü de Ziraat müfettişi olarak Anadolu, Suriye ve Rumeli vilayetlerine atanmıştır. 1883'te Almanya'ya Osmanlı Devleti'ndeki ziraat

³⁸³E. Sönmez (2012). *Ahmed Rıza- Bir Jön Türk liderinin entellektüel portresi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 62.

³⁸⁴Sönmez, 2012, a.g.k., 74.

okullarından mezun 6 öğrenci daha eğitim için gönderilmiştir. 1890'da Fransa'ya 3, Almanya'ya 5 öğrenci daha gönderildi. 1891'de ise Fransa ve Almanya'ya 5 öğrenci daha ziraat eğitimi için görevlendirilmiştir. Bu öğrenciler dönüşlerinde memur olarak köyler yerine nahiye merkezlerine atanmışlardır.³⁸⁵

19. yüzyılda tarımsal eğitime katkı sağlamak adına atılan bir diğer adım, ziraat okullarının açılması olacaktır. 1847 yılında Yeşilköy yakınlarında açılan “Ziraat Talimhanesi” ilk tarım okullarından birisidir.³⁸⁶ Okulun kuruluş amacı o sıralarda Yedikule'deki bez dokuma fabrikasının pamuk ihtiyacını karşılamak ve pamuk ziraatini bez üretimi doğrultusunda geliştirmektir. Okulun uzman eğitimcisi olarak görevlendirilen kişi Davis adlı bir Amerikan ziraat uzmanıydı. Ziraat Talimhanesi Okulu her ne kadar pamuk ihtiyacını karşılamak için kurulmuş olsa da tarım, hayvancılık ve bağcılık gibi ziraat alanlarında da eğitim vermesi planlanmıştır. Nitekim okul 1850'de Nafia Nezareti'ne bağlanarak Osmanlı Devleti'nin ilk “meslek ve teknik” öğretim kurumu olma özelliğine sahip olmuştur. “Ziraat Talimhanesi Okulu” bez fabrikası gölgesinde kalarak geliştirilememiş ve gerekli ihtiyacı karşılamadığı gerekçesiyle 27 Eylül 1851'de kapatılmıştır.³⁸⁷

Ziraat okullarının açılması ile ilgili faaliyetler II. Abdülhamit döneminde de devam etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı tarım eğitiminde en kapsamlı okullardan biri olan Halkalı Ziraat Mektebi 1892 yılında İstanbul Küçükçekmece'de açılmıştır. Halkalı Ziraat Mektebi, Osmanlı ziraat eğitiminin deyim yerindeyse lokomotif olacak ve ilerleyen yıllarda üzerinden birçok tartışmalar ve faaliyetler yürütülecektir. Halkalı Ziraat Mektebi'ne kıyasla diğer geniş kapsamlı ziraat okulları arasında Selanik Ziraat Mektebi ve Bursa Ziraat Âmelîyat Mektebi gösterilebilir.

1892'de Avrupa'ya ziraat eğitim amacıyla öğrenciler gönderen Amasyan Efendi'nin öncülük ettiği çalışmalarla açılışı gerçekleştirilen Halkalı Ziraat Okulu'nun amacı; yeni tarım yöntemleri uygulayabilecek uzmanlar yetiştirmek olarak ortaya konulmuştur. Okulda verilen dersler teorik ve pratik olarak iki ana hat üzerinde kurulmuştu. Okulun öğrenim süresi üç yıldır ve her sene otuz öğrencinin ücretsiz olarak okula kaydedilmesi öngörülmüştü. Okulun nizamnamesine göre okul ücretlerinin miktarı, Ziraat Nezareti tarafından belirlenecekti. Bir meslek okulu olarak Ticaret ve Ziraat

³⁸⁵Quartern, 2008, **a.g.k.**, 94-96.

³⁸⁶O. Ergin (1977). *Türk maarif tarihi*. C: 2, İstanbul: İstanbul Vilayeti Mektupçusu, s. 564.

³⁸⁷S. Kadioğlu (2005). Osmanlı döneminde Türkiye'de ziraat okulları üzerine notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi. *Kutadgu Bilig Dergisi*, sayı: 8, s. 239-257.

Nezareti'ne bağlanan okulda, ilk açıldığı dönem yalnızca veterinerlik bölümüne ilişkin dersler mevcuttu. Daha sonra veterinerlik eğitiminin yanında tarım programları da müfredata girmeye başlamıştı. Müfredata ilk etapta dahil edilen dersler arasında Ziraat Bilimi, Bahçe Bakımı yer almaktaydı. Ardından Cebir, Hesap, Ziraî Kimya, Bahçivanlık, Meyve Ağaçları, Ormancılık, Ziraî Geometri, Arazi Temizliği ve Sulaması, Zararlı Hayvanlar, Arıcılık, İpekçilik, Ziraî Sanayi, Ziraî Coğrafya, Bağcılık, Atçılık, Fransızca, gibi oldukça geniş alanları kapsayan dersler müfredata dahil edildi.³⁸⁸

II. Meşrutiyet döneminde Halkalı Ziraat Mektebi yüksek okul seviyesine çıkarılmış ve okulun öğrenci kapasitesi artırılarak eğitim yönergesinde reformlar yapılmıştır. Buna göre 1910 tarihinde Halkalı Ziraat Mektebi'ndeki ormancılık dersleri, yetersiz görülerek okula bağlı olarak "Orman Mekteb-i Âlisi" ayrılarak bağımsız bir yapı oluşturulmuştur.³⁸⁹ Bu tarihten sonra imparatorluğun birçok noktasında ziraat okullarının açıldığı görülmektedir. Bu okullardan bazıları şunlardır: 1911'de Adana, Ankara ve Selimiye'de Âmeli Ziraat Mektebi,³⁹⁰ 1912'de Halep, Sivas, Erzurum, Seres, Üsküp ve Manastır'da birer "Çiftlik Mektebi", Muş'ta açılan "Köy Çiftlik Mektebi". Genel ziraî eğitime yönelik bu okulların yanında istisnai üretim alanlarında açılan okullar da vardı. Amasra, Beyrut ve Gümüşhane'de ipekçilik okulları, Trabzon ve Halep'te sütçülük okulları bunlara verilebilecek örneklerdir. Ziraî eğitimle birlikte tarımda makineleşmede de "göreceli" bir artış meydana gelmekteydi. Nitekim 1914 yılında "Çiftlik Makinist Mektebi" adında bir okul dahi açılmıştı.³⁹¹

Halkalı Ziraat Mektebi'nden başka ziraî eğitimde yüksek okul seviyesinde eğitim veren bir başka ziraat okulu da öğrenim süresi aynı şekilde üç yıl olan Selanik Ziraat Mektebi idi. Fakat 1912'de Selanik'in kaybedilmesi ile bu okul kapatılmak zorunda kalmıştı.³⁹²

II. Meşrutiyet döneminde, ziraat mekteplerinin önemli tarım merkezlerinde kurulması amaçlanmıştı. Nitekim bu merkezlerde ihtiyaç anında alt düzeyde "ameli"

³⁸⁸M.Demirel-F.K. Doğanay (2011). Osmanlıda ziraat eğitimi: Halkalı ziraat mektebi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 12, sayı: 21, s.197.

³⁸⁹Kadıoğlu, 2005, **a.g.k.**, 240.

³⁹⁰V. Çeşme (2011). *Halkalı ziraat mektebi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 12.

³⁹¹İ. Tekeli-S. İlkin (1999). *Osmanlı imparatorluğunda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 88. Ayr. Bkz.; T. Yazıcıoğlu (1959). Memleketimizde ziraî öğretimin tarihçesi ve bugünkü ziraî öğretim kurumlarımız, *Zirai Öğretimde 110 Yıl*, içinde, (Ed: Ragıp Ziya Mağden), Ankara: Türk Yüksek Ziraat Mühendisler Birliği, s. 3.

³⁹²Çeşme, 2011, **a.g.k.**, 11.

mektepler kurulması ve çiftçilere doğrudan eğitimler verilmesi düşünülmüştü. Nitekim birçok yerde yüksekokullar bünyesinde kurulan ziraat ameliyat mekteplerinde pratik eğitimler verilerek çiftlikleri yönetebilecek “çiftlik kâhyâları” yetiştirilmek istenmişti. Bu okulların kurulduğu yerlerden bazıları; Adana, Bursa ve Ankara’daydı. Bu okullarda; okuryazar, çiftlik pratiğini bilen küçükçiftçi, ortakçı ve ziraat işçileri, uygulama alanları olan numune tarlalarında yetiştirilecekti. 1912 yılında Kastamonu’da “Amele-Çiftlik Mektebi”, bulunuyordu. Bursa’da 1894’te kurulmuş olan ve Meşrutiyet döneminde de faaliyetlerine devam eden ipekçilik okulu da belli konularda uzmanlaşmış okullar arasında yer alıyordu. Bursa İpekçilik Okulu’na 1912’ye kadar Amasya, Bayburt Antakya ve Gümüşhane’de açılan ipekçilik okulları da eklenmiştir. İzmir Seydiköy’de de bağcılık, bahçıvanlık ve “Maiyatı Mütehammure Mektebi” kurulmuştu. Okulların ayrı ayrı alanlarda faaliyet göstermeleri idari ve eğitim alanında problemler doğurmuştu. Bu nedenle 10 Şubat 1912 yılında çıkarılan 119 maddelik Tedrisatı Ziraîye Nizamnamesi ile bütün ziraî okullar tek bir kurum altında birleştirmeye çalışılmıştır.³⁹³

II. Meşrutiyet döneminde tarımsal eğitim konusunda birçok reform fikri ortaya atılmış ve tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalara özellikle Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi geniş yer vermiştir. Bu görüşlerden ilki tarımsal eğitim faaliyetlerinin kışlalardaki askerlere verilerek köyüne dönen askerin üretim konusunda bilgi sahibi olmasının sağlanmasına yönelikti. Bu fikre dayanak olarak Osmanlı Devleti’nin hem bir ordu hem de ziraat memleketi olması gösterilmiştir. Devleti ayakta tutan bu iki sac ayağı birleştirilebilir ve tarımsal eğitim konusunda büyük bir yol katedilebilirdi. Düzdarzade Reşad Sami, Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi’nde yayınlanan makalesinde hem askerlik işlerinin aksatılmamasını hem de ziraatin geliştirilmesini savunmuştur. “Ziraî güç aynı zamanda askeri gücü de oluşturuyordu.” Reşad Sami, Osmanlı Devleti gibi bir tarım ülkesi olan İtalya’yı bu uygulama konusunda örnek göstermişti. Nitekim makalede İtalyan birliğini sağlayan öncü siyasi liderler olan Garibaldi ve Kavurd’un askerin, kışlalarda tarımsal eğitim alması konusunda önemli adımlar attıkları vurgulamıştı. Bu yöntemle İtalya’da tarımsal üretimin önemli bir artış gösterdiği de iddia edilmişti. Yazar diğer devletlerin de tarımsal eğitim konusunda İtalya’yı örnek aldığını ve 1888’de Yunanistan, 1890’da Belçika, 1898’de Almanya ve İngiltere, 1900’de de Rusya’nın bu yöntemi uygulamaya başladığını ortaya koymuştu. İtalyan kışlalardaki tarım eğitiminin

³⁹³Tekeli-İlkin, 1988, **a.g.k.**, s. 42. Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi için bkz.; Düstur (10 Şubat 1912). Tedrisat-ı ziraiye nizâmnâmesi. T:2, C:4, s. 95-111.

yöntemini inceleyen Reşad Sami şunları ifade etmişti:³⁹⁴ “...ziraat komisyonları ahaliye verdikleri umumi ve âmeli ziraat derslerine zabitanı dahi davet ettikleri gibi 1887 yılında Ziraat Nazırı bulunan Baçleli'nin ziraat mekteplerinde (tarlalara avdet edelim!) diye yüksek sesle söylediği sözler her tarafta yayılmıştır...”

Ziraat eğitiminin kışlalarda gerçekleştirilmesini isteyen ve ancak bu sayede tarımsal üretimin artacağını savunan makalelere göre kışlada askerlere yeni usullere göre tarım eğitimi verilmesi tekrarlanırken; askerlik görevinden sonra köylerine dönen askerlerin yeni aletleri ve yöntemleri köylerinde “zorunlu olarak uygulanması”nın sağlanması isteniyordu.³⁹⁵ Selanik Ziraat Mektebi yakınlarında bulunan bir numune mektebi civarında Anadolu'dan gelen askerlerle yapılan bir mülakat oldukça dikkat çekiciydi. Makale, Anadolu'dan giden askerlerin Selanik'teki numune tarlalarında bulunan yeni tarım aletlerini hayret ve meraklı gözlerle izlediğini aktarıyordu. Bir asker bu aletlere bakarak şöyle demişti:³⁹⁶ “...bizi böyle yollarda çalıştıracaklarına şöyle bir yere gönderselerdi ne iyi olurdu! Şu Frenk sabanının nasıl kullanılacağını görür idik de memleketimize gittiğimizde bari bir zanaat öğrenmiş olurduk.”

Ziraat okullarının sayısının artırılması yerine “kapsamlarının” genişletilmesi ile ilgili makaleler de basında sıkça yer almaktaydı. 1909 yılında Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesinde; Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nin hazırlayarak hükümete gönderdiği rapora yer verilmişti. Tarımsal alanda atılacak adımların sıralandığı raporda, Selanik Âmeliyat Mektebi'nin derecesinin Mekteb-i Âliye yükseltilmesi, Ankara Numune tarlalarının Ziraat Âmeliyat Mektebine bağlanması gerekliliği yer alıyordu. Ayrıca Selanik ve Bursa'da bulunan Amerikan asma fidanlıklarının kurutulması, Erzincan ve Kastamonu'daki dut fidanlıklarının kurulması, Konya ve Adana'da da at ve boğa yetiştirme çiftlikleri inşa edilmesi öngörülmekteydi.³⁹⁷

Ziraat eğitimi ile ilgili öngörülen reformların yanında birçok eleştiri de getirilmiştir. Bu eleştirilerin önemli bir kısmının dayanak noktası, tarımsal alandaki reformların ‘bilimselliği’ konusuydu. Nitekim bu bilimselliği sağlamak için kurulan “Ziraat Heyet-i Fenniyesi” yoğun eleştirilere maruz kalmıştı. Tanin yazarı Hüseyin Kazım, ziraat politikalarının dahi belirlenmesinde etkili olan Ziraat Heyet-i Fenniyesinin görevini

³⁹⁴Düzdarzade Reşad Sami (16 Ağustos 1908). Makale-i mahsus, askerlik-ziraat. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl:2, sayı: 15, s. 225-230.

³⁹⁵(24 Şubat 1910). Ordu ve ziraat. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl: 3, sayı: 20, s. 305-308.

³⁹⁶(3 Mart 1910). Kışlalarda âmeli ziraat dersleri. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl: 3, Sayı: 21, s. 321-323.

³⁹⁷(11 Nisan 1909). Ziraat teşkilatı. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl: 3, Sayı: 19, s. 23-26.

yapmadığını örneklerle açıklamıştı. Kazım, Bursa'daki ziraat mektebinin “atıl” vaziyette olmasını, numune tarlalarının verimsiz-kireçli arazilerden oluşmasını, şehrin çok dışında kalmasını ve tarım arazilerinden çok uzak bir yerde kurulmasını eleştirmişti. Bursa'nın verimli ovaları duruken mektebin ve numune tarlalarının verimsiz arazilere kurulmasının nedeni olarak Ziraat Heyet-i Fenniyesi'nin Meşrutiyet sonrası hazırladığı projelere uygun davranmadığını göstermişti.³⁹⁸

Ziraat mektepleri hakkında bilgi veren bir diğer yazar Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan idi. Halkalı Ziraat Mektebi ile ilgili kaleme aldığı yazısında mektebin eğitim sistemi ve kuruluşu hakkında bilgilere yer veren yazar, mektebin programı ve işleyiş tarzını eleştirmişti. Dagavaryan Efendi, mekteple ilgili olumsuzlukları ilgili nazıra bildirdiğini ve kendisinden özellikle mekteplere hangi derslerin konulması gerektiğini içeren bir rapor istediğini söylemiştir. Dagavaryan'ın Halkalı Ziraat Mektebi için önerdiği dersler şu şekildedir: 1) Ziraat, 2) Mevaşî (koyun, keçi, inek, öküz vs.), 3) Hayvanat ve Nebatat, 4) Kimya, 5) Hikmet ve Tabakât (bilgi ve sınıflar), 6) Sanayi-i Ziraîye, 7) Ulum-i İktisat ve Nizamât-ı Ziraîye, 8) Hıfzısıhha ve Mikrobiyoloji.³⁹⁹

1913 yılında ziraat mekteplerinin yanında bir de ziraat öğretmenleri yetiştirecek okulların kurulacağı bildirilmişti. “Müzaheret-ı Milliye Cemiyeti”, Anadolu'da demiryolları üzerindeki bölgelere “iptidai ziraat öğretmenleri” yetiştirecek bir darülmualim açmaya karar vermişti. Açılacak olan okula, sürekli olmak üzere Almanya'dan ziraat öğretmenleri getirilecekti. Mektebin öğrenim süreci 3 yıl olacak ve bu okuldan mezun olan köylü çocukları, cemiyetin himayesi altında kendi köylerinde ziraat öğretmenliği yapabilecekti.⁴⁰⁰ Ziraat eğitimi ile ilgili özellikle memur ve öğretmenlere yönelik bir eleştiri de Aydın Vilâyeti Ziraat Müdürü İhsan Bey'den gelmiştir. İhsan Bey, ziraat memurlarının mektep mezunu olmalarına rağmen bir çiftliği idare edebilecek bilgi ve tecrübeye sahip olmadığını iddia etmiştir. Ziraat Müdürü bu eleştirinin ne kadar doğru ya da yanlış olduğunun tespit edilmesine çalışmıştır. Müdür kendisinin de bir ziraat mektebi mezunu olduğunu ve gerçekten “itiraf etmek gerekirse” ziraat mekteplerinin ders programlarının bir çiftliği idare kabiliyetini kazandırmaya

³⁹⁸Hüseyin Kâzım (30 Ağustos 1909). Bursa ziraat-ı âmeliyat-ı mektebi: ziraat-ı heyet-i fenniyesiine. *Tanin*, no: 357, s. 1.

³⁹⁹Doktor Dagavaryan (27 Şubat 1911). Halkalı Ziraat Mektebi. *Tanin*, no:893, s. 1.

⁴⁰⁰(1 Temmuz 1913). Ziraat Darülmualimini. *Tanin*, no: 1648, s. 4.; Alman öğretmenler bu dönemde yalnız ziraat okullarında değil birçok alanda ders vermek amacıyla Osmanlı Devleti'ne gelmekteydi. İttihatçılar, eğitim reformlarının “ruhunu” Alman “modernizminden” alıyordu. Bkz.: M. Gencer, (2015). *Jöntürk modernizmi ve Alman ruhu, 1908-1918 dönemi Türk-Alman ilişkileri ve eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları.

yetmeyeceğini söylüyordu: “Ziraat mekteplerine merbut olan çiftlikler, numune tarlaları ve müessesat-ı saire; gösteriş için değil, bir çiftliğin suret-i idaresini talebeye bil-tecrübe göstermek, kendilerine gösterilen usulleri tatbik etmek maksadıyla tesis edilmiş olduğu halde maksat takip olunamıyor.” İhsan Bey, ayrıca gelişen iktisadi, ticari ve teknolojik ilerlemelerin çiftçileri de değişikliğe zorlaması gerektiğini belirtmiştir. O’na göre çağdaş bir çiftçi bir tüccarın ticari kabiliyetine, bir mühendisin alet-edevat kullanma yeteneğine sahip olmalıydı. Bu yeteneklerin ancak ziraat mekteplerinde iyi bir şekilde verilebilecek teorik ve pratik derslerle mümkün olabilirdi.⁴⁰¹ Bir başka makalesinde İhsan Bey, ziraî eğitimin gerekliliği üzerinde durarak yeni ziraî alet kullanımının tek başına fayda sağlamayacağını; önemli olanın toprak türlerinin bilgisi ile ekinlerin toprağın ne kadar derinine kadar biçilerek ekilmesinin öğrenilmesi olduğunu söylemiştir. İhsan Bey’e göre Osmanlı topraklarındaki verimsizliğin asıl nedeni toprağın nasıl işleneceğinin bilinmemesiydi.⁴⁰²

İhsan Bey, bir başka yazısında köylülere; yüksek miktarda hasat yapabilmek için yüksek miktarda arazi ekmek yerine daha az miktarda araziyi çok daha iyi bir şekilde hazırlayarak ekim yapmalarını önermiştir. Üstelik bu yöntemin Avrupa usulü ekime uygun olduğunu ve Balkanlardan ve Kırım’dan gelen göçmenlerin az miktardaki araziyi modern aletlerle daha özenli ve iyi ekip sürdüklerini bu sayede daha fazla verim aldıklarını ifade etmiştir.⁴⁰³

Ziraî eğitim konusunda Meclis-i Mebusan’da da sert tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmaların genel olarak konusu Orman, Maadin ve Ziraat bütçesinin doğru kullanılmadığı, ziraî okulların yetersizliği ve mekteplerin programlarında yapılması gereken reformlardı. 16 Şubat 1910 tarihli oturumda Konya Mebusu Hacı Mustafa Efendi, Ziraat Müdürü İstiradi Efendi’nin yeni ziraî faaliyetler için Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti bütçesini yetersiz gördüğünü ifade etmesi üzerine Adana ve Ankara’da ziraat okulları yapılması için bütçeden fazladan 6.000 lira alındığını fakat alınan bu paranın bahsi geçen ziraat okullarının açılmasına kullanılmadığını söylemişti. Ziraat Müdürü İstiradi Efendi de bahsi geçen paranın Kastamonu’da orman teşkilatı kurulması için kullanıldığı cevabını vermiş dahası Kastamonu vilayetinde ziraatin “terakkisi” için

⁴⁰¹İhsan, (16 Haziran 1910). Hakiki çiftçi nasıl olur?. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl: 3, sayı: 35, s. 545-547.

⁴⁰²İhsan, (9 Aralık 1909). Topraklarımızda niçin bereket kalmadı?. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl: 3, sayı: 10, s. 145-147.

⁴⁰³İhsan (24 Kasım 1910). Çiftçilikte az fakat has iş görelim. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl: 4, sayı: 2, s. 17-20.

bütçeden daha fazla para ayrılması gerektiği belirtmişti.⁴⁰⁴ Mebuslar ziraî eğitim veren okulların sayısının artırılması gerektiğini sık sık vurgulamışlardır. Halep Mebusu Nafi Paşa, Halep'in Anadolu ile Arabistan arasında yer almasının stratejik önemi ve ziraî üretim açısından yüksek verimliliğe sahip olması nedeniyle bir ziraat mektebi açılmasını talep etmiştir. Ayrıca bölgede bulunan numune çiftliğinin fayda sağlamadığını ve bu nedenle bölgede gelişmiş teorik ve uygulamalı, iyi bir mektebe ihtiyaç olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁵ Ziraat okullarıyla ilgili bir başka sorunu, Doktor Dagavaryan dile getirmişti. Buna göre mekteplerin mevzuatlarının sorunlu olduğu ve müfredatların ihtiyaca yönelik hazırlanmadığını vurgulamıştır. Müfredatın düzenlenmesi gereğini ifade eden Dagavaryan'a destek veren Diyarbakir Mebusu Fevzi Bey de müfredatlardan ziyade hükümetin söz verdiği ziraat mekteplerinin neden açılmadığı üzerinde duruyordu. Fevzi Bey Ankara, Adana, Edirne ve Diyarbakır gibi verimli tarım arazileri bulunan yerlerde değil de “neden Selanik'te ziraat mektebinin” açıldığını sorgulamıştır. Nezaretin bu konuda demiryolları yakınlığının dikkate alındığını ifade etmesi üzerine Fevzi Bey, Adana'nın da demiryolları hattı üzerinde bulunduğunu buna rağmen ziraat mektebi açılmadığını ileri sürmüştür. Aynı günlerde Orman, Maden ve Ziraat bütçesinin görüşülmesi ziraat okulları konusunda daha sert çıkışlara neden oluyordu. Bütçeye itiraz eden mebusların en büyük dayanağı hükümetin vaadettiği okulların yapılmamasıydı.⁴⁰⁶

Zirai eğitim konusu, Meclis-i Mebusan'da sık sık ve sert bir şekilde dile getirilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına kadar tatmin edici adımların atılmadığı belirtilmiştir. İlgili nezaretin bütçesi her tartışıldığında ziraî okulların yetersizliği bir kez daha gündeme getirilmişti. 16 Temmuz 1914 tarihli oturumda yine bir Ticaret ve Ziraat Nezareti bütçe görüşmeleri esnasında İzmir Mebusu İhsan Onnik Efendi, nezaretin başındaki idarecilerin işini yapabilecek yeterlilikte olmadığını, nezarete bağlı ziraat eğitimcilerinin “ziraî eğitim” dışındaki işlerle ilgilendiğini ve nezarete Meşrutiyet'in ilanından beri fazladan bütçeler ayrıldığını fakat istenilen “terakki” nin elde edilemediğini söylemiştir. Örneğin; İzmir'e yapılan ziraat mektebinin uygulamalı eğitim alanlarının gerekli techizatlarla doldurulmadığını ve bu mektep için 2000 lira sarf edilmesine rağmen mektep binasının içinin yapımı için de ek tahsisat ayrıldığını açıklamıştı. Mektebin Birinci Dünya Savaşı nedeniyle eğitime ara vermesinin tüm bu masrafları boşa

⁴⁰⁴MMZC (16 Şubat 1910). D:1, İ:2, Cilt:2, s. 344-346.

⁴⁰⁵MMZC (9 Mart 1910). D:1, İ:2, Cilt:3, s. 4.

⁴⁰⁶MMZC (2 Mayıs 1911) D:1, İ:3, Cilt:2, s. 98-135.

çıkardığını göstermektedir. Tartışmaya katılan diğer mebuslar daha da ileri giderek Ziraat Nezareti'nin feshedilmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir. Karahisar-ı Sahip Mebusu Rıza Paşa; “Siyaset kurbanı olan nezaretten bundan ziyade terakki beklenemez” ifadelerini kullanarak nezaretin siyasi politikalara alet olduğunu iddia etmişti. Mebusların eleştirilerine karşılık olarak Ticaret ve Ziraat Nezareti Müsteşarı Ethem Bey, nezaret bütçesi dahilinde birçok işler yapıldığını iddia ederek eleştirileri reddetmişti. Ethem Bey, Halkalı Ziraat Mektebi için ıslahatlar yaptıklarını, zira üretimin artırılmasına yönelik olarak Mısır ve Hindistan'dan pamuk tohumu getirdiklerini ve bu pamuk tohumlarını da Adana, Aydın, Suriye, Basra, Bağdat ve Musul'a göndererek önemli miktarda ürün alındığını söylemiştir. Eleştirilere başka bir cevap Ziraat Genel Müdürü Vahan Efendi'den gelir. Vahan Efendi, nezaretin faaliyette bulunmadığı iddiasına karşın 35 sene önceki durum ile şu anki durumu karşılaştırmıştır. 35 sene evvel ne bu kadar ziraat memurunun ne de bu kadar ziraat idaresinin bulunduğunu ve “ziraatin terakkisi için hiçbir şey yapılmadığını söylemenin çok acı bir durum olduğunu” dile getirmiştir. Vahan Efendi'nin sunduğu ziraî faaliyet örneklerine göre; Aydın vilayetindeki bağlar için yapılan ıslahattan sonra senede 1 milyon kantar çekirdeksiz üzüm, 300.000 kantar rezzaki ve 150.000 kantar siyah üzüm mahsulü elde edilebilmişti. Ayrıca bu süreçte ziraî eğitim için Avrupa'ya öğrenci gönderildiğini ve göndermeye devam edeceklerini ayrıca kimyahanelerin açılmasının hızlandırılacağını ifade ederek eleştirilere cevap vermiştir. Mebusların nezaretin işlevsizliği sebebiyle ziraatin ilerleyemediği iddiasının aksine önceki dönemlerden “kat ve kat ilerleme” sağlandığını söylemesi dikkat çekmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷MMZC (16 Temmuz 1914). D:3, İ:1, C:2 s.296-315.

SONUÇ

Tüm Ortaçağ imparatorlukları, tarihleri boyunca toprak üzerinde örgütlenmeyi gerçekleştirebildikleri ölçüde askeri başarılar elde etmişti. Topraktaki üretim, insan ve fetihler için lojistik kaynağa dönüştürülmüştü. Bu nedenle toprak örgütlenmesinin dolaylı sonucu fetihlerle gelen zenginlik ve yeni toprakların kazanımıydı. Osmanlı Devleti de bir Ortaçağ imparatorluğu olarak “klasik çağ” olarak adlandırılan dönemde toprak üzerinde iktisadi ve toplumsal örgütlenmeyi başarabilmiş ve sonuç olarak büyük toprak kazanımları elde etmişti. Fakat klasik çağın bu geçer akçesi; kendi kendine yeten ve artı ürün üzerinden piyasa koşullarına göre bir ticari döngüye dönüştürülmeyen/dönüştürülemeyen iktisat modeli, kapitalist ekonomiye evrilen “yeni dünya”nın ihtiyaçlarına yanıt vermekten uzak kalmıştı. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi Osmanlı Devleti’nin kendinden önceki topluluklardan devraldığı mirasın ideolojik kurgusu; II.si kapitalist üretime dönüştürülecek ekonomik aygıtlardan yoksunluktu. İdeolojik kurgu açık bir şekilde “reayayı doyurma” üzerine inşa edilmişti. Bu kurguda ticari ilişkiyi temel alan bir “emek sömürüsü” ya da “sermaye birikimi” beklenemezdi. “Osmanlı kimliği” bu ideolojik temel üzerine inşa edilmişti. Nitekim 19. yüzyılın sona ermesiyle devletin gelirlerindeki düşüş, kırsal toplumun iktisat temelli huzursuzlukları, gözle görülür bir hale gelmiştir. Kapitalist büyük ülkeler için Osmanlı Devleti, tarımsal hammadde kaynağı olarak görülmüştür. Bu görüngünün Osmanlı Devleti için doğal sonucu, salt hammadde ihracı ve göreceli bir “yarı-sömürgeleşme” süreciydi. II. Meşrutiyet, bu görüş doğrultusunda politikaların belirlenmeye çalışıldığı bir dönemi işaret etmiştir. Devlet, elindeki tarım olanaklarını kapitalist dünyaya entegre olma yolunda kullanmıştı. Yaşanan toplumsal ve siyasi karmaşa sonucu II. Meşrutiyet rejimi birçok iktisadi ve toplumsal vaad ile kurulmuştu. 19. yüzyılın sonunda zirai gelişime yönelik açılan okullar, yurt dışına zirai eğitim için gönderilen öğrenciler, köylülere zirai üretim için kullanmak koşuluyla verilen krediler, devletin kendi uhdesine aldığı ticari tarımsal gelişime yönelik adımlardı ve II. Meşrutiyet döneminde de devam ettirildi. Bu koşulların yanında demiryollarının özellikle elde edilen ürünlerin istenilen yerlere nakledilebilmesi konusu hayati önemde görülmüştü. Büyük Devletler arasında demiryollarının yapım imtiyazının (belki de hattın geçtiği yerlerdeki yer altı ve yer üstü kaynakları nedeniyle) bir nüfuz mücadelesine dönüşmüş olmasına rağmen Osmanlı Devleti, belirli oranda ihtiyacını karşılayabilecek demiryollarına sahip olabiliyordu. Demiryolunun geçtiği güzergahlardaki tarımsal üretim göreceli bir artış yaşamıştı. Fakat

uzak ve iç bölgeler, demiryolu ağına ulaşımında hala büyük bir kısıtlılık içerisindeydi. Söz konusu kısıtlılık, Karadeniz, İç Anadolu'nun doğu bölgeleri, Irak kırsalı ve Doğu Anadolu gibi verimli tarım bölgelerini kapsamıştır. Verimli bölgelere ulaştırılmayan nakliye imkanları buralarda ticari tarımın asgari koşullarının oluşmasına imkân vermemekle birlikte bu bölgelerin “kapalı toplum” özelliklerinin dolaylı yardımcısı haline gelmiştir. Tarımsal üretimin tek iktisadi uğraş olduğu bölgelerde nakliye yollarına ulaşamayan köylü, bu vasıtalara kısıtlı da olsa sahip olan mütegalibeye daha da muhtaç bir hale gelmiştir. Mütegalibe, köylüler üzerindeki tarımsal ve ticari hegemonyasını köyün dışarıya karşı katî içe kapanıklılığı ile güçlendirmiştir. Meclis-i Mebusan'da köylüler ya da onların temsilcisi konumundaki kişiler yerine köylü üzerinde tahakküm kuran bu mütegalibelerin mebus olarak yer alması sorunları kalıcı hale getirmiştir. Belki de Meşrutiyet dönemi boyunca köylülüğe yönelik sorunların radikal çözümlere kapalı olmasının nedeni kırsalın bu tabakalaşmış mütegalibe yapısı ile açıklanmalıdır. Köylünün tek tek ihtiyaçları yerine geniş arazi mülkiyetine sahip mütegalibenin çıkarları ön planda tutulmuştur. Mütegalibenin etkisi en çok köylü için vazgeçilmez olan tarımsal kredilerde kendisini göstermiştir. Köylülere kredi verilmesine yönelik Ziraat Bankası'nın uzun yıllar uyguladığı katı prosedürler ve bunların içeriği, kredi konusunda köylüyü mütegalibeye muhtaç hale getirmiştir. Öyle ki köylü kredi için başvurduğu zaman okuma-yazmasının olmaması ilk engel olarak karşısına çıkarılmıştır. II.sı köylüden alacağı borçlar için varlıklı kefiller istenmiştir. Üçüncüsü ve en önemlisi hasat zamanında elde edeceği gelir kadar borçlanması şartı getirilmiştir. Bu durum köylünün ürününü mutlak surette belli bir süre içerisinde elden çıkarması baskısı yaratarak köylünün elinden ürününü istediği fiyata alacak olan mütegalibeye fırsat yaratmıştır. Mütegalibeye borçlu haline gelen köylü ise toprağını kaybederek mütegalibenin arazisinde “karın tokluğuna çalışan” bir çeşit tarım işçisi haline gelmiştir. Ticari tarımın en önemli koşullarından olan “köylüler ve köyler arasında serbest fiyat koşulları” mütegalibeler nedeniyle yaratılamamıştır. Batı Anadolu'da ise şirketlerin teşvikiyle üretilen hammadde nitelikli ürünler, Osmanlı Devleti'nin ekonomisine önemli bir katkı özelliğinden yoksun kalmıştır.

Köylü, basın yayın faaliyetleri ve Meclis-i Mebusan'ın çok sesli yapısı nedeniyle Meşrutiyet döneminde tüm eksiklikleri ve çıplaklığıyla kamuoyu önüne çıkarılmıştı. İTC'nin resmi yayın organı niteliğindeki Tanin başta olmak üzere, Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi gibi tarım konusunda geniş makalelere yer veren yayın organları, köylünün ve köyün durumunu, devletin kalkınma sağlayacağı başlıca alan olarak

belirlemiştir. Bu gazetelere göre Osmanlı Devleti, tarım ülkesiydi. Kapitalist gelişim evresini en azından Avrupa düzeyinde kaçırmıştı ve söz konusu açığı kapatmak için yapılması gereken şey, uçsuz bucaksız verimli arazilere sahip imparatorluğu tarımsal programlar ile kalkındırabilmektir.

Liberal bir görüşle iş başına gelmiş olan Meşrutiyet yönetimi, tarım konusunda devletin planladığı ve uyguladığı programlara bağımlı bir kırsal nüfusa hitap etmiştir. Söz konusu bağımlılık, hem devletin ihtiyaç duyduğu vergi gelirlerinin artırılmasında hem de kırsalın toplumsal dönüşümü için kullanılmaya çalışıldı. Meşrutiyet rejimi tarımsal reform konusunda önemli iddialarla iş başına geldi. Öncelikle köylünün mevcut üretimini düzenlemek için girişimlerde bulunuldu. Nitekim ticari tarımsal üretim bir yana 1908'in hemen ertesinde bazı bölgelerdeki köyler, yemeklik tohum dahi bulmakta güçlük çekiyordu. Doğu Anadolu ve İç Anadolu başta olmak üzere Suriye ve Irak bölgelerindeki geniş düzlüklerdeki köyler, ticari tarıma uzaklıkları kadar yemeklik tohuma da uzak kalmıştı. Merkezi hükümet ilk olarak tohum dağıtımını üstlendi. Köylünün durumunun asgari koşulları sağlanmadan ticari tarıma yönelik gelişimin kaydedilemeyeceği görülmüştü. Ardından köylünün en çok muzdarip olduğu bir diğer konu gündeme gelmişti: Hayvan hastalıkları ve alet-edevat eksikliği. Osmanlı çiftçisi modern tarım aletleri bir yana; ilkel tarım aletlerine dahi sahip olmayan pek çok bölgeyi barındırıyordu. Tarımın en önemli ögesi olan hayvancılık, bilgisizlik ve devletin konuya olan ilgisizliği nedeniyle hastalıkların pençesinde kıvranıyordu. Ziraat okullarında yetiştirilen memurlar, hayvan hastalıkları, tarım aletlerinin temini ve köylülere öğretilmesi konusunda eğitilmiş olsalar dahi köylere gitmeyerek vilayet merkezlerinde bulunuyorlardı. Meclis-i Mebusan'da bu konu sık sık tartışmaya açılmıştı. Hükümet alet-edevat konusunda gümrük vergilerini on yıl süreyle kaldırma hamlesinde bulundu. Fakat tarım aletlerinin ithal edilmesi çare olmadı. Bu aletlerin, toprağın en verimli şekilde sürülebileceği bir ortam yaratılmadan kullanılması bir anlam ifade etmiyordu. Tarım politikasını eleştiren mebuslara göre memurlar, köylere yönlendirilerek toprağın modern yöntemlerle işlenmesi, ekilmesi ve hasat edilmesini öğretmeliydi. Bu anlamda bazı kararlar verilmişti. Ziraat okullarından mezun olan memur sayıları artırılmış ve yeni okullar açılmış ya da müfredatları düzenlenmiş ve daha fazla sayıda öğrenci alabilmelerine yönelik değişikliklere gidilmişti. Meşrutiyet yöneticileri ve İTC, 1908-1914 yılları arası boyunca köylünün asgari koşullarının düzenlenmesi kaosundan bir türlü çıkamıyordu. Bu hareket kısıtlılığı ticari tarıma yönelik adımların atılmasındaki en büyük engeldi. Tohumluk

gereksinimi karşılanamayan köylüden piyasa için üretim yapması beklenemezdi. Bir diğer istenilen sonuca ulaşamayan alan, zirai krediler ve şirketleşmeydi. Ziraat Bankası'nın bütçesi, memurları, işleyiş sistemi dahil hemen her yönü tartışıldı. Köylünün ihtiyaçlarına cevap veremediği, kredi verme konusunda bir standart yakalayamadığı belirtilmişti. Tarımsal gelişimin öncü örgütü olarak görülmesine rağmen bankanın bazı yerlerde köylüler için bir anlam ifade etmediği Meclis-i Mebusan'da belirtilmişti. Tüm bu temel eksiklikler, Meşrutiyet rejiminin tarımsal reform konusunda, “mevcut ahvali” düzenlemekten öteye hamleler yapamamasının nedeniydi. Ticari tarımın reformlarla geliştirilebilmesi, köylünün hem bilinç olarak hem de üretim biçimi olarak üst düzeyde yönlendirilmesi, eğitilmesi ve devletin yaratacağı pazar olanaklarıyla üretimini artırması gerekiyordu. Bu nedenle Avrupa'nın tarım konusunda oldukça gelişmiş ülkelerine inceleme heyetleri gönderilmiş ve bu heyetlerin gönderdikleri raporlar, Meclis-i Mebusan'a sunulmuştu. Dikkati çeken nokta Romanya, Bulgaristan, Macaristan gibi eski imparatorluk toprakları neredeyse tarım üzerine bir devlet inşa edebilmişlerdi. Tarımdan büyük gelirler elde etmekteydiler. Bu ülkelerde tarım konusunda görülen adımların başında kredi olanakları ve ‘tarımın organizasyonunda’ görülen uzmanlıklar geliyordu. Osmanlı Devleti'ndeki arazilerin tam anlamıyla fizibilite raporları, kadastro yoktu ve hangi bölgelerin hangi ürünlere yönelik daha iyi bir arazi yapısına sahip olduğu bilinmiyordu. Fakat Bulgaristan ve Romanya arazileri tam anlamıyla kadastro edilmiş ve fizibilite raporlarına göre yatırımlara sahne olmuştu.

Bundan başka tarım kooperatifleri ve sendikalar, köylü ile tüccarın haklarını karşılıklı olarak korumaya yönelik önemli bir amaca hizmet ediyordu. Osmanlı Devleti'nde ise köylü, devletin yaptırım gücünden yoksun bölgelerinde mütegalibelerin insafına terk edilmişti. Köylü, ürününü piyasa değerinden bihaber bir şekilde elinden çıkarıyordu. Bir sonraki yılın masraflarını karşılayamayan köylünün üretimi her geçen yıl azalma gösteriyordu. Meclis-i Mebusan'a sunulan raporlardan sonra hükümetin atması gereken adımlar bir türlü gelmemişti. Köylünün korunmasına yönelik Ziraat Bankası'ndan alınacak kredilerde izlenecek prosedürlerin gevşetilmesinin yanında köylülerin kooperatifleşebilmesine yönelik adımlar izlenememişti. Meşrutiyet idarecilerinin iyi niyetli reform fikirleri ve hamleleri, taşraya, köye ve köylülüğün tabakalaşmış yapısına nüfuz edememişti. Kısıtlı maddi imkanlar ve geleneksel yerel gruplar bu reformların önündeki en büyük engel olarak görünüyordu.

Meşrutiyet rejiminin köy konusunda attığı adımların hiçbirisi ticari tarım yönünde sonuç getirmedi. Avrupa'nın artan kapitalist baskısı, Düyun-u Umumiye ve Reji gibi idareler, tarım konusunda merkezi yönetimin, bağımsız politikalar geliştirmesine izin vermedi. Tarımdan elde edilen kısıtlı gelirlerin çok büyük bir bölümü Düyun-ı Umumiye idaresine terk edilmişti. İdarenin 1882-1883 senesinde Osmanlı Devleti vergilerinden sağladığı gelir, 2.522.498 lira iken 1911-1912 yılında bu miktar 8.258.292 liraya çıkmıştı. Meşrutiyet döneminde bu durumun farkına varılmış ve tarıma dayalı bir gelişim ekonomisi yaratılarak önlem alınmaya çalışılmıştır. Fakat reel durum, kırsalın-köylülüğün yüzyıllardır biriken sorunları, kısa vadede çözülmeye uzak bir görünümdeydi. Tarımsal reform ile ilgili adımlar, ticari tarımın geliştirilmesine yönelik hedeflenen desteği sağlayamamıştı. Osmanlı köylüsü ürettiği ürünü pazarlayabilecek bağlantılardan, ihtiyaç duyduğu anda faydalanabileceği kredi imkânlarından ve kapitalist şirketlerden yoksundu. Tarımsal reformlar, halihazırda devam eden geleneksel geçimlik ekonomiyi bir üst safhaya taşımaya yetmedi. Köylülük; bilinciyle, geleneksel varlığıyla, içe kapanıklılığı ve eğitimsizliğiyle üretimin dönüşmesinin önünde bir engel olarak kaldı.

II. Meşrutiyet dönemini ve bu dönemin ardından Birinci Dünya Savaşı'na giden süreci yaşayan tanıklardan Ahmet Emin Yalman, İTC'nin çizdiği "pembe tablo" nun çok geçmeden bozulduğunu söylemiştir. O'na göre Anadolu'da Meşrutiyet boyunca "sömürülmeye devam etmiş bir çiftçi sınıfı" vardı. Köylülerin ihtiyaçlarının büyüklüğü karşısında devletin sağladığı mali krediler hiçbir zaman yeterli olmamıştı. Öyle ki köylüler, yerel güçlere, fahiş faizlerle borçlanmıştı. Köylü, bu durum karşısında ülkenin birçok yerinde tarla işlerini çocuklarına bırakıp İstanbul'a ya da başka büyük şehirlere giderek iş aramayı alışkanlık haline getirmişti. Yalman'a göre Meşrutiyet idaresi belli başlı büyük şehirler dışında kırsalda kalıcı bir değişikliği başaramamıştı. Büyük şehirlerde de kırsaldan gelen, kazandıkları paranın bir kısmını köyüne gönderen, çoğu bekâr ve ufak bir para biriktirdiğinde köyüne dönen geçici bir nüfus vardı. Kırsalda gerçekleştirilemeyen dönüşüm kentlerde de geçici nüfusun yol açtığı toplumsal bir kargaşaya neden olmuştu. Köylüler için İstanbul dolayısıyla merkezi yönetim II. Meşrutiyet boyunca "vermeden alan" bir yapı olarak kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin ticari kapitalizmi, Hristiyan nüfusun yoğun olduğu bölgelerde gelişmiş ve asla imparatorluğun ağırlıklı bölge ve nüfusları üzerine yaygınlaştırılamamıştı. Modern zirai aletler, makineleşmenin artışı, demiryollarının ticari tarım amaçlı kullanımı yine kıyı bölgelerinde yoğunlaşmıştı. İç Anadolu, Doğu Anadolu,

Irak bölgesinin büyük bölümü bu gelişimden bi-haber bir köylülük içinde yaşamaktaydı. Osmanlı köylülüğü kıyılardan içeriye doğru gidildikçe artan büyük bir fakirlik içinde kalmıştır. Planlanan sulama projelerinden Konya Ovası Sulama projesi dışındakiler Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla hayata geçirilememiştir. 1912 sonrası izlenen milli burjuvazi yaratma çabası da zirai üretim koşullarında geliştirilecek bir sınıftan daha çok sanayi ve ticaret alanında gelişen bir burjuvazi yarattı.

Görüldüğü üzere 1908 ile başlayan yeni süreç, mevcut köylülüğün gününbirlik ihtiyacını karşılamaktan öteye gidememişti. Politik mücadeleler ve uluslararası konjokturun Birinci Dünya Savaşı'nı getirmesi köylülüğü, Meşrutiyet'in başlangıcından da geriye götürmüştü. Seferberlik ilan edildiğinde köylü üreticilerin hemen hepsi silah altına alınmıştır. 1914 yılının mahsulü her seneden daha da iyiydi. Fakat mahsul çoğu yerde toplanamamıştı. Köylü için yemeklik ve tohumluk hasat, erkeklerin silah altına alınmasıyla elde edilememişti. Yaklaşmakta olan felaketi gören bazı vilayetlerdeki sivil yetkililer, askeri makamlara durumu iletmiş ve bu nedenle görevden alınmışlardı. İTC savaş dönemindeki köylülüğün durumunu tamamen görmezden gelmiştir. Ahmet Emin Yalman'a göre öküz arabasını süren bir köylü oğlan çocuğu ya da kadın askeri malzeme geliyor diye haftalarca bekletilebiliyordu. Çiftçiler konusunda "makul" davranılmasına yönelik istekle gelen bir heyete Enver Paşa, varolma mücadelesi içinde olduğunu ve böyle "hayati" zamanlarda tarım-ticaret gibi işlerle ilgilenilmesinin "beklenmemesi" gerektiğini söylemişti. İTC mensupları ülke için asıl hayati konunun temel iktisadi uğraşın geliştirilmesi konusunu "tali" mesele olarak görmüşlerdi. Bu nedenle tarım meselesine dönem boyunca istenilen çaba bir türlü gösterilememişti. Meşrutiyet hükümetlerinin ve İTC'nin köylülüğün durumuna yönelik hedefleri ve faaliyetleri, tam anlamıyla hayata geçirilemese de başka bir amaca hizmet etmiştir. Nitekim Meşrutiyet rejimi, köylülüğü göreceli bir "halkçılık" anlayışıyla görünür kılmıştır. Artık Meşrutiyet sonrası Türkiye'sinde toplumsal değişimlerin en önemli ögesi olarak köylülük ve toprak mülkiyeti konusu başat faktör olacaktır. Cumhuriyet idaresi köylülüğün görünür kılınmasını Meşrutiyet rejimine borçludur.

II. Meşrutiyet'in 1908'deki büyük ve önemli vaatleri, Meclis-i Mebusan salonundan dışarıya çıkamadı. Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı ağır tahribat, Cumhuriyet dönemine değin köylülüğün durumundaki genel yapının değişmesine imkân vermeyen küçük düzenlemeler dışında ilkel bir durumda kalmaya devam etti.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- (2009). *Resimli ve metin örnekli Türkiye edebiyatçıları ve kültür adamları ansiklopedisi*, Cilt: 8, (Haz: İhsan Işık), Ankara: Elvan Yayınevi.
- (2018). *Osmanlı Arap coğrafyası ve Avrupa emperyalizmi*. (Haz: Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ağır, S. (2017), Osmanlı iktisat düşüncesinde bir kalkınma stratejisi olarak örnek alma, *Türkiye'de İktisadi Düşünce*, (Der: M. Erdem Özgür-A. Duman ve A. Y. Kaya.), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 49-92.
- Ahmad, F. (2013). *İttihat ve Terakki (1908 – 1914)*. (Çev: Nuran Yavuz), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmet Rıza. (2001). *Anılar*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Ahmet Şerif Efendi. (1985). *Tarih musahebeleri*. (Sadeleştiren: Enver Koray), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ahmet Şerif. (1999). *Anadolu'da tanın*. Cilt: 1. (Haz: Mehmet Çetin Börekçi). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akdağ, M. (2010). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimaî tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akşin, S. (2006). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi
- Aksoy, Y. (1986). *Bir kent, bir insan – İzmir'in son yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın yaşamı ve anıları*. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları.
- Akyıldız, A. (1996). *Osmanlı finans sisteminde dönüm noktası kağıt para ve sosyo-ekonomik etkileri*. İstanbul: Eren yayıncılık.
- Akşin, S. (1980). *100 soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Atasagun Y.S. (1939). *Türkiye Cumhuriyeti ziraat bankası, 1888-1939*, İstanbul: Kenan Matbaası.
- Ateş, S. (2009). *Tunalı Hilmi bey- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir aydın*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de toprak meselesi*, İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Barkey, K. (2011). *Farklılıklar imparatorluğu Osmanlılar- bir karşılaştırmalı tarih perspektifi*, İstanbul: Versus Yayıncılık.
- Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu'da iktisadi değişim*, Ankara: Turhan Kitabevi.

- Berkes, N. (2014). *Türkiye’de çağdaşlaşma*, (Haz: Ahmet Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beyoğlu, S. (2011). *İki devir bir insan- Ahmet Faik Günday ve hatıraları*. İstanbul: Bengi Yayınları.
- Birgen, M (2017). *İttihat ve terakkide on sene*. Der: Zeki Arıkan, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı maliyesinde bunalım ve değişim dönemi (XVIII. Yy. dan Tanzimat’a mali tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Demircioğlu, M. Z. (1968). *Kastamonu’da meşrutiyet nasıl ilan olundu*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası.
- Demirel, M. (1990). *II. Meşrutiyet Öncesi Erzurum’da Halk Hareketleri (1906-1907)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Doğan, O ve Ebul, F. Ö. (2011), *Çukurovaya bereket getiren projeler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Eldem, V. (1970). *Osmanlı imparatorluğunun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Emiroğlu, K. (1999). *Anadolu’da devrim günleri – II. Meşrutiyet’in ilanı Temmuz – Ağustos 1908*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Ergin, O. (1977). *Türk maarif tarihi*, C: 2, İstanbul: İstanbul Vilayeti Mektupçusu.
- Faroqhi, S. (2016). *Devletle başa çıkmak- Osmanlı imparatorluğunda siyasal çatışmalar ve suç (1550-1720)*. (Çev: Hamide Koyukan Bejsovec), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı imparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gencer, M. (2015). *Jöntürk modernizmi ve Alman ruhu, 1908-1918 dönemi Türk-Alman ilişkileri ve eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökmen, B. (2016). *Osmanlı’da ziraat*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Güneş, İ. (2012). *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de hükümetler – programları ve meclisteki yankıları (1908- 1923)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (1998). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı üzerine araştırmalar*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Güran, T. (2013). *19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Güran, T. (2017). *Resmi istatistiklere göre Osmanlı toplum ve ekonomisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1986). *Siyasal bir örgüt olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnalcık, H. (1998). Çiftliklerin doğuşu: devlet, toprak sahipleri ve kiracılar. *Osmanlı'da toprak mülkiyeti ve ticari tarım*. (Ed: Ç. Keyder ve F. Tabak), (Çev: Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.15-34.
- İnalcık, H. (2005). *Osmanlı'da devlet, hukuk, adalet*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2009). Köy, köylü ve imparatorluk. *Osmanlı imparatorluğu toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler*, İstanbul: Eren Yayıncılık, s.1-14.
- İnalcık, H. (2012). *Devlet-i 'Aliyye-Osmanlı imparatorluğu üzerine araştırmalar-I (klasik dönem 1302/1606)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2018). *Osmanlı imparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi-I (1300-1600)*. (Çev: Halil Berktaş), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İslamoğlu-İnan, H. (1991). *Osmanlı imparatorluğunda devlet ve köylü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kars, H.Z. (1997). *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kansu, A. (2011). *1908 devrimi*. (Çev: Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı imparatorluğu ve dünya ekonomisi- on dokuzuncu yüzyıl*. (Çev: Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.
- Keskin, N. E. ve Yaman, M. (2013). *Türkiye'de tütün-rejiden tekele tekelden bugüne*. Ankara: Notabene Yayınları.
- Keyder, Ç. (1998). Osmanlı imparatorluğunda büyük ölçekli tarım var mıydı? *Osmanlı'da toprak mülkiyeti ve ticari tarım*. (Ed: Ç. Keyder ve F. Tabak), (Çev: Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 1-14.
- Keyder, Ç. (2017). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koç, V. (1983). *Hayat hikayem*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları.
- Konpara, M. Z. (1964). *Bolu tarihi*. Bolu: Vilayet Matbaası.
- Köymen, O. (2017). *Kapitalizm ve köylülük, ağalar, üretkenler, patronlar*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Kuran, A. B. (1945). *İnkılâp tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası.

- Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı imparatorluğunda inkılâp hareketleri ve milli mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurmuş, O. (2012). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Levis, B. (2017). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev: Boğaç Babür Turna), Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012). *Jön Türklerin siyasi fikirleri (1895-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmet Cavid, (2001). İktisat ilmi, Çev: (Sema Alpun Çakmak), İstanbul: Liberte Yayınları.
- Noviçev, A. D. (1979). *Osmanlı imparatorluğunun yarı sömürgeleşmesi*, (Çev: Nabi Dinçer), Ankara: Onur Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1995). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2019). *Osmanlı imparatorluğunda Alman nüfuzu*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Ökçün, G. (1982). Memalik-i Osmaniyye'nin Zirai Programı, 1910, *Prof. Dr. Reşat Aktan'a Armağan*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:516, s.29-42.
- Önsoy, R. (1982). *Türk-Alman iktisadi münasebetleri (1871-1914)*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Özkaya, Y. (2014). *Osmanlı imparatorluğunda ayanlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özyüksel, M. (2000). *Hicaz demiryolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Quartert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım (1876-1908)*. (Çev: Nilay Özok Gündoğan- Azat Zana Gündoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme 1820-1913*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parvus Efendi (2005). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*. (Haz: Muammer Sencer), İstanbul: İleri Yayınları.
- Prens Sabahattin. (2018). *İttihat ve Terakkiye açık mektuplar: Türkiye nasıl kurtarılabilir ve izahlar*. (Der: Ahmet Zeki İzgöer). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Ragıp, M. (2007). *Meşrutiyet'ten önce Manastır'da patlayan tabanca*. İstanbul: Bengi Yayınları.

- Rathmann, L. (1976). *Alman emperyalizminin Türkiye'ye girişi*. (Çev: Ragıp Zaralı), İstanbul: Gözlem Yayınları
- Resneli Niyazi.(1975). *Balkanlarda bir gerillacı: hürriyet kahramanı Resneli Niyazi Bey'in anıları*. (Çev: İhsan Ilgar). İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Rıza Nur. (1967). *Hayat ve hatıralarım*. C:1-2, İstanbul: Altındağ Yayınları.
- Sarıaslan, Ü. (2004). *Demirağlardan örümcek ağlarına*. İstanbul: Otopsi Yayınları.
- Soydan, H. (2015). *Zirai matbuat I-II-II*. Ankara: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- Sönmez, E. (2010). *Annales okulu ve Türkiye'de tarih yazımı*. Ankara: Tan Yayınları.
- Sönmez, E. (2012). *Ahmed Rıza- Bir Jön Türk liderinin entellektüel portresi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şanda, H. A. (1975). *Reaya ve köylü*. İstanbul: Habora Yayınevi.
- Tekeli İ ve İlkin, İ (1988). Devletçilik dönemi tarım politikaları-modernleşme çabaları. (Der: Şevket Pamuk-Zafer Toprak), *Türkiye'de tarımsal yapılar 1923-2000*, Ankara: Yurt Yayınları, s.37-89.
- Tekeli, İ ve İlkin S. (1999). *Osmanlı imparatorluğunda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekeli, İ ve İlkin, S. (2004), *Cumhuriyetin harcı-köktenci modernitenin ekonomik politikasının gelişimi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tengirşenk, Y. K. (1981). *Vatan hizmetinde*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tepeyran, E. H. (1946). *Küçük Paşa*. İstanbul: De Yayınevi.
- Toprak, Z. (2012). *Türkiye'de milli iktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Topuzlu, C. (1982). *İstibdat, meşrutiyet, cumhuriyet devirlerinde 80 yıllık hatıralarım*. İstanbul Cerrah Paşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Tökin, İ.H. (1990). *Türkiye'de köy iktisadiyatı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de siyasal partiler- II. meşrutiyet dönemi (1908-1918)*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2003). *Türkiye'de siyasal gelişmeler (1876-1938) – Kanun-i Esasî ve meşrutiyet dönemi (1876-1918)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Türkgeldi, A. F. (1987). *Görüp işittiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uran, H. (2008). *Meşrutiyet, tek parti, çok parti hatıralarım (1908-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Yalman, A.E. (2013). *Birinci dünya savaşında Türkiye*. (Çev: Birgen Keşoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yazıcıoğlu, T. (1959). Memleketimizde zirai öğretimin tarihçesi ve bugünkü zirai öğretim kurumlarımız, *Zirai Öğretimde 110 Yıl*. (Ed: Ragıp Ziya Mağden). Ankara: Türk Yüksek Ziraat Mühendisler Birliği, s.3-10.
- Yılmaz, Ö. F. (2010). *Osmanlı'nın Konya ovası sulama projesi*. İstanbul: Çamlıca Basın Yayınları.

Makaleler

- Ali Suad. (23 Nisan 1910). Zirai cemiyetler ve şirketler. *Tanin*, s.3.
- Ali Suad (25 Nisan 1910). Zirai cemiyetler ve şirketler-2. *Tanin*, s.2-3.
- Ali Suad (26 Nisan 1910) Zirai cemiyetler ve şirketler-3. *Tanin*, s. 2-3.
- Arıkan, Z. (2017). 24 Temmuz 1908'e İzmir'den Bir Bakış. *100.yılında Jön Türk devrimi*. (Ed: S. Akşin- S. Balcı- B. Ünlü), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.359-413.
- Bedi Nuri. (19 Aralık 1910). Aşar vergisinin ıslahı. *Tanin*, s.1.
- Cafer Fahri. (28 Kasım 1908). Memleketimizde veba-i bakari ve serveti ziraiye. *Tanin*, s.3.
- Çağatay, N. (1947). Osmanlı İmparatorluğunda reayadan alınan vergi ve resimler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Cilt: 5, sayı:5, s.483-511.
- Demir, F. (1994). İzmir sancağında 1908 Meclis-i Mebusan seçimleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt:2, sayı:4, s.137-156.
- Demirel, M ve Doğanay, F.K. (2011). Osmanlıda ziraat eğitimi: Halkalı ziraat mektebi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 12, sayı: 21, s.183-199.
- Doktor Dagavaryan. (16 Kasım 1909). Biçare çiftçilerimiz hakkında I. *Tanin*, s.1.
- Doktor Dagavaryan. (17 Kasım 1909). Biçare çiftçilerimiz hakkında. II. *Tanin*, s.1.
- Doktor Dagavaryan. (29 Kasım 1909). Sivas vilayetinde vesait nakliyesinin ehemmiyeti. *Tanin*, s.1.
- Doktor Dagavaryan. (16 Haziran 1910). Ağnam ve aşar vergileri. *Tanin*, s.2.
- Doktor Dagavaryan. (27 Şubat 1911). Halkalı Ziraat Mektebi. *Tanin*, s. 1.

- Düzdardzade Reşat Sami. (16 Ağustos 1908). Makale-i mahsus, askerlik-ziraat. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*. Yıl:2, sayı: 15, s. 225-230.
- Edhem Nejat. (27 Ocak 1911). Memleketimiz ve kooperatif şirketler. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl:3, s.252-255.
- Edhem Nejat.(25 Mart 1911). Hayat meseleleri: darulmuallimler, ziraat, askerler. *Tanin*, s.1-2.
- Emecen, F. (1988). Ağnam Resmi. *İslam Ansiklopedisi*, C:1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.478-479.
- Hüseyin Cahit. (7 Temmuz 1909). Köylülerimizi düşünelim. *Tanin*. s.1.
- Hüseyin Cahit. (19 Ağustos 1908). Taşralarda. *Tanin*, s.1.
- Hüseyin Kâzım. (21 Eylül 1908). Ziraatın ihtiyaçları. *Tanin*, s.3-5.
- Hüseyin Kâzım. (3 Ekim 1908). İhtiyacat-ı ziraat. *Tanin*, s.6.
- Hüseyin Kâzım. (4 Ekim 1908). Ziraatın ihtiyaçları. *Tanin*. s.3-5.
- Hüseyin Kâzım. (19 Kasım 1908). Çiftlik hayatından bir gün. *Tanin*. s.2-3.
- Hüseyin Kazım (10 Ocak 1909). Ziraatte en mühim mesele. *Tanin*. s.3-4.
- Hüseyin Kâzım. (16 Ocak 1909). Bir manzara-i ziraiye. *Tanin*, s.3.
- Hüseyin Kâzım. (30 Ağustos 1909). Bursa ziraat-ı âmeliyat-ı mektebi: ziraat-ı heyet-i fenniyesiine. *Tanin*, s. 1.
- İhsan, (9 Aralık 1909). Topraklarımızda niçin bereket kalmadı?. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl: 3, sayı: 10, s. 145-147.
- İhsan, (16 Haziran 1910). Hakiki çiftçi nasıl olur?. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl: 3, sayı: 35, s. 545-547.
- İhsan, (24 Kasım 1910). Çiftçilikte az fakat has iş görelim. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret*, Yıl: 4, sayı: 2, s. 17-20.
- İloğlu, A.S. (2011). Türkiye’de zirai kredi ve T.C. ziraat bankası. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Ekim, s.89-118.
- İsmail Hakkı. (30 Ocak 1909). Musahibe-i ziraiye. *Tanin*, s.2.
- Kadioğlu, S. (2005). Osmanlı döneminde Türkiye’de ziraat okulları üzerine notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi. *Kutadgu Bilig Dergisi*, sayı:8, s. 239-257.
- Karpat, K. H. (2001), Ziya Gökalp’in korporatifçilik, millet-milliyetçilik ve çağdaş medeniyet kavramları üzerine bazı düşünceler, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt: 1, İstanbul:İletişim Yayınları, s.328-334.

- Kanberoğlu, N. (2018). Osmanlı devletinin II. meşrutiyet dönemi demiryolu politikaları 1908-1914. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi-Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı*, yıl:3, s. 158-187.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimattan cumhuriyete iktisadi düşüncenin gelişmesi (1838-1918). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt:3. İstanbul: İletişim Yayınları, s.618-634.
- Marttin, V. (2006). Balkan savaşına gidilen süreçte Makedonya Sorunu ve bir Osmanlı diplomatının faaliyetleri. Eskişehir: *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, sayı:2.
- M. Zühdü. (19 Mart 1914). Ziraatimiz ve şerâit-i iktisadiyesi: nüfus-ı ziraiye. *Türk Yurdu*, Yıl:3 sayı: 61, s. 231-233.
- Ortaylı, İ. (1984). 19. Yüzyıl Ankara'sına demiryolunun gelişi, hinterlandının ve hinterlanddaki üretim eylemlerinin değişimi. *Tarih içinde Ankara (Eylül 1981 ODTÜ Seminer Bildirileri)*, içinde s. 215-220.
- Ökçün, G. Boratav, K. and Pamuk Ş. (1985). Osmanlı Devleti'nde ücretler (1839-1913). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt:3. İstanbul: İletişim Yayınları, s.753-759.
- Özyüksel, M. (2008). II. meşrutiyet ve Osmanlı imparatorluğunda Alman-İngiliz nüfuz mücadelesi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38, s. 239-264.
- Palamut, M. F. (1987). Âşâr ve düşündürdükleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:43, s.69 -78.
- Parvus. (22 Mart 1912). Köylüler ve Devlet. *Türk Yurdu*, Yıl: 1, sayı:9, s.146-148.
- Parvus, (27 Haziran 1912). Türkiye Avrupa'nın mali boyunduruğu altındadır. *Türk Yurdu*, cilt: 2, Yıl: 1, sayı: 16, s. 262-265.
- Parvus (11 Temmuz 1912). Türkiye Avrupa'nın maliye boyunduruğu altındadır 2. *Türk Yurdu*, yıl:1, sayı:17, s.284-287.
- Parvus (8 Ağustos 1912). Esaret-i maliyeden kurtulmanın yolu. *Türk Yurdu*, Yıl:1, sayı:19, s.317-318.
- Parvus (3 Nisan 1913). İş işten geçmeden gözünüzü açınız! *Türk Yurdu*, Yıl: 2, sayı: 36, s. 200-203.
- Parvus (2 Ekim 1913). Türkiye'de ziraatin istikbali. *Türk Yurdu*, Yıl: 3, sayı: 49, s. 20-24.

- Parvus. (3 Şubat 1914). Köylüleri ve Devlet. *Türk Yurdu*, Yıl: 3, sayı:58, s.171-173.
- P. Risal. (3 Eylül 1912). Türkler bir ruh-ı milli arıyorlar-I, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, sayı: 21, s. 351-353.
- P. Risal. (31 Ekim 1912). Türkler bir ruh-ı milli arıyorlar-IV, *Türk Yurdu*, Yıl: 2, sayı: 25, s. 21-23.
- Salih Keramet (6 Mart 1909). İktisadi ziraiye meselesinden: ziraat ve iştirak. *Tanin*, s.3-4.
- Salih Keramet (20 Mart 1909). İktisadi ziraiye meselesinden: ziraat ve hükümet. *Tanin*, s.4.
- Salih Keramet (15 Nisan 1909). Tekalif- i ziraiye. *Tanin*, s.4.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1956). 1908 yılında II. meşrutiyetin ne suretle ilan edildiğine dair vesikalar. *Bellekten* cilt: 20, sayı: 77, s.103-174.
- Yakut, K. (2011). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşra politikası. *I. Uluslararası LAÜ Tarih Kongresi, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Tarihli Bildiri Kitabı*, s. 161-172.
- Yıldırım-Kocabaş, Ö. (2011). Türkiye'de kooperatifçilik hareketinin düşünsel boyutu. *20. Milletlerarası Türk Kooperatifçilik Kongresi-Tebliğler*. Ankara: Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, s. 39-86.
- Yılmaz, E. (2016). Demiryolları ve tarımsal gelişme: Konya ovası sulama projesi örneği, *II. Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır, Konya Üniversitesi*, s.471-500.
- Yılmaz, M.S. (2011). II. Meşrutiyet öncesi Kastamonu'da bir ayaklanma girişimi (1906). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. sayı:30, s.123-142.
- Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyet döneminde iktisadî düşünce. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt:3. İstanbul: İletişim Yayınları, s.635-640.
- Tezler**
- Ballı, E. (2015). *II. meşrutiyet dönemi tarım politikaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çeşme, V. (2011). *Halkalı ziraat mektebi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kenanoğlu, M. M. (2002). *1858 Arazi kanunnamesinin Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısı üzerine etkileri (1858-1876)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

Birinci El Kaynaklar

Düştur

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

Sürelî Yayınlar

Osmanlı Ticaret ve Ziraat

Tanin

Türk Yurdu

Köylü Gazetesi

EKLER

EK-1

Ekili ve Toplam Arazi, 1909

T. Güran (2017). *Resmi istatistiklere göre Osmanlı toplum ve ekonomisi*, İstanbul:

Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 182-183.

İdarî Birim	Toplam Arazi	Ekili Arazi	Ekili Arazinin Oranı (Yüzde)
İstanbul çevresi	590.000	14.008	2,4
Çatalca	390.000	34.251	8,8
Edirne	4.250.000	438.162	10,3
Kosova	3.290.000	349.334	10,6
Manastır	2.850.000	208.176	7,3
Selanik	4.000.000	248.577	6,2
Yanya	1.790.000	103.380	5,8
Akdeniz Adaları	1.450.000	52.394	3,6
Adana	4.000.000	467.117	11,7
Ankara	7.500.000	571.121	7,6
Aydın	5.700.000	600.212	10,5
Biga	750.000	61.318	8,2
Bitlis	2.985.000	257.906	8,6
Bolu	2.000.000	94.065	4,7
Diyarbakır	4.680.000	307.682	6,6
Erzurum	7.672.000	337.789	4,4
Hüdavendigâr	5.130.000	505.622	9,9
İzmit	1.205.000	71.151	5,9
Karesi	1.710.000	207.491	12,1
Kastamonu	6.000.000	244.968	4,1
Konya	9.160.000	633.154	6,9
Mamuretülaziz	3.780.000	182.276	4,8
Sivas	8.370.000	424.428	5,1
Trabzon	3.130.000	366.365	11,7
Urfa	2.500.000	65.366	2,6
Van	4.770.000	75.593	1,6
Musul	9.100.000	232.370	2,6
Zor	10.000.000	37.766	0,4
Halep	7.860.000	353.031	4,5
Suriye	10.000.000	347.524	3,5
Bağdat	14.121.000	40.757	0,3
Basra	13.880.000	43.722	0,3
Beyrut	3.050.000	297.786	9,8
Kudüs	2.130.000	112.533	5,3
Bingazi	30.000.000	129.307	0,4
Trablusgarp	75.100.000	49.659	0,1
Toplam	274.893.000	8.566.361	3,1

EK-2

Toplam Tarımsal Üretim, 1909

T. Güran (2017). *Resmi istatistiklere göre Osmanlı toplum ve ekonomisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 188-189.

Üretim

Üretimin Çeşidi	Ekilen Arazi (dönüm)	Miktar (ton)	Değer (bin kuruş)
Bitkisel Üretim	86.981.658	-	7.766.907
Tahıllar	79.498.665	-	7.020.785
Buğday	37.807.804	4.372.057	3.767.689
Arpa	20.904.839	2.544.737	1.705.716
Yulaf	2.973.846	350.133	198.180
Çavdar	3.817.189	422.599	307.631
Mısır	7.555.779	862.632	682.475
Pirinç	693.490	125.987	120.659
Diğer Tahıllar	5.745.718	-	338.434
Baklagiller ve Köklü Bitkiler	3.176.256	-	197.090
Nohut	627.342	50.487	43.490
Fasülye	800.908	45.059	40.387
Bakla	581.363	79.478	52.578
Mercimek	754.483	30.347	23.082
Patates	412.160	81.480	37.553
Sınai Bitkiler	4.306.737	-	549.033
Pamuk lif	1.896.979	84.744	138.609
Pamuk Tohumu	-	27.156	22.731
Keten lif	196.840	4.425	8.947
Keten tohumu	-	4.403	5.666
Susam	1.123.563	41.111	69.745
Tütün	851.893	51.540	262.188
Afyon	237.462	250	41.150
Bağcılık ve Bahçecilik	-	-	1.945.658
Meyve	-	-	404.900
Üzüm	6.651.388	1.379.876	522.333
Zeytin	-	427.901	425.963
Zeytinyağı	-	79.184	359.212
İpek kozası	-	18.804	233.256
Hayvansal üretim	-	-	2.184.795
Bal	-	8.417	26.217
Balmumu	-	682	9.002
Süt	-	1.523.095	1.141.889
Peynir	-	59.413	169.210
Tereyağı	-	48.301	353.828
Yün	-	38.199	195.994

Keçi kılı	-	7.286	30.120
Tiftik	-	5.062	55.544
Koyun ve keçi derisi	-	-	43.361
Sıır derisi	-	-	24.135
Yumurta	-	-	135.435
Toplam			11.897.360

EK-3

Toplam Tarımsal Üretim-1913

T. Güran (2017). *Resmi istatistiklere göre Osmanlı toplum ve ekonomisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 244-245.

Üretim

Üretimin Çeşidi	Ekilen Arazi (dönüm)	Miktar (ton)	Değer (bin kuruş)
Bitkisel Üretim	73.342.459	-	6.300.872
Tahıllar	65.698.588	-	5.179.178
Buğday	37.420.212	4.886.956	3.207.172
Arpa	17.019.174	2.429.274	1.146.138
Mısır	3.574.288	542.691	383.153
Çavdar	1.661.669	259.488	125.747
Yulaf	1.354.094	203.638	103.943
Kapluca	1.059.337	122.417	61.366
Darı	1.324.267	113.491	60.721
Pirinç	428.720	68.182	75.082
Burçak	1.301.619	122.234	69.371
Diğer	555.208	-	46.489
Baklagiller	2.323.055	-	178.688
Bakla	402.471	46.702	34.386
Bezelye	25.844	2.858	2.887
Nohut	724.902	62.127	54.339
Fasulye	439.552	51.433	53.913
Mercimek	701.099	36.211	31.308
Böğürlüce	29.187	2.061	1855
Köklü Bitkiler	781.697	-	104.163
Patates	177.355	71.369	36.076
Pancar	99.346	29.504	5.729
Havuç	43.914	11.717	3.115
Soğan	398.236	118.004	50.598
Sarımsak	62.846	7.553	8.645
Sınai Bitkiler	4.539.119	-	838.843
Pamuk	1.814.334	65.922	250.329
Keten	110.835	10.980	20.098
Keten tohumu	65.952	8.245	12.314
Kenevir	79.641	5.558	11.833
Afyon	459.927	924	142.248
Tütün	707.338	49.609	298.167
Haşhaş	379.475	17.012	20.888
Susam	861.213	45.732	80.607
Diğer	60.404	952	2.359
Bağ ve bahçecilik	7.457.454	-	1.168.181
Zeytin	1.527.283	326.893	370.075
Meyve	-	-	249.713

Üzüm	5.930.171	1.282.368	285.964
İpek kozası	-	-	262.429
Hayvansal üretim	-	-	1.955.895
Bal	-	-	31.061
Balmumu	-	-	10.426
Süt	-	1.341.353	1.153.952
Tereyağı	-	44.438	383.270
Peynir	-	45.250	155.501
Yapağı	-	21.602	120.094
Keçi kılı ve Tiftik	-	12.926	99.622
Deve kılı	-	380	1.969
Toplam	80.799.913		9.424.948

EK-4

Tarım İşletmelerinin İşledikleri Toprak Miktarı İtibariyle Dağılımı (%) (Rumeli 1907, Anadolu 1909)

T. Güran (2014). *19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 92.

Vilayetler	10 dönümden küçük	10-50 dönüm arası	50 dönümden büyük	Toplam	İşletme başına düşen ekili arazi (dönüm)
Selanik	31,6	55,4	13,0	100,0	15,6
Manastır	28,0	46,8	25,2	100,0	21,5
Kosova	33,1	48,7	18,2	100,0	30,7
Yanya	26,9	46,4	26,7	100,0	24,8
Edirne	54,5	28,1	17,4	100,0	23,7
Rumeli top.	37,8	43,4	18,8	100,0	24,1
İstanbul çev.	12,4	55,2	32,4	100,0	36,5
Hüdavendigâr	30,5	47,9	21,6	100,0	33,5
Aydın	34,6	42,3	32,1	100,0	32,2
Adana	17,4	36,2	46,4	100,0	77,3
Konya	21,5	45,8	32,7	100,0	40,4
Ankara	12,6	58,0	29,4	100,0	41,4
Kastamonu	21,8	58,2	20,0	100,0	22,1
Trabzon	43,0	42,3	14,7	100,0	18,1
Sivas	35,0	45,0	20,0	100,0	28,7
Erzurum	45,5	39,5	15,0	100,0	17,0
Mamuretülaziz	27,2	44,6	28,2	100,0	30,1
Bitlis	20,8	41,5	37,7	100,0	95,7
Diyarbakır	17,6	34,7	47,7	100,0	50,3
Van	35,8	36,8	27,4	100,0	26,0
Anadolu top.	26,6	48,2	25,2	100,0	33,9

EK-5

Hayvan Sayıları Rumeli 1907-Anadolu 1909

T. Güran (2014). *19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.123.

Hayvan Türleri	Rumeli, 1907		Anadolu, 1909	
	(Bin baş)	%	(Bin baş)	%
Koyun	6.912	53,9	15.178	41,3
Keçi	3.521	27,5	13.010	35,4
Sığır	1.472	11,5	5.646	15,4
Manda	157	1,2	679	1,8
At	320	2,5	911	2,5
Deve	3	0,0	162	0,4
Eşek	225	1,8	1.168	3,2
Domuz	204	1,6	9	0,0
Toplam	12.814	100,0	36.763	100,0
Kümes Hayvanı	-	-	29.240	-
Arı kovanı	307	-	1.302	-

EK-6

Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Gelişmesi, 1870-1910

T. Güran (2014). *19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.82.

Yıllar	Anadolu (km)	Rumeli (km)	Toplam (km)
1870	174,5	-	174,5
1875	176,8	1.132,5	1.309,3
1880	178,3	1.309,6	1.487,9
1885	282,5	1.309,6	1.592,1
1890	609,0	1.440,5	2.049,5
1895	1.519,4	1.785,1	3.304,3
1900	2.171,9	2.553,0	4.724,9
1905	2.370,8	2.553,0	4.923,8
1910	2.370,8	2.553,0	4.923,8

EK-7

1889-1913/1914 Aşar ve Ağnam Matrahları (Milyon Kuruş olarak)

V. Eldem (1970). *Osmanlı imparatorluğunun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.78.

	Rumeli Dahil		Rumeli Hariç	
	Aşar	Ağnam	Aşar	Ağnam
1889/90	4540	1750	-	-
1897/98	5286	1811	-	-
1907/08	6052	1902	-	-
1909/10	6529	2066	4823	1513
1910/11	6245	2183	4761	1635
1911/12	6605	2098	4893	1577
1913/14	-	-	5091	1615

EK-8

Bölgeler İtibariyle Zirai İstihsal

V. Eldem (1970). *Osmanlı imparatorluğunun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.81.

	Nüfus (1000)		İstihsal Kıymeti milyon kş.		Nüfus başına kuruş	
	1910	1913	1910/11	1913/14	1910	1913
Rumeli	5539	564	2224	234	402	418
İstanbul	1134	1238	60	66	54	54
Marmara	2128	2204	1068	1188	501	540
Ege	1703	1761	806	942	468	535
Orta Anadolu	3611	3636	1330	1749	370	478
Akdeniz	906	937	460	487	506	518
Karadeniz	2374	2410	626	688	264	285
Doğu Anadolu	2488	2574	791	878	314	338
Suriye	2147	2228	846	971	394	435
Lübnan	438	450	-	205	-	455
Kudüs	382	397	121	149	319	371
Irak	2278	2371	601	738	263	308
Hicaz	1800	-	284	-	160	-
Trablusgarp	775	-	139	-	180	-

1- Medine’de Hicaz Seferi Kuvvetleri Komutanı ve Medine Müdafii Korgeneral Ömer Fahreddin Türkkan Paşa, Medine’de Kuba Bölgesinde Tarım Alanlarını Ziyaret Ederken. (Atatürk Kitaplığı)

2- Türk Köylüsü Karasaban ile Tarım Faaliyeti Yürütürken. (Atatürk Kitaplığı)

3- Nazari ve Ameli Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Mektebi (Atatürk Kitaplığı)

4- II. Meşrutiyet Propaganda Afişi (Ey efrad-ı millet! İşte Beyoğlu'nu kamilen haraca kesmiş gasıb, namussuz, hayasız, hırsız, Fehim Paşa'nın! Bursa civarında köylüler tarafından tırnaklarını çekerek suret-i itlafi) (Atatürk Kitaplığı)

5- Suriye Vilayeti'nde, Lica Mıntıkasında Hacı Şeyh Said Ve Köylüleri. (Atatürk Kitaplığı)

6- Alarla ift Süren Bir ifti. (Atatk Kitaplığı)

7- Halkalı Ziraat Mektebi Öğrencileri Çiftçi Bayramı'nda-1914 (Atatürk Kitaplığı)

8- Manastır Cıvarı Köylüleri. (Atatürk Kitaplığı)

9- Osmanlı Yönetiminde Selanik Köylüleri. (Atatük Kitaplığı)

10- Ticaret ve Ziraat Nezareti ifti Temalı Kartpostal. (Atatürk Kitaplığı)

